

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ФОНДОВИМА
И ЗБИРКАМА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Каталог изложбе

MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE FUNDS
AND COLLECTIONS OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA

Exhibition catalogue

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE DANS
LES FONDSET COLLECTIONS DES ARCHIVES DE YOUGOSLAVIE

Catalogue d'exposition

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД
ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Републички завод за заштиту споменика културе
Београд

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ФОНДОВИМА И ЗБИРКАМА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Каталог изложбе

Издавачи

Републички завод за заштиту споменика културе
Архив Југославије

За издаваче

Горан Васић, в.д директора Републичког завода за заштиту споменика културе
Др Милан Терзић, директор Архива Југославије

Уредници

Мср Силва Феризовић Вујичић
Др Милан Терзић

Аутори изложбе и каталога

Др Ненад Лајбеншпергер
Мср Драган Теодосић
Јелена Ђуришић

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

Др Ненад Лајбеншпергер

Сарадници

Ђурђа Боровњак, Дуња Свилар Дујковић, Мср Милош Јовановић, Мср Марко Радовановић
Др Светлана Стефановић, Мср Марко Давидовић, Мср Аљоша Поповић, Мср Марица Радојичић
Мср Милица Боројевић

Превод на енглески и француски

ABC prevodi

Објављивање каталога је омогућило Министарство културе Републике Србије

ISBN 978-86-6299-061-7

**MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE FUNDS AND COLLECTIONS
OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA**

Exhibition Catalogue

Publishers

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia
Archives of Yugoslavia

For the Publishers

Goran Vasić, Acting director of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia
Dr Milan Terzić, Director of the Archives of Yugoslavia

Editors in chief

M.A. Silva Ferizović Vujičić
Dr. Milan Terzić

Authors of the exhibition and catalogue

Dr. Nenad Lajbenšperger
M.A. Dragan Teodosić
Jelena Đurišić

MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN SERBIA AND YUGOSLAVIA

Dr. Nenad Lajbenšperger

Associates

Đurđa Borovnjak, Dunja Svilar Dujković, M.A. Miloš Jovanović, M.A. Marko Radovanović
Dr. Svetlana Stefanović, M.A. Marko Davidović, M.A. Aljoša Popović, M.A. Marica Radojičić
M.A. Milica Borojević

Translation into English and French

ABC prevodi

The publication of the catalogue was made possible by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia

ISBN 978-86-6299-061-7

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE DANS LES FONDS ET COLLECTIONS DES ARCHIVES DE YUGOSLAVIE

Catalogue d'exposition

Éditeurs

Institut pour la protection des monuments historiques de la République de Serbie
Archives de Yougoslavie

Pour les éditeurs

Goran Vasić, directeur par intérim des Institut pour la protection des monuments historiques de la République de Serbie
Dr Milan Terzić, directeur des Archives de Yougoslavie

Rédacteurs

M.A. Silva Ferizović Vujičić
Dr Milan Terzić,

Auteurs de l'exposition et de catalogue

Dr Nenad Lajbenšperger
M.A. Dragan Teodosić
Jelena Đurišić

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN SERBIE ET EN YUGOSLAVIE
Dr Nenad Lajbenšperger

Collaborateurs

Đurđa Borovnjak, Dunja Svilar Dujković, M.A. Miloš Jovanović, M.A. Marko Radovanović
Dr Svetlana Stefanović, M.A. Marko Davidović, M.A. Aljoša Popović, M.A. Marica Radojičić
M.A. Milica Borojević

Traduction en anglais en français

ABC prevodi

La publication du catalogue a été assurée par le ministère de la Culture de la République de Serbie

ISBN 978-86-6299-061-7

**МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ФОНДОВИМА
И ЗБИРКАМА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Каталог изложбе

Аутори изложбе и каталога

Др Ненад Лајбеншпергер
Ма Драган Теодосић
Јелена Ђуришић

Београд 2024

**MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE FUNDS
AND COLLECTIONS OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA**

Exhibition catalogue

Authors of the Exhibition and Catalogue

Dr. Nenad Lajbenšperger
M.A. Dragan Teodosić
Jelena Đurišić

Belgrade 2024

**MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE DANS LES FONDS
ET COLLECTIONS DES ARCHIVES DE YOUGOSLAVIE**

Catalogue d'exposition

Auteurs de l'exposition et de catalogue

Dr Nenad Lajbenšperger
M.A. Dragan Teodosić
Jelena Đurišić

Belgrade 2024

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

Разматрање меморијала посвећених српским војницима и цивилима страдалим током Првог светског рата, али и победи Војске Краљевине Србије у том рату, комплексније је него што се на први поглед може помислити. Разлог томе је у ширем политичком, националном, територијалном и хронолошком оквиру у ком се они морају посматрати, а посебно у контексту околности да погинули и умрли војници Војске Краљевине Србије током Првог светског рата нису представљани само као српски него и као југословенски војници, као и због тога што је делу војника аустроугарске војске такође преписиван југословенски предзнак. Слична премиса је коришћена и за цивиле. Поред тога, постоји и читав низ других појединости које су страдалнике и победнике из Првог светског рата стављале у другачији контекст.

Краљевина Србија у рат улази 1914. године након што је нападнута од стране Аустроугарске царевине. Услед постојања различитих савезничких односа, у рат су ушле и друге европске и светске земље, претварајући тако сукоб у светски рат. Међу земљама савезницама Србије нашла се и Краљевина Црна Гора. У почетној години рата борбе су вођене на западним и северним територијама Краљевине Србије, у Црној Гори и на деловима територије Аустроугарске – у Срему и Босни и Херцеговини. Српска војска је тада однела две велике победе – у Церској и Колубарској бици. Од почетка рата, током целог његовог трајања, многобројни српски војници су завршавали у заробљеничким логорима, а цивили у логорима за интернацију, где су умирали због лоших услова.

Поред великог броја погинулих, рањених и заробљених војника, убијених, рањених и затворених цивила, Србија се суочила и са епидемијама, пре свега тифуса, које су током зиме 1914–1915. однеле велики број живота. Како становништва тако и војног и медицинског особља. Епидемије су покосиле и бројне ратне заробљенике и интернирце из редова српског и других народа.

Током јесени 1915. године заједнички аустроугарско-немачко-бугарски напад на Краљевину Србију и Краљевину Црну Гору довео је до одступања српске војске и капитулације војске Црне Горе, што је резултирало окупацијом обе земље. Не желећи да се предају, политички лидери српске државе и Врховна команда српске војске одлучили су се за повлачење и спајање са француским и енглеским трупама које су се тада налазиле у регији Солуна у Грчкој. Ономогућена да се повуче ка Грчкој преко вардарске долине, пошто су Бугари већ били освојили те делове земље, српска војска је била приморана на повлачење преко Албаније. Услед оштре зиме, непогодности терена и напада дела албанских оружаних јединица, то повлачење је било изузетно тешко, па су многи српски војници и цивили изгубили живот током њега. Они који су успели да дођу до обала Јадранског мора пребачени су на територије северне Африке под француском управом и на Јонско острво Крф, где су умирали од изнемоглости и болести.

Формирањем Солунског фронта, српска војска је на њему наставила борбу против непријатеља. Након првих успеха у јесен 1916. године и ослобађања Кајмакчалана и Битоља са околином, фронт се стабилизовао на две године, да би у јесен 1918. године коначно био пробијен, и српска

војска, праћена савезницима, ослободила Србију.

Срби и други Словени који су бежали из аустроугарске војске и предавали се војскама с друге стране фронта, највише руској, били су примани као добровољци у српску војску. Од једног дела тих војника формирана је Прва српска добровољачка дивизија, која се затим, заједно са руским и румунским војницима, борила против Аустроугарске на делу Источног фронта у Добруци, у данашњој Румунији.

Поред борби српске и црногорске војске, за меморијализацију Првог светског рата на југословенском простору треба поменути и аустроугарске фронтове на истоку против Русије и на западу против Италије, пошто је на њима страдао велики број аустроугарских војника словеначког, хрватског и српског порекла, као и војника других народа који су живели на простору који је касније постао Југославија. Поред њих, на тим другим фронтовима гине и одређени број српских ратних заробљеника који су били приморани да раде разне инфраструктурне радове у непосредној близини фронта.

Током окупације српско становништво било је изложено злочинима окупатора, који су на одређеним територијама били сурови и масовни. Становништво Топлице је 1917. године подигло устанак против бугарске окупације, али је он сурово угушен, уз велико страдање устаника и локалног становништва.

У Првом светском рату Србија и њен народ претрпели су велике губитке – њена војска је водила многе битке са великим бројем жртава; непријатељи су починили многобројне злочине против њеног цивилног становништва; заразне

болести су се шириле и односиле животе (како војника, тако и цивила); војници, мушкарци, жене и деца умрли су у заробљеништву и интернацији. Прецизан број жртава Краљевине Србије током Првог светског рата никад није утврђен, а најчешће претпоставке се крећу око броја од милион жртава (понекад укључујући у тај број и жртве из Црне Горе). Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је након рата као званичан број презентовала 1.247.345 жртава.

Грбови српских држављана нису остали само на бојиштима у данашњим државама: Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Северној Македонији, Албанији, Грчкој, Румунији и Италији, него и на местима опоравка српске војске у Грчкој, Француској, Тунису, Алжиру и Италији, као и на просторима где су одвођени као интернирци и заробљеници – у данашњим државама: Бугарској, Мађарској, Аустрији, Немачкој, Пољској, Чешкој, Словачкој, Румунији и Турској. Услед различитих околности, српски војници су гробна места добили и у Швајцарској, Белгији, Холандији и многим другим државама. Непотпуни подаци говоре да се кости српских војника налазе у преко четрдесет држава света.

Иако је Србија на почетку рата пре свега била приморана да се брани, њена влада је током самог рата поставила и друге војне и политичке циљеве. Они су изражени у жељи да се поразом нападача створе услови за прикључивање дела аустроугарских територија насељених већински српским живљем Краљевини Србији, како би се скоро сви Срби нашли у једној држави. Током рата, та жеља је еволуирала у идеју да се од аустроугарске владавине ослободе и други јужнословенски народи

– Хрвати и Словенци, и са њима створи једна нова држава која би у себи окупила све Србе, Хрвате и Словенце.

Ратне околности, односно победа сила Антанте и њених савезника, међу којима је Србија имала значајну улогу, на крају су довеле до тога да је српска војска, након ослобађања територије предратне Србије, наставила свој ослободилачки пут и на територије предратне Аустроугарске насељене Србима, Хрватима и Словенцима. Убрзо по завршетку рата, формирана је и нова држава – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), која је наследила правни континуитет Краљевине Србије и која је 1929. године променила име у Краљевина Југославија.

Пред новом државом су били многи изазови, а међу њима је било и усаглашавање различитих система управе у јединствени систем, решавање чињенице да се у њој сада налазе људи који су до јуче ратовали једни против других, стварање заједништва међу људима који имају различиту народност, веру, језик, као и политичку, друштвену, културну, економску, привредну и социјалну различитост и развијеност. Један од проблема које је требало решавати и сталних активности које је требало спроводити, било је одржавање многобројних гробаља која су остала после рата, подизање адекватних спомен-обележја за страдале и у част победе, као и обележавање годишњица значајних догађаја из рата и одржавање помена и комеморација његовим жртвама.

По распаду Аустроугарске на крају рата дошло је до стварања и других нових држава: Аустрије, Мађарске, Чехословачке, Пољске, а део аустроугарских територија је ушао у састав Италије и

Румуније. То је довело до тога да брига о гробовима погинулих аустроугарских војника пређе на новонастале државе. У новим околностима, ти војници нису третирани као припадници државе која више не постоји, већ као чланови држава у којима су се по месту свог порекла нашли после Првог светског рата. Тако су погинули војници бившег Хабзбуршког царства добили ново држављанство. Аустроугарски војник пореклом Чех из Прага постао је Чехословак, војник из Сегедина мађарски војник, онај из Арада румунски, из Трста италијански, а они из Срема, Бачке, дела Баната, Босне, Херцеговине, Хрватске, Славоније, Далмације и Словеније постали су погинули војници Краљевине СХС. Исти случај је био и са цивилима. Брига Краљевине СХС о гробовима српских војника у иностранству убрзо се спојила с бригом о гробовима војника аустроугарске војске југословенског порекла. Отуд се на многим гробљима широм Европе почело наводити и за српске и за аустроугарске војнике да су то војници Краљевине СХС/Југославије. Југословенске власти су то урадиле сматрајући да су и страдали сународници у другој војсци током рата сада, у миру, њени бивши житељи. На тај начин извршено је и помирење са некадашњим непријатељима и њихови мртви су заслуживали гроб. Слично је поступано и са становницима Македоније који су током рата били мобилисани у бугарску војску. За јужнословенске народе који су ушли у Југославију њихови рођаци и пријатељи који су погинули у супарничкој војсци више нису били непријатељи. Због тога су и желели да им одају почаст на одговарајући начин и кроз одговарајуће меморијале.

Када говоримо о јавној и приватној меморији о Првом светском рату, морамо нагласити да је

званична политика државе била сећање на победу у рату. Победу која је донела ослобођење и уједињење, а коју је извојевала српска војска. Због тога се званично сећање на Први светски рат највише и везивало за српске војску и њене ратнике, и они су највише комеморисани у новој држави. Међутим, у приватној меморији то је било другачије, у зависности од тога којој војсци је одређена група припадала. Срби из Србије су славили победу и жалили за својим рођацима и пријатељима који су погинули у рату, заробљеништву, током повлачења кроз Албанију, од болести и глади или од непријатељских ратних злочина и зверстава. Срби, Хрвати, Словенци, муслиманско становништво, Мађари, Немци и припадници других народа чији су рођаци и пријатељи били део аустроугарске војске, жалили су за њима. Колико је велики био проблем промена дела идентитета становништва везаног за припадност одређеној војсци или учешћу у рату, показује и веома занимљива ситуација у Македонији, где су људи служили у три војске (османској, српској и бугарској) током сукоба у другој деценији 20. века (албански устанак, балкански ратови и Први светски рат). Изгледа да је за једног од њих учешће у све три војске било значајан део личног идентитета. Када је умро, на његовом надгробном споменику су постављене четири слике: прва је из његове старости (умро је 1970. године), на другој је у униформи османске војске, са натписом „Турски војник од 1910–1912”, на трећој је у униформи српске војске, са натписом „Српски војник од 1914–1915” и на четвртој – у бугарској униформи, са натписом „Бугарски војник од 1916–1918”.

* * *

Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора су пре Првог светског рата биле учеснице балканских ратова (1912–1913). Због разлике од само око годину дана од краја Другог балканског рата до почетка Првог светског рата, ни једна ни друга нису имале довољно времена да подигну споменике за своје пале борце, иако су одређене активности биле започете. Због тога је у периоду између два светска рата дошло до подизања већег броја заједничких меморијала за страдале у балканским ратовима и у Првом светском рату. На споменицима је то обележавано граничним годинама првог и последњег од тих ратова, односно: „1912–1918”. На просторима где су се бојишта из балканских ратова и Првог светског рата поклапала налазе се и костурнице у које су похрањени посмртни остаци бораца из два, или сва три сукоба. На одређеном броју меморијала крајња година је померана, па се на њима могу видети и 1919, 1920 и 1921. година. Разлог овоме је да су неки војници у наведеним годинама подлегли ранама добијеним у рату, па су рачунати као жртве рата. Поред тога, нова држава се суочила са неколико устанака људи који су се противили стварању Краљевине СХС, а крајем 1918. и током 1919. године вођен је и краткотрајни „Корушки рат” између Аустрије и Краљевине СХС око граничних територија.¹ У тим сукобима, који су рачунати као својеврсни продужеци Првог светског рата, било је мртвих који су затим бележени као заједничке жртве целе деценије ратовања српске војске и народа. На мањем броју меморијала,

---

¹ Словенци овај сукоб зову „Рат за северну границу” („Вoj za severno mejo”) а Аустријанци „Корушка одбрамбена борба” („Kärntner Abwehrkampf”).

пored учесника балканских и Првог светског рата, комеморисани су и пали српски четници у акцијама против османских власти у Старој Србији и Македонији почетком 20. века, а било је повезивања и са другим ранијим сукобима.

Основна симболика свих спомен-обележја посвећених Првом светском рату у Краљевини СХС/Југославији била је да се прикажу жртве које су пале током рата. Други велики симболички контекст, премда не преовлађујући и који није био присутан на свим меморијалима, било је обележавање значаја победе српске војске. Поред војничких и цивилних жртава, на споменицима у Србији и Југославији приказивана је и државна и владарска идеологија оличена у чињеници да је рат донео двоструко уједињење – оно помињано, троименог народа (Срба, Хрвата и Словенаца), и оно не помињано, свих Срба у једну државу.

* * *

Постављање споменика у Србији започето је током 19. века. Први меморијали подизани су у част устаницима против Турака с почетка 19. века, а затим и истакнутим личностима из српске историје – владарима и значајним појединцима. У истом веку створена су прва војна гробља, такође за устаничке борце, а касније су саграђене и прве костурнице за погинуле ратнике. Пракса обележавања ратних жртава постојала је у 19. веку и у Аустроугарској.

Подизање и одржавање меморијала током Првог светског рата

Док је Први светски рат још трајао, све војске су започеле са формирањем својих војних гроба-

ља. Војници погинули на бојиштима сахрањивани су најчешће у близини места своје смрти – у појединачне или групне, понекад на брзину ископане гробнице. Део погинулих је ношен и у позадину и сахрањиван у неко од постојећих сеоских гробаља или у посебно, тада формирано, мање војничко гробље. У ова гробља су сахрањивани и рањеници преминули у завојштима и пољским болницама. Подлегли ранама у болницама у позадини, или умрли од болести или исцрпљености, сахрањивани су или у већ постојећа војничка гробља, која су често морала да буду проширивана, или у новооформљена ратничка гробља. Било је и сахрањивања бораца непријатељских војски у посебне гробљанске парцеле. Одвојено сахрањивање није рађено само по припадности одређеној војсци већ и по верској припадности. Грбови (а често и гробнице са више сахрањених) обележавани су најчешће дрвеним крстовима. Када су прилике то дозволиле, ова гробља су уређивана током рата. На неким би био подигнут и централни споменик, а другови или породица би по некоме подигли и одговарајући споменик од трајнијег материјала, пре свега од камена. На сличан начин настајала су и гробља за умрле у заробљеничким логорима.

Поред спомен-обележја на гробљима, била су започета и подизања споменика ван њих. Војници српске војске су почели да подижу споменике својим саборцима у Београду, али и другим деловима Србије и иностраним земљама у којима су се нашли. Нека су била завршена, а нека не. У Аустроугарској, али и у Србији након окупације, и војници аустроугарске, немачке и бугарске војске су подизали споменике за своје погинуле другове, или у славу својих царевина и њихових војних победа.

Српски ратни заробљеници су на неколико логорских гробаља подигли споменике за своје умрле саборце. Негде су то урадили самостално, а негде заједно са заробљеницима из других војски.

Најзначајније меморијално обележје које су Срби подигли током рата налази се на Кајмакчалану, месту велике победе српске војске из 1916. године. На иницијативу регента Александра Карађорђевића, на том, највишем врху планине Нице, подигнута је спомен-капела у част свих погинулих бораца при освајању тог врха, али и свих других страдалих српских бораца у дотадашњем току рата.

Законски оквир између два рата

Одржавање ратних гробаља из Првог светског рата постало је обавеза сваке од зараћених земаља на основу мировних уговора донетих по његовом окончању. Према Мировном уговору са Немачком (Версајски мировни уговор), у члановима 225–226, сви ратни гробови постали су одговорност државе на чијој територији су се налазили. Свака држава била је у обавези да чува и одржава гробове војника, морнара, ратних заробљеника и интернираних цивила. Поред тога, морале су да дозволе и олакшају рад различитих комисија које су именовале друге државе у циљу идентификације, регистрације и бриге о гробовима, подизања одговарајућих споменика изнад њих или преносења посмртних остатака у њихову земљу. Исти чланови укључени су у мировне уговоре потписане са Аустријом (чланови 171–172), Мађарском (чланови 155–156) и Бугарском (чланови 116–117). Слични чланови били су део Мировног уговора са Турском, али су значајно разрађени у неким сегментима (чланови 124–136).

Краљевина СХС је крајем 1919. године донела *Уредбу о уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни*. Њом је одређено да се сва војна гробаља, а ако је могуће и појединачни гробови свих погинулих војника, без обзира на њихову вероисповест, уреде и редовно одржавају. Сва гробаља су проглашена привременим, са намером да се сви посмртни остаци пренесу у посебне костурнице изнад којих би била подигнута одговарајућа обележја у облику капела, црква или маузолеја. У њима би сваки војник познатог идентитета био посебно сахрањен и обележен. Уређење и одржавање гробаља је предвиђено и за савезничке војнике. Министарство вера је именовано као највиши орган који би се бавио војним гробовима и надгледао њихово одржавање и подизање костурница. Чување и одржавање гробова на терену поверено је црквеним општинама и свештеницима чије су парохије обухватале та гробна места. О гробљима и гробовима у иностранству требало је да се старају амбасаде и конзулати Краљевине СХС, а планирано је да се одређени свештеници именују за чуваре највећих ратничких гробаља у иностранству. Одређено је да је уништавање гробаља кажњиво. Породицама је било дозвољено да преселе посмртне остатке својих рођака у места порекла. Такође је одређено да свештеници направе попис свих гробова.

Ситуација на терену условила је да у годинама после рата различите институције имају надлежности у одржавању гробаља. Иако је Уредбом била одређена надлежност Министарства вера, а на нижем нивоу црквених општина и свештеника, пренос надлежности над ратним гробљима различитих војних, жандармеријских, грађанских и црквених управа старог система (на бившој ау-

строугарској територији) на нове државне органе трајао је до 1923. године. У том прелазном периоду бригу о ратним гробљима на бившем аустроугарском простору су обављали чиновници привремених покрајинских управа у Сарајеву, Загребу, Сплиту и Љубљани.

Након проглашења Устава Краљевине СХС, 28. јуна 1921. године, било је могуће да одговарајући закон замени поменути Уредбу. То је и учињено у априлу 1922. године, када је донет *Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији*. Овај закон је потврдио и даље разрадио одредбе Уредбе. Садржао је чланове који су произашли из испуњавања поменутих обавеза из мировних уговора, а који захтевају бригу и о гробовима војника непријатељских земаља. Гробови војника из савезничких земаља третирали су на исти начин као домаћи, али је наглашено да ће се склопити посебни уговори са сваком појединачном државом. Закон јасније дефинише обавезе Министарства вера и нижих тела – регионалних верских (свих конфесија) и политичких власти у земљи, као и амбасада, конзулата и свештенства у иностранству. Свештеници су добили дужност да на сваки Видовдан и задушнице одржавају помен на ратним гробљима у својим парохијама. Одређено је да сви гробови треба да добију трајно обележје у облику бетонског или каменог крста са јасно написаним информацијама о сахрањеној особи, као и да сва гробља треба да буду ограда. Мања гробља, са мање од двеста гробова, и сви појединачни гробови требало је да се концентришу

у једно, већ постојеће, веће гробље. Закон дефинише да трошкове одржавања и уређења гробља финансира Министарство вера, као и регионалне и општинске управе. Такође је предвиђено да ће накнаде за особе чија се имања налазе на местима ратних гробова, као и плате и трошкови свештеника чувара у иностранству, бити финансирани из државног буџета. Предвиђене су и олакшице за превоз посмртних остатака погинулих војника, али није прецизирано које тачно. Прописано је и кажњавање власника земљишта на којима се налазе ратна гробља, а који би учинили неку другу употребу тог земљишта.

Држава је желела да изрази посебну захвалност одређеним политичким и војним личностима које су одиграле важну улогу у прошлости, посебно током Првог светског рата. Да би то постигла, Краљевина СХС је 1925. године усвојила *Закон о народном признању заслужнима за Отаџбину и Закон о народном признању Краљу Петру Великом Ослободиоцу*.

Закон о народном признању заслужнима за Отаџбину прокламовао је да ће се у знак народног признања и поштовања према сенима славно палих у „Балканском и Великом Светском Рату за ослобођење и уједињење нашег троименог народа” бити подигнут посебан споменик назван „Храм Споменик Ослободиоцима” за све оне који су погинули током балканских ратова и Првог светског рата. За оне који су преживели и показали велике историјске заслуге за ослобођење и уједињење биће обезбеђена одговарајућа новчана награда. Поред тога, удовице и деца српских војних војвода добиће новчану награду и доживотну пензију у знак признања за заслуге војвода. Што

се тиче заслужних војника и грађана који су погинули у иностранству, предвиђено је да се њихови посмртни остаци пренесу у Краљевину СХС, као и подизање посебног споменика о трошку државе за сваког од њих. У вези са осталим преминулим војницима, одлучено је да ће држава сносити трошкове превоза њихових посмртних остатака из иностранства. Основан је посебан фонд, под називом Фонд за извршење Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину, за финансирање новчаних награда, пензија, превоза остатака и подизање спомен-обележја. Предвиђено је да се сваке године за спровођење одредби ових закона издваја десет милиона динара. Финансијска средства из Фонда била су на располагању Министарству вера. Како би се имплементирале одредбе ових закона, у Министарству вера формирано је посебно тело, названо Одбор за извршење Закона о народном признању заслужних за Отаџбину.

Закон о народном признању Краљу Петру Великом Ослободиоцу предвиђао је да ће се захвалност краљу Петру Карађорђевићу исказати подизањем одговарајућег споменика у његову част у Београду. Тај задатак је поверен поменутом одбору, основаном у складу са *Законом о народном признању заслужнима за Отаџбину*.

Наведени закони су накнадно измењени два пута.

Законом о изменама и допунама у закону о народном признању заслужнима за Отаџбину од 23. августа 1925. године из 1928. године, предвиђено је да се остаци војника који су преминули у иностранству више не преносе индивидуално већ у већим транспортима. Ово је било прописано како би држава делимично уштедела на тим трошковима

ма пошто је било економичније транспортовати више сандука у теретним вагонима одједном него их преносити појединачно. Предвиђено је да лични и материјални трошкови везани за рад Одбора буду покривени из Фонда. Поред тога, пензије чланова породица војвода више нису биле исплаћиване преко Фонда, већ су пренете у државни буџет намењен за све државне пензије.

У међувремену, услед промена у Влади Краљевине, одржавање ратничких гробаља је из ресора Министарства вера прешло у ресор Министарства правде, у оквиру ког је постојало Верско одељење које је водило бригу о ратним гробљима.

Законом о изменама и допунама Закона о уређењу наших војничких гробаља и гробова у Отаџбини и на страни од 22. априла 1922. године; Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину од 23. августа 1925. године и Закона о изменама и допунама у закону о народном признању заслужнима за Отаџбину од 31. децембра 1928. године, који је донет 1931. године, прописано је да сви послови из делокруга Одбора за извршење Закона о народном признању заслужних за Отаџбину прелазе у надлежност Верског одељења Министарства правде, а свако будуће финансирање одржавања ратних гробова требало је да буде обезбеђено из Фонда. Штавише, сва средства прикупљена за споменик краљу Петру (који никада није подигнут у Београду), као и неких других појединачних фондова, пренета су у Фонд.

Уредба из 1919. и Закон из 1922. године, као и касније донети закони, не дефинишу јасно шта је тадашња држава сматрала својом жртвом и својим меморијалима, али њиховим пажљивим читањем се види како је Краљевина СХС гледала

на војнике из српских, савезничких и непријатељских армија у поменутих правним документима, као и у свакодневном раду на њиховој идентификацији, одржавању и уређењу.

У Уредби је дефинисано да се она односи на гробове војника који су пали „за слободу и уједињење нашег народа”, без обзира на веру преминулих. Истакнуто је да су они жртвовали своје животе за одбрану наше отаџбине и нашег троименог народа – мислећи истовремено на Србе, Хрвате и Словенце. Не постоји јасна одредница у Уредби која би нам данас рекла на кога се реч „наш” односи, односно да ли се односи искључиво на српску војску или и на непријатељске војнике југословенског порекла. Сматрамо да можемо претпоставити да се вероватно односи на српску војску, јер је она та која је ослободила окупиране српске територије након што је поразила аустроугарску војску и заузела аустроугарске територије које су постале део нове државе, где су заједно живела три јужнословенска народа. Непријатељски војници, односно војници из аустроугарске војске, али јужнословенског порекла, уопште нису помињани у овом документу.

У Закону о уређењу наших војничких гробља и гробова у отаџбини и на страни такође се може наћи термин „наши” у вези са погинулим војницима на које се односи. Поред тога, експлицитно се помињу и војници непријатељских армија Аустроугарске, Немачке и Бугарске. У чланцима 3, 4, 5, 10, 11 и 26 Закона можемо прочитати да се јасно прави разлика између „наших” гробова и гробова некадашњих непријатељских армија. Тако је очигледно да је под термином „наш” држава првенствено и искључиво мислила на војнике који су

се борили у српској војсци током Првог светског рата, иако то није јасно написано.

У документима југословенских државних органа, а пре свега Министарства вера Краљевине СХС, а касније и Министарства правде Краљевине Југославије, може се приметити да се термин „наш” трансформисао током година. Некад резервисан само за војнике који су се борили у српској војсци, постао је термин који обухвата војнике како из српске тако и из аустроугарске војске који су имали југословенско порекло. Међутим, важно је нагласити да то није било порекло по националности, већ по територији. Највећи део њих су заиста били Словени, али мањи део био је немачког, мађарског или неког другог националног порекла. Без обзира на националност, сви су третирани према месту рођења, као чланови нове државе.

Грбови и гробља

Најважнији и најинтензивнији период у уређивању гробља страдалих током Првог светског рата и подизању споменика и других меморијалних обележја био је период између два светска рата. Рат је тада још увек био близу, ране су биле и даље свеже, а потреба за обележавањем страдалих велика.

Прва велика евиденција ратничких гробља на простору Краљевине СХС урађена је током 1920. и 1921. године. Министарство вера је сакупило доступне податке које су јој слали свештеници, органи привремених покрајинских управа и војне власти. Сакупљани су подаци о локацијама, броју и именима сахрањених. Достављене информације су биле у различитим облицима и различитог

квалитета. За нека гробља је наведено описно где се налазе, уз навођење само броја сахрањених. За друга гробља су достављане прецизније или прецизне информације – о броју војника по армијама, уз спискове који су садржали имена сахрањених и нацртане локације гробаља или гробова на скицама. Понекад, али изузетно ретко, и уз фотографију. Достављени спискови су могли да садрже све податке о сахрањеном војнику, од имена и презимена, преко места и датума рођења, припадности војсци одређене државе, конфесији, називу јединице у којој је погинуо/умро, месту и разлогу смрти, до датума и тачног места сахрањивања. Премда, већина није била тако садржајна, а на списковима су се налазили и подаци о борцима чија имена нису била позната. Скице гробаља су ретко достављане, а на њима се могла видети позиција гробаља или појединачних гробних места, понекад праћена и информацијама о припадности војсци или имену и презимену војника.

Током 1931. године надлежно Верско одељење Министарства правде Краљевине Југославије затражило је од општина на територији целе земље да ураде нову евиденцију војничких гробаља, извести о њиховом стању и направе скице гробаља. То је требало урадити кроз провере старе евиденције – утврђивањем да ли те локације још увек постоје или постоје друге локације које раније нису ушле у попис ратничких гробаља. Општинска начелства су различито томе приступиле. То је зависило од њихових могућности, које су се огледале пре свега у постојању финансијских средстава за то, као и постојања техничког лица које би могло да направи скице. О другим разлозима можемо само спекулисати. У неким општинама су направљене врло квалитетне скице захваљујући којима се и

дан данас може утврдити где је био неки војнички гроб или гробље, док неке нису ни направиле скице. Неке скице су биле изузетно прецизне, са приказима тачних локација појединачних гробних места, док су неке биле више описне, цртане руком, приказујући приближну локацију гроба или гробља. Пошто је било предвиђено које тачно податке о самим гробљима и гробовима треба доставити, и пошто је постојао посебан формулар, ових пописом су добијене значајне информације о самим гробљима и гробовима: о томе где се налазе, у каквом су стању и ко је у њима сахрањен (са свим расположивим подацима о идентитету сахрањених).² Ипак, и поред тога, доста података није било познато, па су формулари стизали са делимичним информацијама. Државни службеници су тада бележили и информације о гробљима која су некад постојала, а у међувремену су расформирана због пресељења посмртних остатака на већа гробља или у костурнице. Иако је било предвиђено да се свако гробље или појединачан гроб фотографишу, мали број општинских управа је успео то да уради. Ипак, сачувани текстуални подаци, скице и фотографије дају и данас значајан увид у некадашња ратничка гробља у Краљевини Југославији. Приликом тог пописа увидело се да су многа гробља и појединачни гробови у међувремену нестали и да нема података где су се тачно

---

2 Формулар је носио назив *Листа података*. На њему су се тражили следећи подаци: локација (прецизно место, варош, општина, срез и бановина), информација о самом гробу (појединачно, заједничко) или гробљу, са бројем сахрањених војника (подељених по народности), о стању хумке и надгробног споменика, натпису над гробницима, постојању регистра о сахрањеном/им и о уређивању гроба/гробља. Уз формулар је требало доставити и скицу, фотографију, и имена сахрањених.

налазили. Верско одељење Министарства правде је правило централну евиденцију како гробаља тако и погинулих војника, али тај посао није био завршен, или званично презентован, до почетка Другог светског рата.

Држава и становништво Југославије су имали жељу да се гробља из рата одржавају у уредном стању. Многа од њих су у више наврата обнављана, додавани су или мењани крстови, подизани нови или обнављани стари централни споменици, побусаване гробнице, подизане или поправљане ограде око њих, уређивани путеви који воде до неких гробаља и одржавани редовни или повремени помени. Ипак, ситуација на терену није уопште била тако лака по питању одржавања ратних гробаља. Скоро сва бојишта на простору Југославије била су на планинским просторима, па су гробови и гробља били раштркани по слабо насељеним планинским врховима и обронцима. То је отежавало њихово одржавање. Ни финансијска ситуација у Југославији никад није била довољно добра да би се одржавање гробаља успешно реализовало. Услед тога, многа од ратних гробаља су нестала још током двадесетих година 20. века, а многа касније. Брига Краљевине СХС/Југославије и њеног становништва за ратне гробове била је у сталном сукобу жеља и потреба, с једне стране, и финансијских могућности с друге. Стога је постојала неједнака позиција према гробовима. Оне у равници и благо брдовитим деловима земље било је лакше одржавати него оне у планинама, као и оне знатно удаљене од насељених места. Отуда су они на планинама и удаљени били чешће препуштени пропадању и брже су нестajала од оних у равници. Брига о гробљима је зависила и од могућности које су постојале на локалу и локалне

финансијске ситуације. Где су локални чиновници и становници били агилнији и где је било више новца, гробови и гробља су боље одржавани, а где су чиновници били лошији, становници закупљенији другим бригама и материјална могућност оскуднија, ситуација је била лошија. Такође, у различитим крајевима је био и различит однос према гробовима војника различитих војски, па тако није било великог интересовања за одржавање гробова непријатељских војника (осим уколико се није сигурно знало да су у њима Чехословаци, Срби, Хрвати или Словенци), али јесте за војнике савезничких земаља, посебно Француза.

Најзначајнија војна гробља су била формирана још током рата у градским центрима где су биле велике војне болнице. Свакако најзначајније на простору Србије било је у Ваљеву, као граду најближем фронту 1914. године. Током епидемије тифуса 1914/1915, оно је практично било претворено у градску болницу. За њим су следили Београд, Крагујевац и Ниш, а потом и многа друга места. Велика ратничка гробља су постојала и у Лазаревцу, Смедереву, Пожаревцу, Скопљу, Битољу итд. На простору Аустроугарске, велика гробља су такође формирана у великим градовима, као што су Загреб и Љубљана, али и у многим другим. Ратничка гробља погинулих у борбама у Босни и Срему, и из српске и из аустроугарске војске, формирана су на тим просторима.

У иностранству, најзначајније ратничко гробље српских војника било је формирано у грчком граду Солуну, на Зејтинлику, где су сахрањивани војници са Солунског фронта подлегли ранама у локалним болницама. Затим следи читав низ гробаља на острвима Крф, Видо и Лазарет, где су

војници умирали од исцрпљености. Јединствени меморијал постоји на морској пучини у близини острва Видо и Крф – назван је Плава гробница. То је део мора где су тела српских војника спуштана у море јер је смртност била толико висока да није било могућности да се сви сахране. Гробља српских војника који су умрли током лечења рана и болести постоје и у неким другим земљама. Нека се налазе у Тунису, Алжиру, Француској, Италији и другим државама. Велика ратничка гробља са посмртним остацима српских и црногорских ратних заробљеника и цивила постојала су и/или и даље постоје на тлу данашњих држава: Аустрије (Маутхаузен, Ашах, Нежидер и Болдогасоњ), Словачке (Нађмеђер) и Чешке (Јиндриховице и Мратинковице), уз многа мања гробља, гробнице и гробове у тим земљама, као и у Мађарској, Немачкој, Бугарској и Пољској. У многа гробља у наведеним земљама преминули српски и црногорски војници су сахрањени уз заробљене војнике из Русије, Италије, Румуније, али и преминуле аустроугарске или немачке војнике.

Од савезничких гробаља можемо поменути гробља француских војника у Београду, Зајечару, Скопљу и Битољу, енглеских у Београду и Скопљу, италијанских у Београду и Љубљани, и грчких у Пироту и Валандову. Посебан значај држава је дала и Словачком гробљу (некад називано Чехословачко) у Крагујевцу, у ком су сахрањени војници бивше аустроугарске војске из Словачке, који су подигли побуну 1918. године, а затим убијени када је побуна угушена.

За одређени број најзначајнијих гробаља у земљи и иностранству били су постављени посебни чувари и свештеночувари. Њихов задатак је био да их редовно одржавају, као и да створе услове

за подизање одговарајућих костурница. Неки од чувара у иностранству су били посебно агилни, па су, у сарадњи са локалним властима, успели да уреде многа гроба и подигну више костурница.

Ипак, и поред разних потешкоћа, државни органи, уз велико залагање разних удружења и појединаца, успели су се да се одређен број ратних гробаља сконцентрише у бројне новоподигнуте спомен-костурнице.

Костурнице

Костурнице су места у које се може сместити већи број посмртних остатака и лакше су за одржавање од гробаља, у којима сваки војник има појединачно гробно место. Због тога се Краљевина СХС и одлучила за њихово подизање.

Пре подизања костурница формирани су били одбори за њихово подизање, израђивани су планови објеката и сакупљана средства за градњу. На крају радова, или током њих (премда има случајева и пре почетка градње), вршене су ексхумације посмртних остатака војника и њихов пренос у костурнице.

Костурнице су подизане пре свега на просторима где су вођене највеће битке или била највећа страдања – у западној Србији, Београду и на простору Македоније (где су истовремено подизане костурнице и за страдале у балканским ратовима и у Првом светском рату).

Прве костурнице нису биле подигнуте за војнике, него за страдале цивиле. Тако је већ 1921. године завршена Спомен-костурница у Прњавору, у коју су похрањени цивили тог места у Поцерини, страдали у злочинима аустроугарске војске. Две године касније, 1923. године, била је готова

и Спомен-костурница у Сурдулици, у који су похрањени цивили из разних места јужне Србије, страдали при бугарским злочинима у том месту и околини. Ово нам говори да су становници и држава у тим тренуцима више били погођени овим цивилним страдањима, и да су пре желели да тим жртвама обезбеде место трајнијег починка (у односу на земљане гробнице) него што су имали исту потребу за пале ратнике.

Најзначајније костурнице подигнуте у Србији се налазе у њеном западном делу, на простору где су вођене борбе током 1914. године (Церска, Дринска и Колубарска битка). Две најзначајније су Спомен-костурница у Лазаревцу (Колубарска битка) и Спомен-костурница на Текеришу (Церска битка). Затим следи спомен-костурница у Београду (на Новом гробљу), као и читав низ других костурница по западној Србији и Шумадији (Мачков Камен, Крупањ, Гучево, Пецка, Дубље, Шабац, Прњавор, Аранђеловац, Младеновац итд.). На простору данашње Северне Македоније, најзначајнија је костурница у Скопљу, названа „Храм славе”. Ово је главна костурница за посмртне остатке војника који су погинули на Косову и у северној Македонији, а била је планирана да буде једно од централних места сећања на Први светски рат. Након тога следе костурнице у Битољу, Прилепу, Удову и Доњем Караслару. У Босни и Херцеговини, најзначајнија костурница је подигнута у Добоју, за интернирано српско становништво које је страдало у тамошњем логору. Од значаја је и Капела видованских хероја у Сарајеву, као месту где су похрањени посмртни остаци Гаврила Принципа и других младобосанаца. Од других костурница, треба споменути костурнице у Загребу (на гробљу Мирогој) и Љубљани (на гробљу Жале),

где су превасходно сахрањени припадници бивше аустроугарске војске, али и одређен број српских ратних заробљеника.

Карактеристично за већи број костурница, посебно оне у западној Србији, јесте да су подизане пре свега за војнике Краљевине Србије, али су у њих смештани и аустроугарски војници (из раније описаних разлога). Кроз заједничко похрањивање припадника српске и аустроугарске војске можемо јасно видети да је држава покушавала да створи нову нацију и кроз мртве. Преминули војници из две војске, али људи из истог „племена”, били су уједињени у смрти, кроз њихово смештање у иста места вечног починка. На тај начин национално јединство је изграђивано и на телима погинулих војника некадашњих непријатељских армија. Међутим, две стране нису биле једнаке. Док је братство између Срба, Хрвата и Словенаца који су живели у Краљевини СХС/Југославији стално било истицано у јавном дискурсу, исто то уједињење међу мртвим војницима је остварено са много мање јавне пажње. Док су ексхумације и преноси српских војника у костурнице били праћени адекватним комеморативним церемонијама и натписима у новинама, ексхумацијама и преносима војника Аустроугарске није придавана иста пажња. Понекад се то помињало у новинама, али велике комеморативне церемоније нису биле организоване. Изузеци су направљени само за мали број костурница које су изграђене у Словенији и Хрватској. Костурнице у Љубљани и Загребу су углавном биле изграђене за војнике Аустроугарске, али је југословенска компонента наглашена током церемонија освећења ових костурница, јер је и мањи број српских војника (који су погинули у заробљеништву) такође пребачен у њих.

Могућности пребацивања у заједничке костурнице, које су указиване аустроугарским војницима, нису важиле за Немачке или Бугарске војнике. Постоји само једна костурница у којој се налази веома мали број немачких и бугарских војника. Она се налази у Чачку, а специфична је и по томе што на споменику изнад костурнице стоје четири верска симбола – православни крст, католички крст, Давидова звезда и исламски полумесец. Због тога се ова костурница назива и „Споменик четири вере”.

У заједничке костурнице са српским војницима сахрањивани су и савезнички војници, чиме је то савезништво посебно истицано и ојачавано и након рата. У костурници у Сомбору сахрањени су и погинули ратни заробљеници из руских и румунских армија. У поменутој костурници у Чачку сахрањен је најмање један италијански војник. Руски војници леже у костурници на гробљу Свети криж у Љубљани, а ратни заробљеници из црногорске, руске и румунске војске у костурници на гробљу Мирогој у Загребу.

У иностранству, најзначајније костурнице српске војске налазе се у Грчкој. Прва је на ратничком гробљу Зејтинлик у Солуну. У њу су пренети посмртни остаци погинулих српских војника са дела Солунског фронта који је после рата остао на грчкој територији. Друга је на острву Виду у Јонском мору. У њу су смештени посмртни остаци српских војника који су били сахрањени на острвима Крф, Видо и Лазарет. Обе костурнице су постале једна од најважнијих места српског памћења на Први светски рат. Костурница на Виду постала је и симбол за све оне који су оставили своје кости на албанској земљи, чији су гробови

остали непознати, пошто породице немају друго место где би обележиле те жртве. Војници погинули у борбама у Добруци, у данашњој Румунији, похрањени су у костурницу у месту Мецидија у Румунији.

Костурнице српских војника који су умрли током лечења рана и болести постоје и у неким другим земљама. Најзначајнија је костурница у Бизерти, у данашњем Тунису.

Костурнице српских ратних заробљеника постоје на тлу данашњих држава Аустрије, Словачке, Чешке и Бугарске. Српски ратни заробљеници који су били сахрањени у Турској, у Цариграду, пренети су на Српско ратничко гробље Зејтинлик у Солуну, где почивају у заједничкој гробници. Највећа и најзначајнија костурница српских ратних заробљеника се налази у Чешкој, у близини села Јиндриховице. Поред српских заробљеника, у ову костурницу су сахрањени и југословенски војници (односно бивши припадници аустроугарске војске), као и одређен број руских ратних заробљеника. Заправо су у свим костурницама у чијем стварању је учествовала Краљевина СХС/Југославија, а које су изграђене на територијама бивше Хабзбуршке монархије, сахрањени војници из обе војске (а неки од њих су били припадници бивше црногорске војске). То је случај и у Оломоуцу и Прагу у Чешкој, и Тренчину у Словачкој. Југословенских војника има похрањених у многим костурницама широм Аустрије, заједно са аустроугарским војницима других националности. Део српских војника ратних заробљеника првобитно сахрањених на разним местима у Бугарској, касније је пренет у заједничку гробницу у оквиру Српског војничког гробља у Софији.

Имамо и случајева сахрањивања српских и савезничких војника у исте костурнице у иностранству. Једна од њих је била у Тунису, у граду Тунису, где је француска организација Сувенир франсе (Souvenir Français) похранила француске и српске војнике. Такође имамо две костурнице у данашњој Чешкој Републици, где су руски војници сахрањени са српским војницима – прва је у Прагу, а друга у Јиндриховицама, близу Карлових Вари.

Облици костурница су били различити. Саме крпите су некад биле испод земље, а неке изнад. У неке је био предвиђен улаз, а неке су биле затворене потпуно. Посмртни остаци војника чија су имена била позната након ексхумације смештани у лимене сандучиће и на плочама које су затварале нише касета или крипти у које су биле смештане била би исписана или уклесана њихова имена. Посмртни остаци војника чији идентитет није био познат смештани су у платнене врећице које су онда полагане у заједничке касете. Изнад костурница су подизани одговарајући споменици у различитим формама, капеле или цркве, премда има и костурница над којима није подигнуто одговарајуће спомен-обележје.

Било је више спомен-костурница чија градња је била започета, али није завршена до почетка Другог светског рата.

Споменици

Споменици Првом светском рату су подизани широм нове Краљевине. Одобрење за њихово подизање давало је Министарство просвете, у оквиру кога је процењивано да ли је предложени изглед споменика ликовно одговарајући. У српским крајевима, а посебно на простору предратне

Србије, масовно су подизана различита спомен-обележја за погинуле војнике српске војске. Свако веће место, а и већина мањих, добило је одређено спомен-обележје. У неким местима подизано је и више споменика.

Најзначајнија спомен-обележја подизана по појединим местима су она посвећена свим становницима тог места, вароши и околине, или више села, који су страдали током рата. Осећала се потреба да се жртва обележи и у насељима из којих су ти војници пошли у рат, а не само на простору њихове смрти или гробног места. Споменици су најчешће подизани у центру или централним деловима неког насеља. Такве споменике имамо у Јагодини, Параћину, Ђуприји, Нишу, Крагујевцу, Пожаревцу, Лесковцу, Зајечару, Краљеву, Прокупљу итд. Постоје и случајеви подизања споменика ван насељених места, на пример у долини реке Ибар, код места Полумир.

Облици споменика варирали су, од једноставних правоугаоних до оних у облику обелиска, пирамиде, постамент са фигуром војника на врху, као и сложенијих структура које су се састојале од више различитих фигура или рељефа. Облик споменика зависио је од финансијских ресурса заједнице која га је подизала. Скромни споменици обично су подизани у мањим насељима, док су већи и монументалнији саграђени у већим местима. На постаментима неких споменика налазила су се исписана имена погинулих, а на неким нису. Понегде су се на споменике стављале и слике погинулих војника. Још једна карактеристика код појединих споменика јесте постављање форми у облику граната или остатака самог наоружања, као што су празне гранате или топови.

Када би се на споменику нашла фигура војника, то би било у више различитих варијанти. Пре свега, то је могла да буде група војника, или један војник. Затим је њихов положај варирао. На једнима су представљани борци у борбеном, јуришном положају (Зајечар, Прокупље итд.), а на другима су војници приказани у мирном положају, као да су у строју, или на стражи, и као спокојни победници који у том тренутку чувају мир (Београд, Пожаревац, Смедерево, Лесковац, Младеновац итд.). На споменицима су биле представљене фигуре војника у два типа униформи: или у народној, коју су носили до стицања у Грчку након повлачења, или новијој, добијеној на Солунском фронту.

На споменике су додавани и разни други елементи, зависно од замисли уметника или жеља наручилаца споменика (одбора за њихово подизање). Крст је углавном био најзаступљенији елемент. Оно што је такође било заједничко великом броју споменика јесте представљање грба као једног од елемената. Грб би некад био веран државном, а некад стилизован; негде је постављан грб Краљевине Србије, негде Краљевине СХС/Југославије, а негде само грб који се састоји од крста са четири оцила. Опште правило није постојало, али се може приметити да је грб нове државе био чешћи на споменицима које су подизали државни органи, а грб Краљевине Србије на споменицима које су подизала разна ветеранска удружења или друге групе грађана.

Посебну форму споменика за страдале српске војнике представљали су „крајпуташи” (споменици поред путева). То су били кенотафи подигнути за војнике који су погинули далеко од куће, са познатим или непознатим местом сахране. Поро-

дице су имале потребу за спомеником где су могле да посете душе својих вољених и запале свећу. Ови споменици су углавном подизани на гробљима, док су неки од њих постављани поред путева, због чега су накнадно и добили то име. Ови споменици су подизани у разним облицима, али најчешће као и сви други надгробни споменици у том крају. Распрострањено је било њихово украшавање фигурама војника и другим детаљима, који су могли да буду прикази оружја, биљака, животиња или различити орнаменти. Често су садржали и дуже текстове кроз које породица велича и жали палог борца.

Много чешће него на споменицима, имена страдалих из неког места, или више места истовремено, исписивана су на спомен-плочама које су постављане на зидове цркава. Ове спомен-плоче би се некад налазиле унутар цркава, а понекад са спољне стране. Некада би спомен плоче имале само основни текст који објашњава која имена су затим наведена, а некад је тај текст био шири, обогаћен понегде и неким стихом. На неким местима у оквиру спомен-плоча клесани су и одређени елементи, некад само флорални, или представе државног или народног грба или оружја, а некад су ту биле и представе војника или Исуса Христа. Крст је свакако био незаменљив елемент.

Као спомен-обележја подизани су и други објекти, за које је била предвиђена и друга, корисна намена. Најчешћи облик су спомен-чесме, а подигнуто је и неколико спомен-домова у част палих ратника (нпр. у Обреновцу и на Палама). Присутно је било и подизање спомен-цркава и спомен-капела, које су могле, али нису морале, да

садрже и неку спомен-плочу на фасади или унутар објекта.

Најзначајније спомен-обележје међуратне Југославије подигнуто је у близини Београда – Споменик Незнаком јунаку, а следеће по значају је било у самом главном граду – Споменик Победник.

Пратећи образац других савезничких држава из Првог светског рата у обележавању гроба непознатом јунаку, то је урадила и Краљевина Југославија. Веровало се да је то била и лична жеља краља Александра I Карађорђевића. Он је одабрао планину Авалу недалеко од Београда као место на којем би се споменик подигао. Његова жеља је била да то буде споменик југословенском војнику, а не српском, како би и на тај начин још више зближио различите Словене у својој краљевини и створио југословенску нацију. Тело војника који је погинуо у борбама на самој тој планини (а над чијим гробом је локално становништво већ раније подигло споменик, који је порушен због грађње новог) требало је да представља и све друге војнике погинуле у рату. Тај незнани војник требало је да постане херој који симболизује новог Југословена. Због тога што је симболизовао палу жртву за уједињење и ослобођење, одлучено је да споменик не буде у престоници предратне Србије, али да ипак буде близу престонице тадашње Југославије.

За аутора споменика је изабран вероватно најзначајнији југословенски вајар тог периода, Хрват по националности, али Југословен по уверењу, Иван Мештровић. Он је направио монументално спомен-обележје у виду огромног саркофага, пошто се у исто време радило и о гробном месту. На њему није било никаквих симбола, осим кари-

јатида које су биле обучене у народне ношње из неколико крајева тадашње Југославије. Намерно је било избегнуто национално обележавање тих девојака. У сврху југословенства, оне су означавале различите географске области (иако се одређена историјска конотација тих области свакако није могла избећи). Ово спомен-обележје је постало централно место сећања на Први светски рат, и место на које су стране делегације при званичним посетама Југославији долазиле да полажу цвеће.

Други значајан споменик је Победник, подигнут на углу београдске средњовековне тврђаве, на ушћу две реке. Он истовремено симболизује све српске војнике који су се борили у рату, како преживеле тако и страдале, представљајући све њих, као и државу, као крајње победнике у том рату. Овај споменик је постао један од симбола Београда.

Трећи споменик који заслужује посебну пажњу јесте Споменик захвалности Француској, који је подигнут у Београду, у његовом парку на Калемегдану. Овај споменик представља захвалност коју српски и југословенски народ исказују Француској за сву помоћ која им је пружена током Првог светског рата. Снажна политичка порука се није односила само на савезништво из рата него је требало да ојача и савезништво две земље између два светска рата. Као доказ тог савезништва, како у рату тако и после њега, и у главном граду Француске, Паризу, подигнут је споменик у част југословенским краљевима Петру и Александру из династије Карађорђевић.

Поступајући сходно одредбама *Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину*, државни органи су успели да подигну одређени број над-

гробних споменика над гробовима појединаца заслужних за отаџбину. Предвиђено је било да војвода Радомир Путник добије посебно спомен-обележје, а да остали добију типске споменике, са разликама у величини и амблему, зависно од улоге који је предметна личност имала током живота. У оквиру корпуса тих споменика који се тичу Првог светског рата, подигнута је капела војводи Радомиру Путнику на Новом гробљу у Београду, и израђени и постављени споменици: српском генералу Илији Гојковићу, црногорском сердару Јанку Вукотићу, оба на Новом гробљу у Београду, и генералу Вукоману Арачићу у Чачку.

Док су се на просторима који су припадали Србији пре Првог светског рата подизали споменици погинулим војницима војске Краљевине Србије, на просторима бивше Аустроугарске, насељеним српским живљем, а који су данас део Србије (Срем, Бачка и Банат), подизани су споменици добровољцима у српској војсци. Радило се о људима који су били мобилисани као аустроугарски војници, а затим током рата прешли на другу страну и придружили се српској војсци.

У другим југословенским крајевима, насељеним претежно Хрватима и Словенцима, подизани су споменици тим народима, односно припадницима некадашње аустроугарске војске. Ови споменици су били разних облика, често без посебне људске представе. Највише су били окренути верским мотивима и приказима крста, анђела, светаца или Богородице. Услед тога, нека од ових спомен-обележја прављена су као капеле. Ако би се на споменику и нашла фигура војника, он је или стајао мирно, или би била представљена рањена, умирућа или умрла особа. На споменици-

ма би се понекад нашла имена страдалих. Подизане су и спомен-плоче које су садржале имена страдалих. На простору данашње Војводине није уопште било пуно случајева подизања споменика другим народима, припадницима аустроугарске војске.

Пошто је постојала потреба да се некако истакне присуство државе и у некадашњим аустроугарским крајевима, као и због чињенице да је српска војска донела уједињење у нову државу, а да се не би изазивала негативна осећања код несрпског становништва (подизањем споменика српским војницима, од чије руке су можда у рату страдали неки њихови сродници), прешло се на решење подизања монархистичких споменика. Отуд се и значајно већи број споменика краљевима Петру I Карађорђевићу и Александру I Карађорђевићу подигнут у крајевима који нису били део Краљевине Србије пре рата него у онима који су били њен део. Заједништво је требало остварити преко заједничких краљева. Краљ Петар је имао надимак Ослободилац, а краљ Александар Ујединитељ. Кроз њихову улогу током рата (први је био званични краљ, а други је као регент и врховни командант војске у ствари управљао државом и војском), представљана је и победа српске војске у рату. Њихови споменици су били подизани у неколико варијанти – као бисте, стојећи споменици или фигуре на коњу.

У светлу представљања фигура краљева у другим деловима земље, треба истаћи да су, осим краљева, само три особе из рата добиле споменике на простору предратне Србије – два странца и један Србин. Први је Рудолф Рајс (Rudolf A. Rajs), Швајцарац родом, професор криминалистике, ко-

ји је дошао у Србију 1914. године и из ње извештавао о аустроугарским злочинима, а касније и бугарским. Његова улога у томе је била веома значајна. После рата је остао да живи у Србији где је и умро, а Србија му се захвалила спомен-бистом у Топчидерском парку у Београду. Други је спомен-биста у Београду француском маршалу Франше д'Епереу (Marechal de France Louis Franchet D'Esperey), команданту савезничких армија на Солунском фронту, који је добио и највиши српски чин војводе. Трећи је прослављени војсковођа српске војске и добровољаца још пре Првог светског рата, а и током њега. Ради се о потпуковнику Војводу Поповићу, познатијем под надимком Војвода Вук. Он је био најславнија личност која је погинула током самог рата. Био је толико популаран још и током рата да је практично добио и митски опсег. Он је свој споменик добио у једном од централних београдских паркова.

Подизање и финансирање

Иако је подизање костурница и споменика било питање државног интереса, а држава донела и одређена законодавна решења, она ипак није била ни једини ни одлучујући фактор у том процесу. Групе појединаца, мање или више организоване, било у посебна ветерана удружења или у посебно формиране одборе за подизање појединих спомен-обележја, имале су значајнију улогу у томе од државних власти. Реализација активности на подизању неког меморијала највише је зависила од људи на локалу. Ако је било довољно особа које су желеле да се ангажују око тога, онда би одређени објекти били и подигнути. Већина меморијала је подигнута захваљујући приватној иницијативи и раду.

Прва активност на подизању неког меморијала било је доношење саме одлуке да се меморијал подигне. Када би се одређена група људи договорила да то треба урадити, формирао би се одговарајући одбор за његово подизање. Задаци тих одбора су били да добију све неопходне дозволе од државних органа, да обезбеде да се израде планови објекта и прорачун финансија потребних за изградњу, да сакупе финансијска средства за изградњу, организују и контролишу само грађење и на крају организују и спроведу освећење и откривање меморијала. Зависно од ситуације и времена, неки одбори су организовали и ексхумације и пренос посмртних остатака у крипте, а негде су то спроводили државни органи.

Уређење и подизање меморијала углавном је било финансирано путем добровољних прилога. То је био случај у целој Југославији. Већина спомен-костурница, споменика и других спомен-обележја подигнута је тако што је већи део средстава дошао путем добровољних прилога грађана, привредних организација, удружења и слично. Ти прилози нису били само у новчаним средствима него и у материјалу или добровољном раду (премда је било и кулука). Државни органи, на разним нивоима, учествовали су са својим прилозима. Тек за неколико меморијала се може рећи да су већином били финансирани од стране државе. Прилоге су давали и краљ и чланови краљевске породице. Више новца држава је обезбеђивала за објекте посвећене српској војсци него за оне намењене борцима аустроугарске војске. Сагледавајући овај податак, треба имати у виду чињеницу да је српска страна била победничка и да је имала значајно више губитака, па отуда и потреба државе да то више и истакне. Међу меморијалима са већином

аустроугарских војника, чије су уређење, ексхумација или изградња финансирани од стране државе, можемо издвојити оне у Осјеку (у Хрватској), Птују и Љубљани (у Словенији).

Земља је непрекидно била у лошем финансијском стању, па је и изградња ратних меморијала трпела последице. Жеље грађана и државе да овековече ратне жртве и важне догађаје кроз меморијале биле су значајне, али су финансијска ограничења то онемогућавала.

Једно време, држава је финансирала и помагала подизање меморијала путем Фонда за извршење Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину. Десет милиона динара, колико је требало да уђе у Фонд сваке године, никада није додељено у предвиђеном износу. Већ у првој буџетској години рада Фонда (1926/1927), уместо десет милиона, Фонду је пренето шест милиона. У следећој буџетској години (1927/1928), Фонд је добио седам милиона динара. Након тога, доприноси државе били су веома мали, у десетинама хиљада динара. У неким годинама, влада није пренела никакав новац из буџета у Фонд. До 1931. године, Фонд је укупно добио једанаест милиона динара. У каснијем периоду, износ новца из буџета које је Министарство правде добијало за меморијале се повећао, да би крајем тридесетих година – у буџетима 1938/1939 и 1939/1940, тај износ достигао око милион динара годишње.

Држава није имала само финансијске проблеме већ и организационе. На пример, више од 80% буџета Министарства правде намењеног за комеморације и меморијале, за 1931. годину, није потрошено те године, већ је пренето у наредну. За 1933. годину тај проценат је још већи – 90% буџета није

потрошено. Не знамо праве разлоге за то и само претпостављамо да није било довољно људи у министарству који би могли радити на адекватној расподели тог новца. Или је проблем био у спором процесу доношења одлука. Који год да је разлог, сигурно можемо рећи да није недостајало места на којима би тај новац могао бити утрошен.

Поред финансирања уређења и подизања меморијала, држава је одвајала новчана средства и за плаћање заузимања приватног земљишта на којем су се налазила ратничка гробља. Како се током самих борби и у тренуцима велике смртности није водило рачуна о томе где ће гробље бити формирано или проширено, заузето је земљиште многих приватних лица. Још током рата, почело се са плаћањем заузећа дела тог земљишта. Нека приватна лица су се касније одлучила да ту земљу поклоне држави, са неким је извршена замена земљишта, неке је држава откупила, а за неке парцеле, на којима су била гробља за која се очекивало да ће бити пренета на већа гробља или у костурнице, држава је плаћала редовну закупнину. Посебно формиране комисије су одређивале који износ накнада ће бити исплаћен тим физичким лицима.

* * *

Аутори костурница, споменика, па и спомен-плоча, биле су особе у спектру од данас потпуно непознатих локалних клесара до највећих имена српске и југословенске вајарске и архитектонске сцене, рачунајући и странце који су деловали на простору Југославије – пре свега Русе. Тако су се међу ауторима споменика нашли значајни вајари, као Ђорђе Јовановић, Антун Августинчић, Иван Мештровић и Лојзе Долинар, затим архитекти: Момир Корунковић, Петар Поповић, Александар

Дероко, Николај Краснов, Василиј Андросов и Едвард Равникар. Међу онима који су подизали споменике, али и израдили значајне спомен-плоче са вајарским елементима, посебно се издваја Михаило Миловановић.

Комеморације

Значајан тренутак у активностима при подизању било ког спомен-обележја било је његово откривање, обавезно праћено религијским освећењем. Број званица и грађана који су присуствовали том чину зависио је од значаја самог меморијала. Међу званицама су се налазили разни државни чиновници, војна лица, ветерани и свештенство. Најзначајније меморијале би отварао краљ Александар лично, или изасланик краља. Службу би тада вршио патријарх Српске православне цркве, или од њега делегиран епископ. За мање значајне меморијале, откривање би извршио неко од министара или других државних чиновника. Верску службу би чинили свештеници оне конфесије у којој су били војници којима је меморијал подигнут, па су за мешовите меморијале службу вршили свештеници више конфесија.

На меморијалима су вршени помени о годишњицама и задушницама. Најважнији помен је био на Видовдан, 28. јуна сваке године. Тај празник је био посвећен сећању на све ратнике пале у свим ратовима за одбрану слободе земље. Зависно од потреба, помени су организовани и у другим приликама.

Током Другог светског рата

Нападом нацистичке Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију 1941. године, она је престала да постоји. Након војног пораза и ка-

питулације, освајачи су је поделили међу собом, и на њеној територији дозволили постојање неколико марионетских територија. Од значаја за нашу тему је окупација Македоније и делова јужне и источне Србије од стране Бугарске, формирање Независне државе Хрватске, окупација Бачке од стране Мађарске и стварање практично аутономне области Баната под контролом Немаца који су у њему живели и пре рата. Карактеристика ових промена је рушење спомен-обележја подигнутих за ратнике Краљевине Србије страдале током Првог светског рата. Пре свега је на простору Македоније дошло до намерног уништавања (рушења, дизања у ваздух динамитом, раскопавања гробља итд.) више спомен-обележја и простора. На другим просторима, који нису ни имали толико спомен-обележја подигнутих српским војницима, пошто су пре Првог светског рата били део Аустроугарске, уништавани су монархистички споменици. Већ смо нагласили да су они донекле представљали и споменике победи српске војске током Првог светског рата и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца након њега.

Још једна од карактеристика овог периода јесте да су немачке окупационе власти вршиле сахрањивање нацистичких војника на гробљима из Првог светског рата, а затим и организовале пренос гробова својих војника из Првог светског рата на друга гробља у Немачкој.

Меморијали Првог светског рата у социјалистичкој Југославији

Монархистички споменици који су и преживели Други светски рат, нису преживели нове комунистичке власти у Југославији. Комунистичка револуција у Југославији, која је спроведена током

и након Другог светског рата, подразумевала је и уклањање свих монархистичких споменика и обележја. Поред тога, услед великих и страшних злочина који су нацисти починили током рата, страдала су и скоро сва немачка ратничка гробља која су постојала у Југославији. Са намерним уништавањем гробља на којима су били сахрањени војници нацистичке Немачке, страдао је и део немачких и аустроугарских гробаља. Заједно са њима, страдао је и део југословенских, односно српских гробова. Ипак, иако су немачким и аустроугарским војницима из Првог светског рата уништена или нестала гробна места, на многим гробљима су остали централни споменици, који и данас сведоче да се на том простору некада налазило војно гробље (нпр. Земун, Краљево и Ниш).

Други светски рат је у Југославију и Србију донео нове хероје – они који су погинули, страдали у одмаздама или се храбро борили током рата сада су имали најзначајније место. Жртве и хероји Првог светског рата су пали у други план и скоро били заборављени. Међутим, тај заборав није био потпун. У социјалистичкој Југославији одређена пажња указивана је традицијама Првог светског рата, као и одржавању споменика, гробаља и костурница. Било је случајева да се врши премештање спомен-обележја на мање атрактивне локације (нпр. у Краљеву), да се гробља предају забору или се узурпирају за цивилна сахрањивања. Међутим, на простору Србије и Југославије највећи број спомен-обележја је остао на свом месту, чак и у центрима градова. За споменике Другом светском рату пронађене су друге локације. Било је доста случајева да се на спомен-обележје за пале у балканским и Првом светском рату, поред имена страдалих у тим сукобима, допишу и имена жрта-

ва из Другог светског рата. Многи споменици и спомен-костурнице су и обнављани током периода социјалистичке Југославије или стављани под заштиту државе као непокретно културно наслеђе. Најзначајнији подухват је био завршетак спомен-костурнице у Лазаревцу, вероватно највеће са посмртним остацима бораца из Првог светског рата на територији Србије.

У овом периоду било је веома мало подизања нових спомен-обележја страдалима током Првог светског рата, и углавном у скромним облицима. Власти и цело друштво били су окренути обележавању жртава и подвига из Другог светског рата.

Споменик Незнаком јунаку је и у социјалистичкој Југославији био једно од значајних места сећања на све непознате и познате војнике страдале током ратова. Иако је сећање на партизанске борце било централни део сећања у социјалистичкој Југославији, страни државници који су долазили у посете Београду скоро су редовно полагали венце на Споменик Незнаком јунаку.

У овом периоду, приликом посета Јосипа Броза Тита и државних делегација неким земљама у иностранству, он и његови изасланици или други представници власти одлазили су до српских војничких гробаља из Првог светског рата и полагали венце.

Одржавање ратничких гробаља из балканских и Првог светског рата након четрдесетих година 20. века карактерише већинска индолентност локалних власти и локалног становништва. Било да је реч о идеологији или о заокупљености другим животним изазовима, ове локације су препуштене пропадању, па и нестајању. У мањем броју случајева, где је на локалу постојао одређени интерес

и/или свест, она су сачувана и/или одржавана. Најбрже су нестајала гробља ван насељених места, а затим део оних која су била у склопу градских гробаља. Цивилна гробља су из године у годину, из деценије у деценију, полако преузимала гробна места сахрањених ратника, претворивши некадашње војне парцеле у цивилне. Понегде, власти су и у социјализму успеле да подигну нове костурнице и у њих преместе посмртне остатке са делова ратничких гробаља која нису била узурпирана (нпр. у Врању).

До помака је дошло током осамдесетих година 20. века. Тада свест о значају Првог светског рата, његових жртава и ратних напора почиње поново да се подиже у српским крајевима Југославије. Иако у овом периоду није подигнуто много споменика, чињеница да их је ипак било говори о јасним променама у друштву и жељи да се јунаци Првог светског рата поново истакну. На крилима тог замаха, у Београду су подигнуте спомен-бисте српским војводама из Првог светског рата Радомиру Путнику, Живојину Мишићу, Степи Степановићу и Петру Бојовићу (непосредно по другом распаду Југославије).

* * *

Почетком последње деценије 20. века Југославија се распала. Створено је неколико нових држава и свака од њих је мање-више трасирала свој нови пут сећања на Први светски рат. Савезна Република Југославија и Србија у њеном оквиру нашле су се под санкцијама међународне заједнице. Ратови и економска блокада су учинили да се деведесетих није могло много радити на одржавању старих и подизању нових меморијала. Ипак, како се у том времену све више говорило и о Првом

светском рату, нова спомен-обележја јесу подизана. По уласку у нови миленијум, тај тренд се наставио са новим жаром и новом енергијом, па се приступило и обнови многих меморијала из Првог светског рата и подизању нових. Преименовањем Савезне Републике Југославије, а затим и распадом Државне заједнице Србије и Црне Горе, завршен је део историје комплексног заједничког сећања на жртве и победе из Првог светског рата.

* * *

У Архиву Југославије чува се грађа која говори о тим меморијалима, а настајала је од времена самог рата па до краја постојања југословенске државе. Ради се о документима различите врсте и провенијенције – од дописивања разних органа око пописивања и уређивања гробаља и подизања спомен-обележја, преко спискова особа сахрањених у гробљима, скицама гробаља, планова споменика и спомен-костурница, до фотографија тих меморијала.

Др Ненад Лајбеншпергер

MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN SERBIA AND YUGOSLAVIA

The consideration of memorials dedicated to Serbian soldiers and civilians killed during the First World War, but also to the victory of the Army of the Kingdom of Serbia in that war, is more complex than one might initially think. The reason for this is in the wider political, national, territorial and chronological framework in which they must be observed, and especially in the context of the circumstances that the fallen and deceased soldiers of the Kingdom of Serbia Army during the First World War were represented not only as Serbian but also as Yugoslav soldiers, as well as because a part of the soldiers of the Austro-Hungarian Army were also given a Yugoslav designation. A similar premise was used for civilians as well. In addition, there are a number of other details that put the victims and the victors of the First World War in a different context.

The Kingdom of Serbia joined the war in 1914 after being attacked by the Austro-Hungarian Empire. Due to the existence of varied allied relations, other European and world countries joined the war, thus turning the conflict into a world war. The Kingdom of Montenegro is among the countries that were allies of Serbia. In the initial year of the war, battles were fought in the western and northern territories of the Kingdom of Serbia, in Montenegro and in parts of the territory of Austria-Hungary – in Srem and Bosnia and Herzegovina. At that time, the Serbian army won two major victories – in the Battle of Cer and the Battle of Kolubara. From the beginning of the war, throughout its duration, numerous Serbian soldiers ended up in prison camps, and civilians in internment camps, where they died due to poor

conditions. In addition to the large number of killed, wounded and captured soldiers, killed, wounded and imprisoned civilians, Serbia also faced epidemics, primarily typhus, which claimed a large number of lives during the winter of 1914-1915, both of the population and military and medical staff. Epidemics had also wiped out numerous prisoners of war and internees from the ranks of Serbian and other nations.

During the autumn of 1915, a joint Austro-Hungarian-German-Bulgarian attack on the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Montenegro led to the retreat of the Serbian Army and the capitulation of the Army of Montenegro, which resulted in the occupation of both countries. Not wanting to surrender, the political leaders of the Serbian state and the Supreme Command of the Serbian Army decided to withdraw and merge with the French and English troops that were then located in the Thessaloniki region of Greece. Unable to retreat to Greece via the Vardar Valley, since the Bulgarians had already conquered those parts of the country, the Serbian army was forced to retreat via Albania. Due to the harsh winter, the inadequacy of the terrain and the attack of part of the Albanian armed units, this retreat was extremely difficult, so many Serbian soldiers and civilians lost their lives during it. Those who managed to reach the shores of the Adriatic Sea were transferred to the French-administered territories of North Africa and to the Ionian island of Corfu, where they died of exhaustion and disease.

With the formation of the Salonica front, the Serbian army continued to fight against the enemy on it. After the first successes in the autumn of 1916 and the liberation of Kajmakčalan and Bitola with its sur-

roundings, the front stabilized for two years, and in the autumn of 1918 it was finally breached, and the Serbian army, accompanied by allies, liberated Serbia.

Serbs and other Slovenes who were fleeing from the Austro-Hungarian army and surrendered to the armies on the other side of the front, mostly to Russia, were accepted as volunteers in the Serbian army. From one part of these soldiers, the First Serbian Volunteer Division was formed, which then, together with Russian and Romanian soldiers, fought against Austria-Hungary on the part of the Eastern Front in Dobruja, in present-day Romania.

In addition to the battles of the Serbian and Montenegrin armies, the Austro-Hungarian fronts in the east against Russia and in the west against Italy should be mentioned regarding the memorialization of the First World War on the Yugoslav territory, since it is there that a large number of Austro-Hungarian soldiers of Slovenian, Croatian and Serbian origin perished, as well as soldiers of other nations who lived in the area that later became Yugoslavia. In addition to them, a number of Serbian prisoners of war who were forced to do various infrastructure works in the immediate vicinity of the front also lost their lives on these other fronts.

During the occupation, the Serbian population was exposed to the crimes of the occupiers, which were cruel and massive in scale in certain territories. In 1917, the population of Toplica organised an uprising against the Bulgarian occupation, but it was brutally suppressed, with great suffering of the rebels and the local population.

In the First World War, Serbia and its people suffered great losses – its army fought many battles with a large number of victims; enemies committed

numerous crimes against its civilian population; infectious diseases spread and claimed lives (of both soldiers and civilians); soldiers, men, women and children died in captivity and internment. The precise number of victims of the Kingdom of Serbia during the First World War has never been determined, and the most common assumptions range around the number of one million victims (sometimes including victims from Montenegro). After the war, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes presented 1,247,345 victims as an official number.

The graves of Serbian citizens have remained not only on the battlefields in today's countries: Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, North Macedonia, Albania, Greece, Romania and Italy, but also in the places of recovery of the Serbian army in Greece, France, Tunisia, Algeria and Italy, as well as in the areas where they were taken as internees and prisoners – in today's countries: Bulgaria, Hungary, Austria, Germany, Poland, the Czech Republic, Slovakia, Romania and Turkey. Due to different circumstances, Serbian soldiers were also given burial places in Switzerland, Belgium, the Netherlands and many other countries. Incomplete data show that the bones of Serbian soldiers are found in over forty countries around the world.

Although Serbia was primarily forced to defend itself at the beginning of the war, its government also set other military and political goals during the war itself. They are expressed in the desire to create conditions, via the defeat of the attacker, for the annexation of a part of the Austro-Hungarian territories inhabited by the majority Serb population to the Kingdom of Serbia, so that almost all Serbs would find themselves in one state. During the war,

this desire evolved into the idea of liberating other South Slavic peoples – Croats and Slovenes – from the Austro-Hungarian rule, and creating with them a new state that would bring together all Serbs, Croats and Slovenes.

The war circumstances, that is, the victory of the Entente powers and its allies, among which Serbia played a significant role, eventually led to the fact that the Serbian army, after the liberation of the territory of pre-war Serbia, continued its liberation path to the territories of pre-war Austria-Hungary inhabited by Serbs, Croats and Slovenes. Soon after the end of the war, a new state was formed – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS), which inherited the legal continuity of the Kingdom of Serbia and which changed its name to the Kingdom of Yugoslavia in 1929.

The new state faced many challenges, and among them was the harmonization of different systems of administration into a single system, resolving the fact that it now contains people who until yesterday had been at war with each other, creating unity among people who have different ethnicity, religion, language, as well as political, communal, cultural, economic, and social diversity and development. One of the problems that needed to be resolved and the constant activities that needed to be carried out was the maintenance of numerous cemeteries that remained after the war, the erection of adequate memorials for the victims and in honour of the victory, as well as the commemoration of the anniversaries of significant events from the war and the memorial and commemoration of its victims.

After the collapse of Austria-Hungary at the end of the war, other new states were created: Austria,

Hungary, Czechoslovakia, Poland, and part of the Austro-Hungarian territories became part of Italy and Romania. This led to the care of the graves of the fallen Austro-Hungarian soldiers being transferred to the newly formed states. In the new circumstances, these soldiers were not treated as members of a state that no longer exists, but as members of states in which they found themselves after the First World War by their place of origin. Thus, the soldiers of the former Habsburg Empire were granted new citizenship. An Austro-Hungarian soldier of Czech descent from Prague became a Czechoslovak, a soldier from Szeged a Hungarian soldier, one from Arad a Romanian, one from Trieste an Italian, and those from Srem, Bačka, part of Banat, Bosnia, Herzegovina, Croatia, Slavonia, Dalmatia and Slovenia became the fallen soldiers of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The same was the case with civilians. The care of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes for the graves of Serbian soldiers abroad was soon merged with the care for the graves of soldiers of the Austro-Hungarian army of Yugoslav origin. Hence, in many cemeteries across Europe, it began to be stated for both Serbian and Austro-Hungarian soldiers that they were soldiers of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia. The Yugoslav authorities did so, believing that the compatriots in the other army that died during the war, were now, in peacetime, its former inhabitants. In this way, reconciliation was made with former enemies and their dead earned their grave. Similar treatment was applied to the inhabitants of Macedonia who were drafted into the Bulgarian army during the war. For the South Slavic peoples who entered Yugoslavia, their relatives and friends who died in the rival army were no longer enemies. That is why they wanted to

honour them appropriately and through appropriate memorials.

When we talk about public and private memory of the First World War, we must emphasize that the official policy of the state was to remember the victory in the war. The victory that brought liberation and unification, which was won by the Serbian army. Therefore, the official memory of the First World War was mostly related to the Serbian army and its warriors, and they were most commemorated in the new state. However, in private memory, this was different, depending on which army a particular group belonged to. Serbs from Serbia celebrated the victory and mourned their relatives and friends who died in war, captivity, during the retreat through Albania, from disease and hunger or from hostile war crimes and atrocities. Serbs, Croats, Slovenes, the Muslim population, Hungarians, Germans and members of other nations whose relatives and friends were part of the Austro-Hungarian army mourned them. The very interesting situation in Macedonia, where people served in three armies (Ottoman, Serbian and Bulgarian) during the conflict in the second decade of the 20th century (Albanian uprising, Balkan wars and First World War), shows how big the problem was of changing part of the identity of the population related to membership in a particular army or participation in the war. It seems that for one of them, participation in all three armies was a significant part of personal identity. When he died, four pictures were placed on his tombstone: the first is from his old age (he died in 1970), on the second he is in the uniform of the Ottoman army, with the inscription “Turkish soldier from 1910-1912”, on the third he is in the uniform of the Serbian army, with the inscription “Serbian soldier from 1914–1915” and on the

fourth – in the Bulgarian uniform, with the inscription “Bulgarian soldier from 1916-1918”.

* * *

Before the First World War, the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Montenegro were participants in the Balkan Wars (1912–1913). Due to the difference of only about a year from the end of the Second Balkan War to the beginning of the First World War, neither had enough time to erect monuments for their fallen fighters, although certain activities had already started. Therefore, in the period between the two world wars, a number of joint memorials for the victims of the Balkan wars and the First World War were erected. On the monuments, this was marked by the border years of the first and last of these wars, i.e.: “1912–1918”. In the areas where the battlefields from the Balkan wars and the First World War coincided, there are also ossuaries in which the remains of fighters from two or all three conflicts are held. At a certain number of memorials, the end year has been moved, so 1919, 1920 and 1921 can also be seen on them. The reason for this is that some soldiers in these years succumbed to wounds received in the war, so they were counted as victims of the war. In addition, the new state faced several uprisings of people who opposed the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and at the end of 1918 and during 1919 there was a short-lived “Carinthian War” between Austria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes over the border territories.¹ In these conflicts, which were counted as extensions of the First World War, there

---

¹ The Slovenes call this conflict the “War for the Northern Border” (“Boj za severno mejo”) and the Austrians call it the “Carinthian Defense Fight” (“Kärntner Abwehrkampf”).

were deaths that were then recorded as joint victims of the entire decade of warfare of the Serbian army and the people. At a small number of memorials, in addition to the participants of the Balkan and First World War, fallen Serbian Chetniks who had fallen in action against the Ottoman authorities in Old Serbia and Macedonia at the beginning of the 20th century were commemorated, and there were connections with other earlier conflicts as well.

The basic symbolism of all memorials dedicated to the First World War in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia was to depict the people lost to the war. Another major symbolic context, although not prevalent and not present at all memorials, was the marking of the significance of the victory of the Serbian army. In addition to military and civilian casualties, the monuments in Serbia and Yugoslavia depicted the state and ruling ideology embodied in the fact that the war brought double unification – the one mentioned prior, of the three-named people (Serbs, Croats and Slovenes), and that unmentioned one, of all Serbs into one state.

* * *

The installation of monuments in Serbia began during the 19th century. The first memorials were erected in honour of the uprisings against the Turks from the beginning of the 19th century, and then to prominent figures from Serbian history – rulers and significant individuals. In the same century, the first military cemeteries were created, also for insurgent fighters, and later the first ossuaries for deceased warriors were built. The practice of commemorating war victims existed in the 19th century in Austria-Hungary as well.

Erection and maintenance of memorials during the First World War

While the First World War was still going on, all the armies started forming their military cemeteries. Soldiers killed on the battlefields were buried most often near the place of their death – in individual or group, sometimes quickly excavated graves. Some of the dead were also carried to the background and buried in one of the existing village cemeteries or in a special, then formed, smaller military cemetery. In these cemeteries were buried the wounded died in triage areas and field hospitals. Succumbing to wounds in hospitals in the background, or dying of illness or exhaustion, they were buried either in already existing military cemeteries, which often had to be expanded, or in newly formed military cemeteries. There was also the burial of fighters of enemy armies in special cemetery plots. Separate burial was not only done by membership in a particular army, but also by religious affiliation. Graves (and often tombs with several buried) were marked most often with wooden crosses. When circumstances allowed, these cemeteries were arranged during the war. On some of them, a central monument would be erected, and friends or family would erect an appropriate monument for someone made of more durable material, primarily stone. Cemeteries for those who had perished in prison camps were similarly created.

In addition to the memorials in the cemeteries, the erection of monuments outside them was also initiated. Serbian army soldiers began erecting monuments to their comrades in Belgrade, but also in other parts of Serbia and foreign countries where they found themselves. Some were finished and some were not. In Austria-Hungary, but also

in Serbia after the occupation, the soldiers of the Austro-Hungarian, German and Bulgarian armies also erected monuments for their fallen comrades, or in celebration of their empires and their military victories. Serbian prisoners of war erected monuments for their deceased comrades at several camp cemeteries. Somewhere they did it independently and somewhere together with prisoners from other armies.

The most important memorial monument erected by the Serbs during the war is at Kajmakčalan, the site of the great victory of the Serbian army in 1916. At the initiative of regent Aleksandar Karađorđević, a memorial chapel was built on this, the highest peak of Voraš Mountains, in honour of all the killed fighters during the conquest of that peak, as well as all other killed Serbian fighters in the previous course of the war.

Legal framework between the two wars

The maintenance of war cemeteries from the First World War became an obligation of each of the warring countries on the basis of peace treaties adopted after its end. According to the Peace Treaty with Germany (Versailles Peace Treaty), in Articles 225–226, all war graves became the responsibility of the state in whose territory they were located. Each state was obliged to guard and maintain the graves of soldiers, sailors, prisoners of war and interned civilians. In addition, they had to allow and facilitate the work of various commissions appointed by other states for the purpose of identifying, registering and caring for graves, erecting appropriate monuments above them, or transporting remains to their country. The same members are included in the peace treaties signed with Austria (Articles

171–172), Hungary (Articles 155–156) and Bulgaria (Articles 116–117). Similar articles were part of the Peace Treaty with Turkey, but they were significantly elaborated in some segments (Articles 124–136).

At the end of 1919, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes adopted a *Decree on the development and maintenance of our military cemeteries and graves in the homeland and abroad*. It stipulates that all military cemeteries, and if possible individual graves of all fallen soldiers, regardless of their religion, are to be developed and regularly maintained. All cemeteries were declared temporary, with the intention of transferring all remains to special ossuaries above which appropriate markings would be erected in the form of chapels, churches or mausoleums. In them, every soldier of known identity would be specially buried and marked. Development and maintenance of the cemeteries is also provided for Allied soldiers. The Ministry of Religions has been appointed as the highest authority to deal with military graves and oversee their maintenance and the erection of ossuaries. The care and maintenance of graves in the field was entrusted to church municipalities and priests whose parishes included these burial places. Cemeteries and graves abroad were to be taken care of by the embassies and consulates of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and it was planned to appoint certain priests as guardians of the largest military cemeteries abroad. Destruction of cemeteries had been deemed punishable. Families were allowed to move the remains of their relatives to their places of origin. It was also stipulated that priests make a list of all graves.

The situation on the ground conditioned that in the years after the war, different institutions had

competencies in maintaining cemeteries. Although the Decree determined the competence of the Ministry of Religions, and at a lower level of ecclesiastical municipalities and priests, the transfer of jurisdiction over war cemeteries of various military, gendarmerie, civil and ecclesiastical administrations of the old system (in the former Austro-Hungarian territory) to new state bodies lasted until 1923. During this transitional period, the care of war cemeteries in the former Austro-Hungarian territory was performed by officials of temporary provincial administrations in Sarajevo, Zagreb, Split and Ljubljana.

After the promulgation of the Constitution of the Kingdom of SCS, on 28 June 1921, it was possible for the relevant law to replace the aforementioned Decree. This was done in April 1922, when the *Law on the Development of our Military cemeteries and Graves in the homeland and abroad, as well as the graves of fallen soldiers and sailors, prisoners of war and interned persons, citizens: of Germany, Austria, Hungary and Bulgaria, buried on our state territory* was adopted. This law confirmed and further elaborated the provisions of the Decree. It contained articles arising from the fulfilment of the aforementioned obligations under peace treaties, which also require the care of the graves of soldiers of hostile countries. Graves of soldiers from Allied countries were treated in the same way as domestic graves, but it was emphasized that separate contracts would be concluded with each individual state. The Law more clearly defines the obligations of the Ministry of Religions and lower bodies – regional religious (all religions) and political authorities in the country, as well as embassies, consulates and clergy abroad. Priests were given the duty to hold a memorial at war cemeteries in their parishes on each Vidovdan and All

Souls' Day. It was determined that all graves should receive a permanent marker in the form of a concrete or stone cross with clearly written information about the buried person, and that all cemeteries should be fenced. Smaller cemeteries, with less than two hundred graves, and all individual graves should be concentrated into one, already existing, larger cemetery. The law defined that the costs of maintaining and developing the cemetery are financed by the Ministry of Religions, as well as regional and municipal administrations. It was also envisaged that the fees for persons whose properties were on the sites of war graves, as well as the salaries and expenses of guard priests abroad, would be financed from the state budget. Relief for the transport of the remains of the deceased soldiers was also envisaged, but it was not specified which ones exactly. It was also prescribed to punish the owners of land on which war cemeteries were located, who got some other use of that land.

The state wanted to express special gratitude to certain political and military figures who played an important role in the past, especially during the First World War. In order to achieve this, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes adopted the *Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland* and the *Law on National Recognition to King Petar the Great the Liberator* in 1925.

The *Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland* proclaimed that as a sign of national recognition and respect for the memory of those gloriously fallen in the “Balkan and Great World War for the Liberation and Unification of our three-named people”, a special monument called the “Temple of the Liberators” will be erected for all

those who died during the Balkan Wars and the First World War. For those who have survived and shown great historical merit for liberation and unification, an appropriate monetary reward will be provided. In addition, the widows and children of Serbian military dukes will receive a cash prize and a lifetime pension in recognition of the dukes' merits. As for the deserving soldiers and citizens who died abroad, it is envisaged that their remains be transferred to the Kingdom of SCS, as well as the erection of a special monument at the expense of the state for each of them. Regarding the other deceased soldiers, it was decided that the state would bear the costs of transporting their remains from abroad. A special fund was established, called the Fund for the Execution of the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland, to finance cash awards, pensions, transport of remains and erection of memorials. It was envisaged to allocate ten million dinars each year for the implementation of the provisions of these laws. Funding from the Fund was available to the Ministry of Religions. In order to implement the provisions of these laws, a special body was formed in the Ministry of Religions, called the Committee for the Enforcement of the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland.

The Law on National Recognition to King Petar the Great Liberator stipulated that gratitude to King Petar Karađorđević would be expressed by erecting an appropriate monument in his honour in Belgrade. This task was entrusted to the aforementioned Committee, established in accordance with the *Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland*.

These laws were subsequently amended twice.

The Law on Amendments to the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland of 23 August 1925 from 1928 stipulates that the remains of soldiers who have died abroad are no longer transferred individually but in larger transports. This was prescribed in order to partially save the state costs since it was more economical to transport more coffins in freight wagons at once than to transport them individually. It was envisaged that personal and material costs related to the work of the Committee would be covered by the Fund. In addition, the pensions of members of the dukes' families were no longer paid through the Fund, but were transferred to the state budget intended for all state pensions.

Meanwhile, due to changes in the Government of the Kingdom, the maintenance of military cemeteries moved from The Ministry of Religions to the Ministry of Justice, within which there was a Department of Religion that took care of war cemeteries.

The Law on Amendments to the Law on the Development of our Military cemeteries and Graves in the Homeland and Abroad of 22 April 1922; Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland of 23 August 1925 and the Law on Amendments to the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland of 31 December 1928, which was adopted in 1931, stipulates that all tasks within the scope of the Committee for the Execution of the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland shall fall within the competence of the Department of Religion of the Ministry of Justice, and any future financing for the maintenance of war graves should have been provided from the Fund. Moreover, all funds raised for the monument

to King Petar (which was never erected in Belgrade), as well as some other individual funds, were transferred to the Fund.

The Decree of 1919 and the Law of 1922, as well as the laws adopted later, do not clearly define what the then state considered its victim and its memorials, but their careful reading shows how the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes viewed soldiers from the Serbian, Allied and enemy armies in the mentioned legal documents, as well as in their daily work on their identification, maintenance and development.

The Decree defines it as referring to the graves of soldiers who gave their lives “for the freedom and unification of our people”, regardless of the religion of the deceased. It was pointed out that they sacrificed their lives for the defense of our homeland and our three-named people – thinking at the same time of Serbs, Croats and Slovenes. There is no clear determinant in the Decree that would tell us today to whom the word “our” refers, i.e. whether it refers exclusively to the Serbian army or also to enemy soldiers of Yugoslav origin. We believe that we can assume that it probably refers to the Serbian army, because it is it that liberated the occupied Serbian territories after defeating the Austro-Hungarian army and occupying the Austro-Hungarian territories that became part of the new state, where three South Slavic peoples lived together. Enemy soldiers, i.e. soldiers from the Austro-Hungarian army, but of South Slavic origin, were not mentioned at all in this document.

In the Law on Development of our Military cemeteries and Graves in the Home land and abroad, one can also find the term “our” in relation to the

fallen soldiers to whom it refers. In addition, soldiers of the enemy armies of Austria-Hungary, Germany and Bulgaria are explicitly mentioned. In Articles 3, 4, 5, 10, 11 and 26 of the Law, we can read that there is a clear distinction between “our” graves and the graves of former enemy armies. It is so obvious that by the term “our” the state primarily and exclusively meant the soldiers who fought in the Serbian army during the First World War, although this is not clearly written.

In the documents of the Yugoslav state authorities, primarily the Ministry of Religions of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and later the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia, it can be noted that the term “our” has been transformed over the years. Once reserved only for soldiers who fought in the Serbian army, it became a term that includes soldiers from both the Serbian and Austro-Hungarian armies who had Yugoslav origins. However, it is important to emphasize that this was not an origin by nationality, but by territory. The largest part of them were indeed Slavs, but a smaller part was of German, Hungarian or other national origin. Regardless of nationality, all were treated according to their place of birth, as members of the new state.

Graves and cemeteries

The most important and intense period in the arrangement of cemeteries of the victims of the First World War and the erection of monuments and other memorials was the period between the two World Wars. The war was still close at that time, the wounds were still fresh, and the need to commemorate the victims was great.

The first large record of military cemeteries in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was made in 1920 and 1921. The Ministry of Religions collected the available data sent to it by priests, authorities of temporary provincial administrations and military authorities. Data on the locations, number and names of the buried were collected. The information provided was in different forms and of different quality. For some cemeteries, it was described where they are located, specifying only the number of buried. For other cemeteries, more precise or precise information was provided – on the number of soldiers per army, with lists containing the names of the buried and the locations of cemeteries or graves drawn on sketches. Sometimes, but extremely rarely, even with a photo. The submitted lists could contain all the information about the buried soldier, from the name and surname, through the place and date of birth, belonging to the army of a particular country, religion, name of the unit in which he died, place and reason of death, to the date and exact place of burial. Although most were not as substantive, the lists also contained information about fighters whose names were not known. Sketches of cemeteries were rarely submitted, and the position of cemeteries or individual burial sites could be seen on them, sometimes accompanied by information about belonging to the army or the name and surname of the soldier.

During 1931, the competent Department of Religion of the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia asked the municipalities on the territory of the entire country to make new records of military cemeteries, report on their condition and make sketches of cemeteries. This was to be done through checks of old records – by determining whether these sites still existed or whether there were other

sites that had not previously been included in the list of military cemeteries. Municipal governments have approached this differently. This depended on their capabilities, which were reflected primarily in the existence of financial resources for this, as well as the existence of a technical person who could make sketches. We can only speculate on other reasons. In some municipalities, high-quality sketches have been made, thanks to which it is still possible to determine the whereabouts of a military grave or cemetery, while some have not even made sketches. Some sketches were extremely accurate, with depictions of the exact locations of individual burial sites, while some were more descriptive, hand-drawn, depicting the approximate location of the grave or cemetery. Since it was envisaged exactly what data on the cemeteries and graves themselves should be submitted, and since there was a special form, these censuses provided significant information about the cemeteries and graves themselves: where they are located, their condition and who is buried in them (with all available data on the identity of the buried).² However, despite this, a lot of data was not known, so the forms arrived with partial information. At that time, civil servants also recorded information about cemeteries that once existed, and in the meantime they were disbanded due to the relocation of remains to larger cemeteries or ossuaries. Although it was en-

---

2 The form was called the *Data Sheet*. The following data were requested: location (precise place, town, municipality, district and banovina), information about the grave itself (individually, jointly) or the cemetery, with the number of buried soldiers (divided by nationality), the condition of the mound and the tombstone, the inscription over the graves, the existence of a register of the buried and the arrangement of the grave/cemetery. The form was to be accompanied by a sketch, a photograph, and the names of the buried.

visaged that each cemetery or individual grave would be photographed, only a small number of municipal administrations managed to do so. However, the preserved textual data, sketches and photographs still give a significant insight into the former military cemeteries in the Kingdom of Yugoslavia. During this census, it was realized that many cemeteries and individual graves had disappeared in the meantime and that there was no data on exactly where they were. The Department of Religion of the Ministry of Justice kept central records of both cemeteries and fallen soldiers, but this work was not completed, or officially presented, until the beginning of Second World War.

The state and the population of Yugoslavia had a desire to maintain cemeteries from the war in an orderly state. Many of them have been renovated several times, crosses have been added or changed, new central monuments have been erected or old ones restored, graves have been dug up, fences around them have been erected or repaired, the roads leading to some cemeteries have been arranged and regular or occasional memorials have been held. However, the situation on the ground was not so easy in terms of maintaining war cemeteries. Almost all the battlefields in Yugoslavia were in mountainous areas, so graves and cemeteries were scattered over sparsely populated mountain peaks and slopes. This made it difficult to maintain them. The financial situation in Yugoslavia was never good enough for the maintenance of cemeteries to be successfully realized either. As a result, many of the war cemeteries disappeared as early as the 1920s, and many later. The care of the Kingdom of SCS/Yugoslavia and its population regarding war graves was in a constant conflict of wishes and needs, on the

one hand, and financial opportunities on the other. Therefore, there was an unequal position towards the graves. Those in the plain and slightly hilly parts of the country were easier to maintain than those in the mountains, as well as those far away from populated places. Hence, those on the mountains and distant ones were more often left to decay and disappeared faster than those on the plain. The care of cemeteries also depended on the possibilities that existed at the local level and the local financial situation. Where local officials and residents were more agile and where there was more money, graves and cemeteries were better maintained, and where officials were worse, residents were more preoccupied with other concerns and material opportunity was more scarce, the situation was worse. Also, in different regions there was a different attitude towards the graves of soldiers of different armies, so there was not much interest in maintaining the graves of enemy soldiers (unless it was known for sure that they were Czechoslovakians, Serbs, Croats or Slovenes), but there was interest regarding the soldiers of the Allied countries, especially the French.

The most important military cemeteries were formed during the war in the city centers where there were large military hospitals. Certainly, the most important in Serbia was in Valjevo, as the city closest to the front in 1914. During the typhus epidemic of 1914/1915, it was practically converted into a city hospital. It was followed by Belgrade, Kragujevac and Nis, and then many other places. Great military cemeteries also existed in Lazarevac, Smederevo, Požarevac, Skopje, Bitola, etc. In the area of Austria-Hungary, large cemeteries were also formed in large cities, such as Zagreb and Ljubljana, but also in many others. Military cemeteries of those killed

in battles in Bosnia and Srem, both from the Serbian and Austro-Hungarian armies, were formed in these areas.

Abroad, the most important military cemetery of Serbian soldiers was formed in the Greek city of Thessaloniki, at Zeitenlik, where soldiers from the Salonica front who succumbed to wounds in local hospitals were buried. This was followed by a series of cemeteries on the islands of Corfu, Vido and Lazaretto, where soldiers were dying of exhaustion. A unique memorial exists on the high seas near the islands of Vido and Corfu – it is called the Blue Tomb. It is a part of the sea where the bodies of Serbian soldiers were lowered into the sea because the mortality was so high that there was no possibility to bury them all. Cemeteries of Serbian soldiers who died during the treatment of wounds and diseases exist in some other countries. Some are located in Tunisia, Algeria, France, Italy and other countries. Large military cemeteries with the remains of Serbian and Montenegrin prisoners of war and civilians existed and/or still exist on the soil of today's countries: Austria (Mauthausen, Ashah, *Neusiedl am See* and Boldogasszony), Slovakia (Nagymegyer) and the Czech Republic (Jindřichovice and Martínkovice), with many smaller cemeteries, tombs and graves in these countries, as well as in Hungary, Germany, Bulgaria and Poland. In many cemeteries in these countries, deceased Serbian and Montenegrin soldiers were buried next to captured soldiers from Russia, Italy, Romania, but also deceased Austro-Hungarian or German soldiers.

Of the Allied cemeteries, we can mention the cemeteries of French soldiers in Belgrade, Zaječar, Skopje and Bitola, English soldiers in Belgrade and

Skopje, Italian soldiers in Belgrade and Ljubljana, and Greek soldiers in Pirot and Valandovo. The state also gave special importance to the Slovak Cemetery (formerly called Czechoslovak cemetery) in Kragujevac, in which soldiers of the former Austro-Hungarian Army from Slovakia were buried, who started a rebellion in 1918 and then were killed when the rebellion was crushed.

For a number of the most important cemeteries in the country and abroad, special guards and priest guards were installed. Their task was to maintain them regularly, as well as to create conditions for the erection of appropriate ossuaries. Some of the guards abroad were particularly agile, so, in cooperation with local authorities, they managed to tidy up many graves and erect more ossuaries.

Nevertheless, despite various difficulties, state authorities, with great efforts of various associations and individuals, managed to concentrate a certain number of war cemeteries into numerous newly erected memorial ossuaries.

Ossuaries

Ossuaries are places that can accommodate a larger number of remains and are easier to maintain than cemeteries, in which each soldier has an individual burial place. That is why the Kingdom of SCS decided to erect them.

Prior to the erection of the ossuaries, committees were formed for their erection, plans of facilities were made and funds for construction were collected. At the end of the works, or during them (although there are cases even before the beginning of construction), exhumations of the remains of soldiers were carried out and their transfer to the ossuaries.

Ossuaries were erected primarily in the areas where the greatest battles were fought or the greatest losses occurred – in Western Serbia, Belgrade and the territory of Macedonia (where ossuaries were erected at the same time for the victims of the Balkan wars and the First World War).

The first ossuaries were not erected for soldiers, but for killed civilians. Thus, in 1921, the Memorial Ossuary in Prnjavor was completed, in which the civilians of that place in Pocerina were buried, who were killed in the crimes of the Austro-Hungarian army. Two years later, in 1923, the Memorial Ossuary in Surdulica was completed, in which civilians from various places in southern Serbia were buried, who were killed in Bulgarian crimes in that place and in the surrounding area. This tells us that the inhabitants and the state in those moments were more affected by these civilian sufferings, and that they wanted to provide these victims with a place of more permanent rest (compared to earth graves) than they had the same need for fallen warriors.

The most important ossuaries built in Serbia are located in its western part, in the area where battles were fought during 1914 (Cer, Drina and Kolubara battles). The two most important are the Memorial Ossuary in Lazarevac (Battle of Kolubara) and the Memorial Ossuary in Tekeriš (Battle of Cer). This is followed by a memorial ossuary in Belgrade (at the New Cemetery), as well as a number of other ossuaries in Western Serbia and Šumadija (Mačkov Kamen, Krupanj, Gučevo, Pecka, Dublje, Šabac, Prnjavor, Arandelovac, Mladenovac, etc.). In the area of present-day North Macedonia, the most important is the ossuary in Skopje, called the “Temple of Glory”. This is the main ossuary for the remains of sol-

diers who died in Kosovo and northern Macedonia, and it was planned to be one of the central places of remembrance of the First World War. This is followed by ossuaries in Bitola, Prilep, Udovo and Donji Karaslar. In Bosnia and Herzegovina, the most important ossuary was erected in Doboј, for the interned Serbian population who perished in the camp there. The Chapel of Vidovdan Heroes in Sarajevo is also of importance, as the place where the remains of Gavrilo Princip and other members of Young Bosnia are buried. Of the other ossuaries, one should mention the ossuaries in Zagreb (at the Mirogoj cemetery) and Ljubljana (at the Žale cemetery), where members of the former Austro-Hungarian army are primarily buried, but also a certain number of Serbian prisoners of war.

A characteristic feature of a large number of ossuaries, especially those in Western Serbia, is that they were erected primarily for soldiers of the Kingdom of Serbia, but they also were the resting place of Austro-Hungarian soldiers (for the reasons described above). Through the joint burial of members of the Serbian and Austro-Hungarian armies, we can clearly see that the state was trying to create a new nation even through the dead. The deceased soldiers from the two armies, but people from the same “tribe”, were united in death, through their placement in the same places of eternal rest. In this way, national unity was also built on the bodies of fallen soldiers of former enemy armies. However, the two sides were not equal. While the brotherhood between Serbs, Croats and Slovenes living in the Kingdom of SCS/Yugoslavia was constantly emphasized in public discourse, the same unification among the dead soldiers was achieved with much less public attention. While the exhumations and transfers

of Serbian soldiers to the ossuaries were accompanied by adequate commemorative ceremonies and inscriptions in newspapers, exhumations and transfers of Austro-Hungarian soldiers was not paid the same attention. Sometimes it was mentioned in the newspapers, but large commemorative ceremonies were not organized. Exceptions were made only for a small number of ossuaries that were built in Slovenia and Croatia. Ossuaries in Ljubljana and Zagreb were mainly built for Austro-Hungarian soldiers, but the Yugoslav component was emphasized during the ceremonies of consecration of these ossuaries, as a smaller number of Serbian soldiers (who died in captivity) were also transferred to them.

The possibilities of transferring to joint ossuaries, which were indicated to Austro-Hungarian soldiers, did not apply to German or Bulgarian soldiers. There is only one ossuary that houses a very small number of German and Bulgarian soldiers. It is located in Čačak, and is specific in that there are four religious symbols on the monument above the ossuary – the Orthodox Cross, the Catholic Cross, the Star of David and the Islamic Crescent. That is why this ossuary is also called the “Monument of the Four Religions”.

Allied soldiers were also buried in joint ossuaries with Serbian soldiers, which made this alliance particularly prominent and strengthened even after the war. Deceased prisoners of war from the Russian and Romanian armies were buried in the ossuary in Sombor. At least one Italian soldier was buried in the aforementioned ossuary in Čačak. Russian soldiers lie in the ossuary at the Holy Cross cemetery in Ljubljana, and prisoners of war from the Montenegrin, Russian and Romanian armies lie in the ossuary at

the Mirogoj cemetery in Zagreb.

Abroad, the most important ossuaries of the Serbian army are located in Greece. The first is at the Zeitenlik military cemetery in Thessaloniki. The remains of the dead Serbian soldiers from the part of the Salonica front, which remained on Greek territory after the war, were transferred to it. The second is on the island of Vido in the Ionian Sea. It houses the remains of Serbian soldiers who were buried on the islands of Corfu, Vido and Lazaretto. Both ossuaries became one of the most important places of Serbian memory in the First World War. The ossuary on Vido has also become a symbol for all those who left their bones on Albanian land, whose graves remain unknown, since families have no other place to commemorate these victims. Soldiers killed in fighting in Dobruja, in present-day Romania, were laid to rest in an ossuary in the town of Medgidia, Romania.

Ossuaries of Serbian soldiers who died during the treatment of wounds and diseases exist in some other countries. The most important ossuary is in Bizerte, in present-day Tunisia.

Ossuaries of Serbian prisoners of war exist on the territory of today's countries of Austria, Slovakia, the Czech Republic and Bulgaria. Serbian prisoners of war who were buried in Turkey, in Constantinople, were transferred to the Serbian Military cemetery Zeitenlik in Thessaloniki, where they rest in a common grave. The largest and most important ossuary of Serbian prisoners of war is located in the Czech Republic, near the village of Jindřichovice. In addition to Serbian prisoners, Yugoslav soldiers (i.e. former members of the Austro-Hungarian army) were buried in this ossuary, as well as a number of

Russian prisoners of war. In fact, all the ossuaries in the creation of which the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia participated, which were built on the territories of the former Habsburg Monarchy, buried soldiers from both armies (and some of them also members of the former Montenegrin army). This is also the case in Olomouc and Prague in the Czech Republic, and Trenčín in Slovakia. Yugoslav soldiers are laid to rest in many ossuaries throughout Austria, along with Austro-Hungarian soldiers of other nationalities. Part of the Serbian prisoners of war soldiers originally buried in various places in Bulgaria, was later transferred to a common tomb within the Serbian Military cemetery in Sofia.

There are also cases of Serbian and Allied soldiers being buried in the same ossuaries abroad. One of them was in Tunisia, in the city of Tunisia, where the French organization Souvenir Français buried French and Serbian soldiers. We also have two ossuaries in today's Czech Republic, where Russian soldiers are buried with Serbian soldiers – the first is in Prague, and the second is in Jindřichovice, near Karlovy Vary.

The shapes of the ossuaries were different. The crypts themselves were once underground, and some above. In some one could enter, and some were completely closed. The remains of soldiers whose names were known after the exhumation were placed in tin boxes and on plates that closed the niches of cassettes or crypts in which they were placed would be engraved with their names. The remains of a soldier whose identity was not known were placed in cloth bags, which were then placed in common cassettes. Above the ossuaries were erected appropriate monuments in various forms, chapels

or churches, although there are also ossuaries over which no appropriate memorial plaque was erected.

There were several memorial ossuaries whose construction was started, but not completed until the beginning of the Second World War.

Monuments

Monuments to the First World War were erected throughout the new Kingdom. Approval for their erection was given by the Ministry of Education, within which it was assessed whether the proposed appearance of the monument was artistically appropriate. In the Serbian regions, and especially in the area of pre-war Serbia, various memorials for the killed soldiers of the Serbian army were erected en masse. Each larger place, and most of the smaller ones, received a certain memorial. In some places, several monuments were erected.

The most important memorials erected in certain places are those dedicated to all the inhabitants of that place, the town and its surroundings, or several villages, which were killed during the war. There was a need to commemorate the sacrifice in the settlements from which these soldiers went to war, and not only in the area of their death or burial place. Monuments are usually erected in the center or central parts of a settlement. We have such monuments in Jagodina, Paraćin, Čuprija, Niš, Kragujevac, Požarevac, Leskovac, Zaječar, Kraljevo, Prokuplje, etc. There are also cases of monuments being erected outside populated places, for example in the Ibar River valley, near Polumir.

The shapes of the monuments varied, from simple rectangular to those in the form of an obelisk, a pyramid, a pedestal with a figure of a soldier on top,

as well as more complex structures consisting of several different figures or reliefs. The shape of the monument depended on the financial resources of the community that erected it. Modest monuments are usually erected in smaller settlements, while larger and more monumental ones are built in larger places. On the compartments of some monuments were written the names of the dead, and on others this was not the case. In some places, pictures of fallen soldiers were also placed on monuments. Another feature of individual monuments is the placement of forms in the form of grenades or remnants of the weapons themselves, such as empty grenades or cannons.

If there was a figure of a soldier on the monument, it would be in several variations. First of all, it could have been a group of soldiers, or one soldier. Then their position varied. Some featured fighters in combat, assault positions (Zaječar, Prokuplje, etc.), and others depicted soldiers in a peaceful position, as if they were standing at attention, and as peaceful victors who at that moment were guarding the peace (Belgrade, Požarevac, Smederevo, Leskovac, Mladenovac, etc.). The monuments presented figures of soldiers in two types of uniforms: either in the national uniform, which they wore until they arrived in Greece after the retreat, or in a newer one, obtained on the Salonica front.

Various other elements were added to the monuments, depending on the ideas of the artists or the wishes of the people who had the monuments commissioned (the committee for their erection). The cross was generally the most common element. What a large number of monuments also had in common was the presentation of the coat of arms as

one of the elements. The coat of arms would sometimes depict the state one, and sometimes it would be stylized; somewhere the coat of arms of the Kingdom of Serbia was placed, somewhere the Kingdom of SCS/Yugoslavia, and somewhere only the coat of arms consisting of a cross with four fire strikers. The general rule did not exist, but it can be noted that the coat of arms of the new state was more common on monuments erected by state authorities, and the coat of arms of the Kingdom of Serbia on monuments erected by various veteran associations or other groups of citizens.

A special form of monument for the killed Serbian soldiers was represented by “krajputaši” (monuments next to roads). These were the cenotaphs erected for soldiers who died away from home, with a known or unknown burial place. Families needed a monument where they could visit the souls of their loved ones and light a candle. These monuments were mostly erected in cemeteries, while some of them were placed next to roads, which is why they were subsequently given that name. These monuments were erected in various forms, but most often like all other tombstones in the area. Their decoration with figures of soldiers and other details, which could be depictions of weapons, plants, animals or various ornaments, was widespread. They often contained longer texts through which the family glorifies and mourns the fallen fighter.

Much more often than on monuments, the names of victims from a place, or several places at the same time, were written on memorial plaques placed on the walls of churches. These memorial plaques would sometimes be located inside the churches, and sometimes on the outside. Some memorial plaques

have only basic text that explains which names were listed, and sometimes that text was wider, enriched in some places with some verse. In some places within the memorial plaques, certain elements were carved, sometimes only floral, or representations of the state or national coat of arms or weapons, and sometimes there were representations of soldiers or Jesus Christ. The cross was certainly an irreplaceable element.

Other facilities were erected as memorials, for which another, useful purpose was envisaged. The most common form are memorial fountains, and several memorial homes were built in honour of fallen warriors (e.g. in Obrenovac and Pale). There was also the erection of memorial churches and memorial chapels, which could, but did not have to, contain a memorial plaque on the facade or inside the building.

The most important memorial of interwar Yugoslavia was erected near Belgrade – the Monument to the Unknown Hero, and the next in importance was in the capital itself – the Victor (Pobednik).

Following the pattern of other Allied states from the First World War in marking the grave of an unknown hero, the Kingdom of Yugoslavia did the same. It was believed that this was also the personal wish of King Aleksandar I Karađorđević. He chose the Avala mountain not far from Belgrade as the place where the monument would be erected. His wish was for it to be a monument to a Yugoslav soldier, not a Serbian one, in order to bring the different Slavs in his kingdom even closer together and create a Yugoslav nation. The body of the soldier who died in the fighting on that mountain itself (and over whose grave the local population had already

erected a monument, which was demolished due to the construction of a new one) was supposed to represent all other soldiers killed in the war. This unknown soldier was to become a hero symbolizing the new Yugoslav. Because it symbolized a fallen sacrifice for unification and liberation, it was decided that the monument should not be in the capital of pre-war Serbia, but still be close to the capital of the then Yugoslavia.

The author of the monument was probably the most important Yugoslav sculptor of that period, a Croat by nationality, but a Yugoslav by persuasion, Ivan Meštrović. He made a monumental memorial in the form of a huge sarcophagus, since it was also a burial place. There were no symbols on it, except for caryatids, which were dressed in folk costumes from several parts of Yugoslavia at the time. The national marking of these girls was deliberately avoided. For the purpose of Yugoslavism, they denoted different geographical areas (although a certain historical connotation of these areas could certainly not be avoided). This memorial became the central place of remembrance of the First World War, and the place where foreign delegations on official visits to Yugoslavia came to lay flowers.

Another significant monument is the Victor (Pobednik), erected at the corner of Belgrade's medieval fortress, at the confluence of two rivers. At the same time, it symbolizes all Serbian soldiers who fought in the war, both survivors and victims, representing all of them, as well as the state, as the ultimate winners in that war. This monument has become one of the symbols of Belgrade.

The third monument that deserves special attention is the Monument of Gratitude to France, which

was erected in Belgrade, in its park on Kalemegdan. This monument represents the gratitude that the Serbian and Yugoslav people show to France for all the help provided to them during the First World War. The strong political message was not only about the alliance from the war, but also meant to strengthen the alliance between the two countries between the two world wars. As proof of this alliance, both in the war and after it, and in the capital of France, Paris, a monument was erected in honour of Yugoslav kings Petar and Aleksandar from the Karađorđević dynasty.

Acting in accordance with the provisions of the *Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland*, state authorities managed to erect a number of tombstones over the graves of individuals responsible for the fatherland. It was envisaged that Duke Radomir Putnik would receive a special memorial, and that the others would receive type monuments, with differences in size and emblem, depending on the role that the person in question played during their life. Within the corps of these monuments related to the First World War, a chapel was built to Duke Radomir Putnik at the New Cemetery in Belgrade, and monuments were made and placed: to Serbian General Ilija Gojković, Montenegrin Serdar Janko Vukotić, both at the New Cemetery in Belgrade, and to General Vukoman Aračić in Čačak.

While monuments were erected in the areas that belonged to Serbia before the First World War to the fallen soldiers of the Kingdom of Serbia, in the areas of former Austria-Hungary, inhabited by Serbian population, which are today part of Serbia (Srem, Bačka and Banat), monuments were erected to volunteers in the Serbian army. These were people who

were drafted as Austro-Hungarian soldiers, and then during the war they crossed over and joined the Serbian army.

In other Yugoslav regions, inhabited mainly by Croats and Slovenes, monuments were erected to these peoples, i.e. members of the former Austro-Hungarian army. These monuments were of various shapes, often without a special human representation. They were mostly oriented towards religious motifs and depictions of crosses, angels, saints or the Theotokos. As a result, some of these memorials were made as chapels. If a figure of a soldier were to be found on the monument, he would either stand at attention, or a wounded, dying or dead person would be depicted. Sometimes the names of the victims could be found on the monuments. Memorial plaques containing the names of the victims were also erected. In the area of today's Vojvodina, there were not many cases of erecting monuments to other peoples, members of the Austro-Hungarian army.

Since there was a need to somehow emphasize the presence of the state in the former Austro-Hungarian regions, as well as due to the fact that the Serbian army brought unification into the new state, without causing negative feelings among the non-Serb population (by erecting a monument to Serbian soldiers at whose hands some of their relatives may have perished in the war), the solution was to erect monarchist monuments. Hence, a significantly larger number of monuments to kings Petar I Karađorđević and Aleksandar I Karađorđević were erected in areas that were not part of the Kingdom of Serbia before the war than in those that were part of it. Commonality was to be achieved through common kings.

King Petar was nicknamed the Liberator, and King Aleksandar the Unifier. Through their role during the war (the first was the official king, and the second as regent and supreme commander of the army actually managed the state and the army), the victory of the Serbian army in the war was also represented. Their monuments were erected in several variants – as busts, standing monuments or figures on a horse.

In the light of the depiction of figures of kings in other parts of the country, it should be noted that, apart from kings, only three people from the war received monuments in the area of pre-war Serbia – two foreigners and one Serb. The first is Rudolf A. Rice, a Swiss native, professor of criminology, who came to Serbia in 1914 and reported from it on Austro-Hungarian crimes, and later on Bulgarian ones. His role in this was very significant. After the war, he remained living in Serbia, where he died, and Serbia thanked him with a memorial bust in Topčider Park in Belgrade. The second is a memorial bust in Belgrade to the French Marechal de France Louis Franchet D'Esperey, the commander of the Allied armies on the Salonica front, who also received the highest Serbian rank of duke. The third is the celebrated military leader of the Serbian army and volunteers since before and during the First World War. It is about Lieutenant Colonel Vojin Popović, better known as Vojvoda Vuk. He was the most famous person who died during the war itself. He was so popular even during the war that his fame was practically within the mythical scope. He received his monument in one of Belgrade's central parks.

Erection and financing

Although the erection of ossuaries and monuments was a matter of state interest, and the state

also adopted certain legislative solutions, it was nevertheless neither the only nor the decisive factor in the process. Groups of individuals, more or less organized, either into special veterans associations or into specially formed committees for the erection of individual memorials, played a more significant role in this than the state authorities. The realization of activities on erecting a memorial mostly depended on the locals. If there were enough people who wanted to engage with it, then certain facilities would be erected. Most of the memorials were erected thanks to private initiative and work.

The first activity to erect a memorial was to make the very decision to erect the memorial. When a certain group of people agreed that it should be done, an appropriate committee would be formed regarding the erection. The tasks of these committees were to obtain all necessary permits from the state authorities, to ensure that the plans of the facility and the calculation of finances necessary for construction were made, to collect financial resources for construction, to organize and control the construction itself and ultimately to organize and carry out the consecration and unveiling of the memorial. Depending on the situation and time, some committees also organized the exhumations and transfer of remains into crypts, and somewhere it was carried out by state authorities.

The arrangement and erection of the memorial was mainly financed through voluntary contributions. This was the case throughout Yugoslavia. Most of the memorial-ossuaries, monuments and other memorials were erected so that most of the funds came through voluntary contributions from citizens, business organizations, associations and the

like. These contributions were not only in cash but also in material or voluntary work (although there was also *corvée*). State authorities, at various levels, participated with their contributions. Only a few memorials can be said to have been mostly financed by the state. Contributions were made by both the king and members of the royal family. The state provided more money for facilities dedicated to the Serbian army than for those intended for fighters of the Austro-Hungarian army. Considering this information, it should be borne in mind that the Serbian side was victorious and had significantly more losses, hence the need of the state to emphasize this more. Among the memorials with the majority of Austro-Hungarian soldiers, whose arrangement, exhumation or construction are financed by the state, we can single out those in Osijek (in Croatia), Ptuj and Ljubljana (in Slovenia).

The country was constantly in poor financial condition, so the construction of war memorials suffered the consequences. The wishes of citizens and the state to immortalize war victims and important events through memorials were significant, but financial constraints prevented this.

For a time, the state financed and helped erect a memorial through the Fund for the Execution of the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland. Ten million dinars, which was supposed to enter the Fund every year, was never allocated in the envisaged amount. Already in the first budget year of the Fund's operation (1926/1927), instead of ten million, six million was transferred to the Fund. In the next budget year (1927/1928), the Fund received seven million dinars. After that, the state's contributions were very small, in the tens of

thousands of dinars. In some years, the government did not transfer any money from the budget to the Fund. By 1931, the Fund had received a total of eleven million dinars. In the later period, the amount of money from the budget that the Ministry of Justice received for the memorials increased, and by the end of the thirties – in the budgets of 1938/1939 and 1939/1940, that amount reached about one million dinars per year.

The state had not only financial problems but also organizational ones. For example, more than 80% of the budget of the Ministry of Justice intended for commemorations and memorials, for 1931, was not spent that year, but was transferred to the next. For 1933, this percentage is even higher – 90% of the budget was not spent. We do not know the real reasons for this and we just assume that there were not enough people in the ministry who could work on an adequate distribution of this money. Or the problem was in the slow decision-making process. Whatever the reason, we can certainly say that there was no shortage of places where this money could be spent.

In addition to financing the arrangement and erection of the memorial, the state also allocated funds to pay for the use of private land on which military cemeteries were located. As during the fighting itself and in times of great mortality, it was not taken into account where the cemetery would be formed or expanded, the land of many private persons was occupied. Even during the war, state began to pay for the use of part of that land. Some private individuals later decided to donate that land to the state, some swapped land, some were purchased by the state, and for some plots, where there were cemeteries

that were expected to be transferred to larger cemeteries or ossuaries, the state paid regular rent. Specially formed commissions determined the amount of benefits to be paid to these natural persons.

* * *

The authors of ossuaries, monuments, and even memorial plaques were persons in the spectrum ranging from today's completely unknown local stonemasons to the biggest names of the Serbian and Yugoslav sculptural and architectural scene, including foreigners who worked in Yugoslavia – primarily Russians. Thus, among the authors of the monument there were significant sculptors, such as Đorđe Jovanović, Antun Avgustinčić, Ivan Meštrović and Lojze Dolinar, followed by architects: Momir Korunović, Petar Popović, Aleksandar Deroko, Nikolai Krasnov, Vasily Androssov and Edvard Ravnikar. Mihailo Milovanović stands out among those who erected monuments, but also made significant memorial plaques with sculptural elements.

Commemorations

A significant moment in the activities when erecting any memorial was its uncovering, necessarily accompanied by religious consecration. The number of guests and citizens who attended the act depended on the significance of the memorial itself. Among the guests were various state officials, military personnel, veterans and clergy. The most important memorials would be unveiled by King Aleksandar himself, or by the king's envoy. The service would then be performed by the patriarch of the Serbian Orthodox Church, or by a bishop delegated by him. For less significant memorials, the disclosure would be made by one of the ministers or other government officials.

The religious service would consist of priests of the confession in which there were soldiers whose memorial was erected, so for mixed memorials, the service was performed by priests of several religions.

On the memorials, memorial services were executed on anniversaries and All Souls' Days. The most important one was on Vidovdan, 28 June each year. This holiday was dedicated to the memory of all the fallen warriors in all the wars to defend the freedom of the country. Depending on the needs, commemorations are also organized on other occasions.

During the Second World War

With the attack of Nazi Germany and its allies on the Kingdom of Yugoslavia in 1941, it ceased to exist. After military defeat and capitulation, the invaders divided it among themselves, and allowed several puppet territories to exist on its territory. Of importance for our topic is the occupation of Macedonia and parts of southern and eastern Serbia by Bulgaria, the formation of the Independent State of Croatia, the occupation of Bačka by Hungary and the creation of a practically autonomous area of Banat under the control of the Germans who lived in it before the war. A feature of these changes is the demolition of memorials erected for the warriors of the Kingdom of Serbia who perished during the First World War. First of all, in the area of Macedonia, there was deliberate destruction (demolition, dynamite explosions, excavation of cemeteries, etc.) of several memorials and spaces. In other areas, which did not even have that many memorials erected to Serbian soldiers, since they were part of Austria-Hungary before the First World War, monarchist monuments were destroyed. We have already emphasized that they to some extent represented monuments to the victory

of the Serbian army during the First World War and the unification of Serbs, Croats and Slovenes after it.

Another feature of this period is that the German occupation authorities buried Nazi soldiers in First World War cemeteries, and then organized the transfer of the graves of their First World War soldiers to other cemeteries in Germany.

Memorials of the First World War in Socialist Yugoslavia

Monarchist monuments that survived the Second World War did not survive the new communist authorities in Yugoslavia. The communist revolution in Yugoslavia, which was carried out during and after the Second World War, also included the removal of all monarchist monuments and features. In addition, due to the immense and terrible crimes committed by the Nazis during the war, almost all German military cemeteries that existed in Yugoslavia were also destroyed. With the deliberate destruction of the cemeteries where the soldiers of Nazi Germany were buried, part of the German and Austro-Hungarian cemeteries were also destroyed. Together with them, part of the Yugoslav and Serbian graves was also destroyed. Nevertheless, although German and Austro-Hungarian soldiers from the First World War had their graves destroyed or disappeared, many cemeteries have remained central monuments, which still testify to the fact that there used to be an military cemetery in that area (e.g. Zemun, Kraljevo and Niš).

Second World War brought new heroes to Yugoslavia and Serbia – those who died, died in retributions or fought bravely during the war now had the most important place. Victims and heroes of

the First World War were sidelined and almost forgotten. However, this oblivion was not complete. In socialist Yugoslavia, some attention was paid to the traditions of the First World War, as well as the maintenance of monuments, cemeteries and ossuaries. There have been cases of memorials being moved to less attractive locations (e.g. in Kraljevo), cemeteries being surrendered to oblivion or usurped for civilian burials. However, in Serbia and Yugoslavia, the largest number of memorials remained in place, even in city centers. Other sites have been found for Second World War monuments. There have been many cases of inscribing the names of victims of the Second World War on the memorial for the fallen in the Balkan Wars and First World War, in addition to the names of the victims of these conflicts. Many monuments and memorials were also restored during the period of socialist Yugoslavia or placed under the protection of the state as immovable cultural heritage. The most significant undertaking was the completion of the memorial ossuary in Lazarevac, probably the largest with the remains of First World War fighters on the territory of Serbia.

In this period, there was very little erection of new memorials to the victims of the First World War, and mostly it took modest form. The authorities and the entire society were turned to commemorating the victims and exploits of the Second World War.

The Monument to the Unknown Hero was, even in socialist Yugoslavia, one of the significant places of remembrance of all unknown and famous soldiers killed during the wars. Although the memory of partisan fighters was a central part of memory in socialist Yugoslavia, foreign statesmen who visited Belgrade almost regularly laid wreaths at the Monument to the Unknown Hero.

During this period, during the visits of Josip Broz Tito and state delegations to some countries abroad, he and his envoys or other representatives of the authorities went to Serbian military cemeteries from the First World War and laid wreaths.

The maintenance of military cemeteries from the Balkan and First World War after the 1940s is characterized by the majority indolence of local authorities and the local population. Whether it is an ideology or a preoccupation with other life challenges, these locations were left to decay, even disappear. In a small number of cases, where there was a certain interest and/or awareness at the local level, they were preserved and/or maintained. Cemeteries outside populated areas disappeared the fastest, and then part of those that were part of the city cemeteries. From year to year, from decade to decade, civilian cemeteries slowly took over the burial sites of buried warriors, turning former military plots into civilian ones. In some places, even in socialism, the authorities managed to erect new ossuaries and move remains from parts of military cemeteries that were not usurped (e.g. in Vranje).

The shift occurred during the 1980s. Then the awareness of the importance of the First World War, its victims and war efforts begins to rise again in the Serbian regions of Yugoslavia. Although not many monuments were erected during this period, the fact that they were still there speaks of clear changes in society and the desire to make the heroes of the First World War stand out again. On the wings of this momentum, a memorial bust was erected in Belgrade to Serbian dukes from the First World War Radomir Putnik, Živojin Mišić, Stepa Stepanović and Petar Bojović (immediately after the second breakup of Yugoslavia).

* * *

At the beginning of the last decade of the 20th century, Yugoslavia fell apart. Several new states were created and each of them more or less paved their new path of remembrance of the First World War. The Federal Republic of Yugoslavia and Serbia within it were under the sanctions of the international community. Wars and economic blockade made it impossible to do much in the 1990s to maintain the old ones and erect new memorials. However, as there was more and more talk about the First World War, new memorials were erected. Upon entering the new millennium, this trend continued with new zeal and new energy, so many memorials from the First World War were renewed and new ones were erected. With the renaming of the Federal Republic of Yugoslavia, and then the dissolution of the State Union of Serbia and Montenegro, part of the history of the complex joint memory of the victims and victories from the First World War was completed.

* * *

The Archives of Yugoslavia store material that talks about these memorials, and it was created from the time of the war until the end of the existence of the Yugoslav state. These are documents of various types and provenance – from the correspondence of various authorities regarding the enumeration and development of cemeteries and the erection of memorials, through lists of persons buried in cemeteries, sketches of cemeteries, plans of monuments and memorials, to photographs of these memorials.

Nenad Lajbenšperger, PhD

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN SERBIE ET EN YUGOSLAVIE

L'examen des mémoriaux consacrées aux soldats et civils serbes périés pendant la Première guerre mondiale, mais également à la victoire de l'Armée du Royaume de Serbie dans cette guerre, est une tâche plus complexe qu'on pourrait le penser à première vue. La raison en étant le cadre politique, national, territorial et chronologique plus large, dans lequel ils doivent être observés, et surtout dans le contexte du fait que les soldats de l'Armée du Royaume de Serbie tués ou morts pendant la Première guerre mondiale, n'étaient pas seulement représentés comme des soldats serbes, mais aussi comme des soldats yougoslaves et qu'une partie de l'armée austro-hongroise a été également marquée par préfixe yougoslave. Un principe similaire a été également appliqué aux civils. À cela s'ajoute toute une série d'autres détails qui placent les victimes et les vainqueurs de la Première Guerre mondiale dans un contexte différent.

Le Royaume de Serbie est entré en guerre en 1914 après avoir été attaquée par l'Empire austro-hongrois. Étant donnée les différentes relations entre les alliés, d'autres pays européens et mondiaux sont également entrés en guerre, transformant ainsi un conflit en guerre mondiale. Parmi les pays alliés de la Serbie se trouvait également le Royaume du Monténégro. Au cours de la première année de la guerre, des combats ont été menés sur les territoires à l'ouest et au nord du Royaume de Serbie, au Monténégro et sur les parties du territoire de l'Autriche-Hongrie – dans le Srem et en Bosnie-Herzégovine. L'armée serbe a alors remporté deux grandes victoires – dans les batailles du Cer et de la

Kolubara. Dès le début de la guerre et tout au long de sa durée, de nombreux soldats serbes finissaient dans des camps de prisonniers de guerre et des civils dans des camps d'internement, où ils mueraient en raison des mauvaises conditions. En plus d'un grand nombre de soldats morts, blessés et capturés, puis de civils tués, blessés et emprisonnés, la Serbie a également été confrontée à des épidémies, principalement du typhus, qui, durant l'hiver 1914.1915 a emporté de nombreuses vies, tant de la population que du personnel militaire et médical. Les épidémies ont également fauché de nombreux prisonniers de guerre et d'internés parmi les rangs du peuple serbe et d'autres peuples.

À l'automne 1915, une attaque conjointe austro-hongroise, germano-bulgare contre le Royaume de Serbie et le Royaume du Monténégro conduisit au retrait de l'armée serbe et à la capitulation de l'armée monténégrine, ce qui aboutit à l'occupation des deux pays. Ne voulant pas se rendre, les leaders politiques du pays serbe et l'État-major de l'armée serbe ont décidé de se retirer et de rejoindre les troupes françaises et anglaises qui se trouvaient à l'époque dans la région de Salonique en Grèce. Empêchée de se retirer vers la Grèce à travers la vallée du Vardar, les Bulgares ayant déjà conquis ces parties du pays, l'armée serbe fut contrainte de se retirer à travers l'Albanie. Par suite d'un hiver rude, d'un terrain défavorable et des attaques d'une partie des troupes armées albanaises, ce retrait était extrêmement difficile, de sorte que de nombreux soldats et civils serbes ont perdu leurs vies lors celui-ci. Ceux qui réussirent à atteindre les rives de la mer Adriatique furent transférés vers les territoires de l'Afrique du Nord sous administration française et sur l'île ionienne de Corfou, où ils mouraient d'épuisement et de maladies.

En formant le Front de Salonique, l'armée serbe a ainsi poursuivi la lutte contre l'ennemi. Suite à des premiers succès à l'automne 1916 et la libération de Kajmakčalan et de Bitola et de ses environs, le front s'est stabilisé pour une période de deux ans, pour être finalement percé à l'automne 1918 et l'armée serbe suivie de ses alliés a libéré la Serbie.

Les Serbes et autres Slaves fuyant l'armée austro-hongroise et se rendant aux armées de l'autre côté du front, principalement à l'armée russe, ont été accueillis comme volontaires dans l'armée serbe. Une partie de ces soldats a permis de créer la Première division des volontaires serbes qui se combattirent par la suite ensemble avec des soldats russes et roumains contre l'Autriche-Hongrie sur une partie du Front de l'Est à Dobroudja, en Roumanie actuelle.

Outre les batailles des armées serbe et monténégine, il convient également de mentionner pour la commémoration de la Première guerre mondiale sur le territoire de la Yougoslavie, les fronts austro-hongrois à l'est contre la Russie et à l'ouest contre l'Italie, vu qu'un grand nombre de soldats autrichiens d'origines slovène, croate, et serbe y ont perdu leurs vies, ainsi que de soldats d'autres nationalités habitant dans la région qui deviendra plus tard la Yougoslavie. En plus de ceux-ci, ces autres fronts ont vu périr un certain nombre de prisonniers de guerre serbe contraints de se soumettre aux différents travaux d'infrastructure à proximité immédiate du front.

Pendant l'occupation, la population serbe a été exposée aux crimes des occupants obtenant dans certains régions le caractère cruel et massif. En 1917, la population de Toplica s'est révoltée contre l'occupation bulgare, mais ce soulèvement s'est bru-

talement réprimé entraînant des grandes pertes des insurgés et de la population locale.

Au cours de la Première guerre mondiale, la Serbie et son peuple ont subi de lourdes pertes – son armée a mené de nombreuses batailles entraînant un grand nombre de victimes ; les ennemis ont commis de nombreux crimes contre sa population civile ; les maladies infectieuses se propageaient et enlevaient des vies (tant des soldats que des civils) ; des soldats, des hommes, des femmes et des enfants sont morts en captivité et dans les camps d'internement. Le nombre précis des victimes du Royaume de Serbie pendant la Première guerre mondiale n'a jamais été déterminé, et les hypothèses les plus courantes se situent autour d'un million de victimes (y compris parfois les victimes du Monténégro). Après la guerre, le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes a présenté comme chiffre officiel 1 247 345 victimes.

Les tombes de la population d'origine serbe ne sont pas restées uniquement sur les champs de bataille des pays d'aujourd'hui : en Serbie, au Monténégro, en Bosnie-Herzégovine, en Macédoine du Nord, en Albanie, en Grèce, en Roumanie et en Italie, mais aussi dans les lieux de récupération de l'armée serbe en Grèce, en France, en Tunisie, en Algérie et en Italie, ainsi que sur les territoires où ils ont été emmenés en tant qu'internés et prisonniers – dans les pays actuels : Bulgarie, Hongrie, Autriche, Allemagne, Pologne, Tchéquie, Slovaquie, Roumanie et Turquie. Compte tenu des circonstances différentes, les soldats serbes ont également obtenus leurs lieux de sépulture en Suisse, en Belgique, aux Pays-Bas et dans de nombreux autres pays. Des données incomplètes témoignent du fait que les ossements de soldats serbes se trouvent dans plus de quarante pays à travers le monde.

Bien qu'au début de la guerre la Serbie ait été principalement forcée de se défendre, son gouvernement s'est fixé d'autres objectifs militaires et politiques pendant la guerre elle-même. Ceux-ci se reflètent dans le désir de créer, suite à la défaite de l'attaquant, les conditions pour annexer une partie des territoires austro-hongrois habités pour la plupart du peuple serbe au Royaume de Serbie, afin de ressembler tous les Serbes dans un seul État. Pendant la guerre, ce désir a évolué vers l'idée de libérer du pouvoir austro-hongrois d'autres peuples slaves du sud – Croates et Slovènes et de créer ensemble avec eux un nouvel État qui ressemblera tous les Serbes, Croates et Slovènes.

Les circonstances de la guerre, c.-à-d. la victoire des puissances de l'Entente et de leurs alliés, parmi lesquels la Serbie jouait un rôle important, ont finalement résulté en ce que l'armée serbe, qui, après avoir libéré le territoire de la Serbie d'avant-guerre, a poursuivi son chemin de libération des territoires de l'Autriche-Hongrie d'avant-guerre habitées par des Serbes, Croates et Slovènes. Peu de temps après la fin de la guerre, nouvel État fut formé – le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes (SCS), qui hérita la continuité juridique du Royaume de Serbie ayant changé son nom en 1929 en Royaume de Yougoslavie.

Le nouvel État avait devant soi de nombreux défis, dont l'harmonisation des différents systèmes d'administration en un système unique, la résolution du fait qu'il est actuellement habité par les populations ayant mené la guerre les unes contre les autres jusqu'à hier, la création de l'unité entre les gens qui se différencient par la foi, la langue, et qui se caractérisent par la diversité et le développement politique,

social, culturel, économique, commercial et social différents. L'un des problèmes qu'il fallait résoudre et des activités qu'il fallait entreprendre en continu, était l'entretien des nombreux cimetières restés après la guerre, l'érection des monuments commémoratifs adéquats pour les victimes et en l'honneur de la victoire, ainsi que la célébration des anniversaires des événements importants de la guerre et la tenue des commémorations pour ses victimes.

Après l'effondrement de l'Autriche-Hongrie à la fin de la guerre, d'autres nouveaux États furent créés : l'Autriche, la Hongrie, la Tchécoslovaquie, la Pologne, et une partie des territoires austro-hongrois sont devenus une partie de l'Italie et de la Roumanie. Cela a résulté en fait que la prise en charge des tombes des soldats austro-hongrois tombés au combat a été transférée aux pays nouvellement créés. Dans les nouvelles circonstances, ces soldats n'ont pas été traités comme ressortissants d'un pays qui n'existe plus, mais comme membres des pays où ils se sont trouvés après la Première guerre mondiale, en fonction de leur lieu d'origine. Ainsi, les soldats tombés au combat dans l'ancien empire des Habsbourg reçurent une nouvelle nationalité. Un soldat austro-hongrois d'origine tchèque de Prag est devenu un Tchécoslovaque, un soldat de Szeged - un soldat hongrois, celui d'Arad - un soldat roumain, celui de Trieste - un soldat italien et ceux du Srem, Bačka, certaines parties du Banat, de Bosnie, Herzégovine, de Croatie, de Slavonie, de Dalmatie et de Slovénie ont devenu des soldats tombés au combat du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes. Il en était de même pour les civils. La prise en charge du Royaume SCS des tombes des soldats serbes à l'étranger n'a pas tardé à s'associer à la prise en charge des tombes des soldats de l'armée austro-hongroise d'ori-

gine yougoslave. Ainsi, dans de nombreux cimetières à travers l'Europe, on a commencé à indiquer que les soldats serbes et austro-hongrois étaient des soldats du Royaume SCS/Yougoslavie. Les autorités yougoslaves ont agi ainsi en estimant que les compatriotes de l'autre armée tombés pendant la guerre, sont actuellement, en paix eux-aussi ses anciens habitants. De cette manière, la réconciliation s'est faite avec d'anciens ennemis, car leurs morts méritaient également une tombe. Les résidents macédoniens mobilisés dans l'armée bulgare pendant la guerre ont été traités de la même manière. Pour les peuples slaves du sud désormais faisant partie de la Yougoslavie, leurs proches et amis morts dans l'armée rivale n'étaient plus des ennemis. C'est pourquoi ils ont voulu leur rendre hommage de manière appropriée et à travers des mémoriaux appropriés.

Quant à la mémoire publique et privée de la Première guerre mondiale, il convient de souligner que la politique officielle de l'État était le souvenir de la victoire dans la guerre. La victoire qui a apporté la libération et l'unification et qui a été remportée par l'armée serbe. C'est pourquoi la mémoire officielle de la Première guerre mondiale était principalement associée à l'armée serbe et à ses guerriers, et ils sont les plus commémorés dans le nouvel État. Cependant, dans la mémoire privée, la situation était différente selon l'armée à laquelle appartenait le groupe en question. Les Serbes de la Serbie célébraient la victoire et déploraient leurs proches et amis tombés au combat pendant la guerre, morts en captivité ou lors de la traversée de l'Albanie, de maladies, de faim ou de crimes et de atrocités des ennemis. Les Serbes, les Croates et les Slovènes, les populations musulmanes, les Hongrois, les Allemands et les membres d'autres nations dont les proches et

les amis faisaient partie de l'armée austro-hongroise déploraient ceux-ci. De l'ampleur du problème de changement d'une partie d'identité de la population en fonction de leur appartenance à une armée ou leur participation à la guerre, témoigne également une situation assez particulière en Macédoine où les gens ont servis dans trois armées (ottomane, serbe et bulgare) pendant des conflits de la deuxième décennie du 20ème siècle (soulèvement albanais, guerres des Balkans et Première guerre mondiale). Il semble que pour l'un d'eux, la participation aux trois armées constituait une part importante de son identité personnelle. À sa mort, quatre photos ont été placées sur sa pierre tombale : la première étant de sa vieillesse (il est décédé en 1970), sur la deuxième photo il est vêtu de l'uniforme ottomane, la photo portant l'inscription « Soldat turc de 1910 à 1912 », à la troisième, il est vêtu de l'uniforme de l'armée serbe, la photo portant l'inscription « Soldat serbe de 1914 à 1915 », et à la quatrième, il est vêtu de l'uniforme bulgare, la photo portant l'inscription « Soldat bulgare de 1916 à 1918 ».

* * *

Avant la Première guerre mondiale, le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes et le Royaume du Monténégro participaient aux guerres des Balkans (de 1912 à 1913). Dû à une différence d'environ un an seulement entre la fin de la Deuxième guerre des Balkans et le début de la Première guerre mondiale, aucun d'eux n'a eu suffisamment de temps pour ériger des monuments à la mémoire de leurs combattants tombés au combat, même si certaines activités avaient commencé. C'est pourquoi dans la période entre deux guerres, un grand nombre de mémoriaux communs ont été érigés en mémoire des victimes

des guerres des Balkans et de la Première guerre mondiale. Cela se traduisait sur les monuments en indiquant les années limites de la première et de la dernière de ces guerres, à savoir : « 1912– 1918 ». Dans les régions où les champs de bataille des guerres des Balkans et de la Première guerre mondiale coïncidaient, se trouvent également les ossuaires où sont enterrés des dépouilles des combattants de deux ou de tous les trois conflits. Sur un certain nombre des mémoriaux, l'année finale a été décalée, de sorte qu'on peut lire sur ceux-ci les années 1919, 1920 et 1921. La raison en étant que certains soldats ont succombé aux blessures reçues dans la guerre au cours des années susmentionnées, de sorte qu'ils ont été considérés comme des victimes de guerre. En outre, le nouveau pays a été confronté à plusieurs soulèvements des gens s'opposant à la création du Royaume SCS, et vers la fin de 1918 et pendant 1919, on menait aussi la « Guerre de Carinthie » qui était de court terme entre l'Autriche et le Royaume SCS pour les territoires frontaliers.¹ Dans ces conflits, considérés comme une sorte de prolongement de la Première guerre mondiale, il y a eu des morts qui ont été par la suite enregistrés comme victimes communes de l'entière décennie de guerre de l'armée et du peuple serbes. Sur un plus petit nombre des mémoriaux, outre les participants aux guerres des Balkans et à la Première guerre mondiale, on a commémoré également les Tchetsniks serbes tombés lors des actions contre les autorités ottomanes en Ancienne Serbie et Macédoine au début du 20ème siècle, et il y avait également des liens avec d'autres conflits antérieurs.

---

1 Les Slovènes appellent ce conflit la « Guerre pour la frontière nord » (« Boj za severno mejo ») et les Autrichiens le « Bataille défensive de Carinthie » (« Kärntner Abwehrkampf »).

Le symbolisme de base de tous les monuments commémoratifs consacrés à la Première guerre mondiale au Royaume SCS/Yougoslavie était de présenter les victimes tombées pendant la guerre. L'autre contexte symbolique, important, mais pas prédominant et qui n'était pas présent sur tous les mémoriaux était de commémorer l'importance de la victoire de l'armée serbe. Outre les victimes militaires et civiles, les monuments en Serbie et en Yougoslavie représentaient également l'idéologie de l'État et souveraine incarnée dans le fait que la guerre a apporté une double unification – celle mentionnée de la nation aux trois noms (Serbes, Croates et Slovènes) et l'autre non mentionnée, de tous les Serbes en un seul État.

* * *

L'érection de monuments en Serbie a commencé au 19ème siècle. Les premiers mémoriaux ont été érigés en l'honneur des insurgés contre les Turcs du début du 19ème siècle, et puis des personnages distingués de l'histoire serbe – souverains et individus importants. Au cours du même siècle, les premiers cimetières militaires furent créés, puis ceux pour les combattants insurgés et plus tard on a construit des premiers ossuaires pour les guerriers tombés au combat. Le pratique de commémorer les victimes de guerre existait également au 19ème siècle en Autriche-Hongrie.

Érection et entretien de monuments commémoratifs pendant la Première Guerre mondiale

Même au cours de la Première guerre mondiale, toutes les armées ont commencé à créer leurs cimetières militaires. Les soldats tombés aux champs

de bataille ont été enterrés le plus souvent près des lieux de leur mort – dans des tombes individuelles ou collectives, parfois creusées à la hâte. Une partie des morts ont été également transportés à l'arrière et enterrés dans l'un des cimetières ruraux déjà existants ou dans un petit cimetière militaire alors créé. Dans ces cimetières étaient enterrés les blessés et ceux qui sont morts dans les camps militaires et les hôpitaux de campagne. Ceux qui succombaient à leurs blessures dans les hôpitaux de l'arrière ou mouraient de maladies et d'épuisement, étaient enterrés soit dans les cimetières militaires déjà existants que l'on devait souvent élargir, soit dans les cimetières militaires nouvellement créés. L'enterrement des combattants des armées ennemies dans des parcelles de cimetière particulières n'était pas rare. Des enterrements séparés étaient effectués non seulement en fonction de l'appartenance à une certaine armée, mais également en fonction de l'appartenance religieuse. Les tombeaux (et souvent les tombes avec plusieurs personnes enterrées) sont généralement marqués par des croix en bois. Lorsque les circonstances le permettaient, ces cimetières furent aménagés pendant la guerre. Sur certains d'eux, on érigeait un monument central et les camarades ou la famille érigeaient parfois un monument d'un matériau un plus durable, principalement de la pierre. Des cimetières pour ceux qui sont morts dans les camps de prisonniers de guerre ont été créés de la même manière.

En plus des mémoriaux dans les cimetières, on a commencé à ériger les monuments en dehors de ceux-ci. Les soldats de l'armée serbe ont commencé à ériger les monuments à la mémoire de leurs camarades à Belgrade, mais aussi dans d'autres parties de la Serbie, ainsi que dans les pays étrangers où

ils se trouvaient. Certains ont été achevés, d'autres non. En Autriche-Hongrie, mais également en Serbie après l'occupation, les soldats des armées austro-hongroise, allemande et bulgare ont commencé eux-aussi à ériger les monuments pour leurs camarades tombés au combat, ou en l'honneur de leurs empires ou leurs victoires militaires. Les prisonniers de guerre serbes ont érigé sur plusieurs cimetières des camps les monuments à la mémoire de leurs camarades morts. Dans certains lieux, ils l'ont fait indépendamment et dans d'autres, ensemble avec des prisonniers d'autres armées.

Le monument commémoratif le plus important érigé par les Serbes pendant la guerre se trouve à Kajmakčalan, le site de la grande victoire de l'armée serbe en 1916. À l'initiative du régent Alexandre Karađorđević, sur ce sommet le plus élevé du mont Nidža, une chapelle commémorative a été construite en l'honneur de tous les combattants participant à la conquête de ce sommet, mais aussi d'autres combattants serbes tombés dans la guerre jusqu'à ce moment-là.

Cadre juridique entre les deux guerres

L'entretien des cimetières militaires de la Première guerre mondiale est devenu une obligation pour chacun des pays en guerre sur la base des traités de paix adoptés après la fin de celle-ci. Selon le Traité de paix avec l'Allemagne (Traité de paix de Versailles), les articles 225-226 disposent que toutes les tombes de guerre relevaient de la responsabilité de l'État sur le territoire duquel elles se trouvaient. Chaque État était tenu à conserver et à entretenir les tombes des soldats, des marins, des prisonniers de guerre et des civils internés. En outre, ils devaient permettre et faciliter le travail de diverses commissions nom-

mées par les autres pays dans le but d'identifier, enregistrer et de prendre en charge les tombes, ériger des monuments appropriés au-dessus de celles-ci ou transporter les dépouilles vers leurs pays. Ces mêmes articles sont inclus dans les traités de paix signés avec l'Autriche (articles 171-172), la Hongrie (articles 155-156) et la Bulgarie (articles 116-117). Des articles similaires faisaient partie du Traité de paix avec la Turquie, mais ils ont été considérablement développés dans certains segments (articles 124-136).

Le Royaume SCS a adopté vers la fin de 1919 un *Règlement sur l'aménagement et l'entretien de nos cimetières et tombes militaire dans la patrie et à l'étranger*. Celui-ci dispose que tous les cimetières militaires et, le cas échéant, les tombes individuelles de tous les soldats tombés au combat, indépendamment de leur confession de foi, soient aménagés et régulièrement entretenus. Tous les cimetières furent déclarés temporaires, avec l'intention que tous les dépouilles soient transférées vers les ossuaires individuelles au-dessus desquelles des monuments appropriés seraient érigés sous forme de chapelles, d'églises ou de mausolées. Dans ceux-ci chaque soldat d'identité connue serait enterré et marqué séparément. L'aménagement et l'entretien des cimetières ont été également prévus pour les soldats alliés. Le Ministère des cultes a été désigné comme la plus haute autorité chargée de s'occuper des tombes militaires et de superviser leur entretien et la construction des ossuaires. La garde et l'entretien des tombes sur le terrain étaient confiés aux municipalités ecclésiastiques et aux prêtres dont les paroisses comprenaient ces lieux de sépulture. Des cimetières et des tombes à l'étranger devaient être pris en charge par les ambassades et les consulats du Royaume SCS, et il a été également

prévu de nommer certains prêtres comme gardiens des plus grands cimetières militaires à l'étranger. Il a été décidé que la destruction des cimetières était punissable. Les familles ont été autorisées à déplacer les dépouilles de leurs proches vers leur lieu d'origine. Il fut également décidé que les prêtres dresseraient un répertoire de toutes les tombes.

La situation sur le terrain a fait que dans les années qui ont suivi la guerre, différentes institutions ont été chargées de l'entretien des cimetières. Même si le Règlement déterminait la compétence du Ministère des cultes, et, à un niveau inférieur, des municipalités ecclésiastiques et des prêtres, le transfert de compétence en matière de cimetières de guerre de diverses administrations militaires, de gendarmerie, civiles et ecclésiastiques de l'ancien système (sur le territoire austro-hongrois d'autrefois) aux nouveaux organismes d'État a duré jusqu'au 1923. Durant cette période transitoire, l'entretien des cimetières militaires de l'ancien territoire austro-hongrois était assuré par les fonctionnaires des administrations provinciales temporaires de Sarajevo, Zagreb, Split et Ljubljana.

Après la promulgation de la Constitution du Royaume SCS le 28 juin 1921, il fut possible que la loi correspondante remplace le Règlement susmentionné. Cela a été fait en avril 1922, lorsqu'on a promulgué la *Loi sur l'aménagement de nos cimetières militaires et des tombes dans la patrie et à l'étranger, ainsi que des tombes des soldats et des marins, des prisonniers de guerre et des internés morts, citoyens de : l'Allemagne, l'Autriche, la Hongrie et la Bulgarie, enterrés sur notre territoire national*. Cette loi a confirmé et a développé davantage les dispositions du Règlement. Elle contenait les articles découlant du respect

des obligations susmentionnées des traités de paix, demandant également la prise en charge des tombes des soldats des pays ennemis. Les tombes des soldats des pays alliés ont été traitées de même manière que les tombes nationales, mais il était rappelé que des accords spéciaux seraient conclus avec chaque pays. La loi définit d'une manière plus claire les obligations du Ministère des cultes et des organismes inférieurs – autorités religieux régionales (de toutes confessions) et politiques dans le pays, ainsi que des ambassades, des consulats et du clergé à l'étranger. Les prêtres ont été chargés d'organiser des services commémoratifs dans les cimetières militaires de leurs paroisses chaque jour de Vidovdan et de prière pour les défunts. Il a été décidé que toutes les tombes devraient recevoir une marque permanente sous la forme d'une croix en béton ou en pierre avec des informations clairement écrites sur la personne enterrée, et que tous les cimetières devraient être clôturés. Les cimetières plus petits, ceux de moins de deux cent tombes, et toutes les tombes individuelles auraient dû être concentrés dans un cimetière plus grand, déjà existant. La loi précise que les dépenses d'entretien et d'aménagement des cimetières sont à la charge du Ministère des cultes, ainsi que des administrations régionales et municipales. Il est également prévu que l'indemnisation des personnes dont les biens se trouvent sur des tombes de guerre, ainsi que les salaires et les dépenses des prêtres gardiens à l'étranger, soient financés par le budget de l'État. On a également prévu les avantages pour le transport des dépouilles des soldats tombés au combat, mais il n'a pas été précisé les quelles. Il est également prescrit de punir les propriétaires des terrains où se trouvent des cimetières de guerre, qui feraient un autre usage de ces terrains.

L'État tenait à exprimer une reconnaissance particulière à certaines personnalités politiques et militaires qui ont joué un rôle important dans le passé, notamment pendant la Première Guerre mondiale. Pour y parvenir, le Royaume SCS a adopté en 1925 la *Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie* et la *Loi sur la reconnaissance nationale du Roi Pierre le Grand Libérateur*.

La *Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie* a proclamé qu'en signe de reconnaissance et de respect nationaux pour les ancêtres de ceux qui sont glorieusement tombés au cours de la « Guerre des Balkans et la Grande Guerre Mondiale pour la libération et l'unification de notre nation aux trois noms », un monument spécial appelé « Temple Mémorial aux Libérateurs » sera érigé pour tous ceux qui sont morts pendant les guerres des Balkans et la Première Guerre mondiale. Pour les survivants qui ont démontré de grands mérites historiques en matière de libération et d'unification, une récompense monétaire appropriée sera assurée. Par ailleurs, les veuves et les enfants des voïvodes militaires serbes seront attribués d'une récompense monétaire et d'une pension viagère en signe de reconnaissance des mérites des voïvodes. Quant aux soldats et civils méritants qui ont perdu leurs vies à l'étranger, il est prévu que leurs dépouilles soient transférées au Royaume SCS, ainsi que d'ériger un monument spécial à la charge de l'État pour chacun d'eux. En ce qui concerne les autres soldats morts, il a été décidé que l'État supporterait les frais de transport des leurs dépouilles depuis l'étranger. Un fonds spécial a été également créé, appelé le Fonds pour l'exécution de la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie, pour le financement des récompenses monétaires, des pensions,

du transport des dépouilles et de l'érection des monuments commémoratifs. Il est prévu que dix millions de dinars seront alloués chaque année pour la mise en œuvre des dispositions de ces lois. Les ressources financières du Fonds étaient à la disposition du Ministère des cultes. Afin de mettre en œuvre les dispositions de ces lois, on a créé au sein du Ministère des cultes un organisme spécial nommé le Comité pour l'exécution de la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie.

La *Loi sur la reconnaissance nationale du Roi Pierre le Grand Libérateur* stipulait que la gratitude envers Roi Pierre Karađorđević sera exprimée en érigeant un monument adéquat en son honneur à Belgrade. Cette tâche a été confiée au Comité susmentionné, créée conformément à la *Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie*.

Les lois susmentionnées ont ensuite été modifiées à deux reprises.

La loi sur les amendements et compléments apportés à la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie du 23 août 1925 de 1928 stipule que les dépouilles des soldats morts à l'étranger ne seront plus transférées individuellement, mais dans des transports plus importants. Cela a été prescrit afin que l'État puisse économiser partiellement sur ces frais, car il était plus économique de transporter plusieurs coffres dans les wagons de fret à une seule reprise que de les transporter individuellement. Il est prévu que les dépenses personnelles et matérielles liées aux travaux du Comité seront couvertes par le Fonds. Par ailleurs, les pensions des membres des familles des voïvodes n'étaient plus versées par le Fonds, mais elles ont été transférées au budget de l'État prévu pour tous les pensions de l'État.

Entre-temps, dû aux changements intervenus au sein du Gouvernement du Royaume, l'entretien des cimetières militaires a été transféré du ressort du Ministère des cultes au ressort du Ministère de la justice, au sein duquel il existait le Département des cultes qui s'occupait des cimetières militaires.

La loi sur les amendements et compléments apportés à la Loi sur l'aménagement de nos cimetières militaires et des tombes dans la patrie et à l'étranger du 22 avril 1922 ; de la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie du 23 août 1925 et de la Loi sur les amendements et compléments apportés à la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie du 31 décembre 1928, adopté en 1931, stipulent que toutes les tâches relevant de la compétence du Comité pour l'exécution de la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie seraient transférées à la juridiction du Département des cultes du Ministère de la justice, ainsi que tout financement futur pour l'entretien des tombes de guerre devait être financé par le Fonds. En outre, tous les fonds collectés pour l'érection du monument au roi Pierre (qui n'a jamais été érigé à Belgrade), ainsi que pour quelques d'autres fonds individuels ont été transférés au Fonds.

Le Règlement de 1919 et la Loi de 1922, ainsi que les lois adoptées par la suite, ne définissent pas de manière claire ce que l'État de l'époque considérerait comme sa victime et ses mémoriaux, mais en passant à une lecture attentive de ceux-ci, on peut constater comment le Royaume SCS considérerait les soldats des armées serbes, alliées et ennemies dans les documents légaux susmentionnés, ainsi que dans le travail quotidien sur leur identification, entretien et aménagement.

Le Règlement précise qu'il concerne les tombes des soldats tombés « pour la liberté et l'unification de notre peuple », indépendamment de la religion des défunts. Il est souligné qu'ils ont sacrifié leur vie pour la défense de notre patrie et de notre nation à trois noms – y compris à la fois les Serbes, les Croates et les Slovènes. Il n'y a guerre dans le Règlement une définition claire qui nous permettrait aujourd'hui de savoir à qui se rapporte le mot « notre », c.-à-d. s'il se rapporte exclusivement à l'armée serbe ou aussi aux soldats ennemis d'origine yougoslave. Nous pensons pouvoir supposer qu'il s'agit probablement de l'armée serbe, car c'est elle qui a libéré les territoires serbes occupés après avoir vaincu l'armée austro-hongroise et occupé les territoires austro-hongrois qui sont devenus une partie du nouvel État, où vivaient ensemble les trois peuples slaves du sud. Les soldats ennemis, c.-à-d. les soldats de l'armée austro-hongroise, mais d'origine slave du sud, ne sont pas du tout mentionnés dans ce document.

Dans la Loi sur l'aménagement de nos cimetières militaires et des tombes dans la patrie et à l'étranger, on peut trouver également le terme « nos » relatif aux soldats morts auxquels celui-ci se rapporte. En outre, les soldats des armées ennemies d'Autriche-Hongrie, d'Allemagne et de Bulgarie sont aussi mentionnés de manière explicite. Dans les articles 3, 4, 5, 10, 11 et 26 de la Loi, on peut lire qu'une distinction claire est faite entre « nos » tombes et les tombes des anciennes armées ennemies. Il est donc évident que par le terme « notre » l'État entendait principalement et exclusivement les soldats combattants dans l'armée serbe pendant la Première guerre mondiale, même si cela n'est pas écrite d'une manière explicite.

Dans les documents des organismes de l'État yougoslaves, et notamment du Ministère des cultes du Royaume SCS et plus tard du Ministère de la justice du Royaume de Yougoslavie, on peut noter que le terme « notre » s'est transformé au fil des années. Autrefois réservé uniquement aux soldats combattants dans l'armée serbe, il est devenu un terme comprenant les soldats tant de l'armée serbe que de l'armée austro-hongroise d'origine yougoslave. Cependant, il est important de souligner, que cette origine ne se rapportait pas à la nationalité, mais au territoire. La plupart des ceux-ci étaient en effet des Slaves, mais une plus petite partie était d'origine allemande, hongroise ou d'une autre nationalité. Quelle que soit sa nationalité, chacun était traité selon son lieu de naissance, comme membre du nouvel État.

Tombes et cimetières

La période la plus importante et la plus intense de l'aménagement des cimetières des morts pendant la Première guerre mondiale et de l'érection des monuments et d'autres mémoriaux a été l'entre-deux-guerres. La guerre était alors encore trop près, les blessures étaient encore fraîches, et le besoin de commémorer les victimes était grand.

Le premier grand relevé de cimetières de guerre sur le territoire du Royaume SCS a été réalisé dans les années 1920 et 1921. Le Ministère des cultes a collecté des données disponibles envoyées par les prêtres, les organismes les administrations provinciales provisoires et les autorités militaires. On a collecté des données sur les emplacements, le nombre et les noms des personnes enterrées. Les données fournies étaient de formes et de qualités différentes. Pour certains cimetières, il a été indiqué de manière descriptive où les personnes enterrées

se trouvaient en indiquant seulement leur nombre. Pour les autres cimetières, on a fourni des informations précises ou au moins plus précises – sur le nombre des soldats par armées, avec des listes contenant les noms des personnes enterrées et les croquis des emplacements des cimetières ou des tombes. Parfois, mais très rarement, ces informations ont été accompagnées d'une photo. Les listes fournies pourraient contenir toutes les données sur le soldat enterré, du prénom et nom, en passant par le lieu et le date de naissance, l'appartenance à l'armée d'un certain pays, la confession, le nom de l'unité de laquelle il faisait partie lorsqu'il a décédé, le lieu et la cause du décès, jusqu'à la date et lieu précis de son enterrement. Cependant, la plupart de ces listes n'étaient pas aussi exhaustives, et elles comprenaient également les données sur les combattants dont les noms étaient inconnus. Les croquis des cimetières étaient rarement fournis, et ceux-ci indiquaient la position des cimetières et des lieux de sépulture individuels, parfois accompagnés des informations sur l'appartenance à une armée ou du prénom et nom du soldat.

En 1931, le Département des cultes compétent du Ministère de la justice du Royaume de Yougoslavie a demandé aux municipalités sur le territoire de l'entier pays de procéder à un nouveau registre des cimetières militaires, de fournir les rapports sur leur état et de faire des croquis des cimetières. Cela aurait dû être fait en vérifiant les anciens registres – en déterminant si ces emplacements existent toujours ou s'il existe d'autres emplacements qui ne figuraient pas auparavant dans les répertoires des cimetières de guerre. Les administrations municipales ont abordé cette question de manières diverses. Cela dépendait de leurs capacités, se reflétant avant tout dans l'exis-

tence des ressources financières suffisant prévus à cet effet, ainsi que dans l'existence d'un technicien en mesure de faire ces croquis. On ne peut que spéculer sur d'autres raisons. Dans certaines municipalités, on a réalisé des croquis de très haute qualité grâce auxquels on peut même aujourd'hui constater où se trouvait une tombe ou un cimetière militaire, tandis que certaines n'ont même pas réalisé de croquis. Certains croquis étaient très précis, montrant des emplacements exacts des lieux de sépulture individuels, tandis que les autres étaient plutôt descriptives, faites à la main, montrant l'emplacement approximatif de la tombe ou du cimetière. Puisqu'il a été précisé quelles informations exactes sur les cimetières et les tombes devaient être soumises, et puisqu'il existait un formulaire spécial, ce répertoire a permis d'obtenir les informations sur les cimetières et les tombes eux-mêmes : sur leur emplacement, sur leur état et sur la personne y enterrée (avec toutes les données disponibles sur l'identité des personnes enterrées).² Néanmoins, malgré cela, assez de données sont restées inconnues, les formulaires arrivant avec des informations partielles. Les fonctionnaires ont enregistré alors les informations sur les cimetières qui existaient autrefois, mais qui ont été dissous entre-temps en raison du déplacement des dépouilles

---

2 Le formulaire portait le nom *Liste des données*. Il a été consulté pour des informations suivantes : emplacement (localité, ville, commune, département et subdivision précis), information sur la tombe elle-même (individuelle ou commune) ou le cimetière, avec le nombre des soldats enterrés (divisés par appartenance ethnique), sur l'état de la butte et de la pierre tombale, l'inscription sur les tombeaux, l'existence des registres sur la/les personne(s) enterré(s) ou sur l'aménagement de la tombe/du cimetière. Le formulaire devait être accompagné d'un croquis, une photo et des noms des personnes enterrées.

dans les cimetières plus larges ou dans les ossuaires. Même s'il était prévu que chaque cimetière ou chaque tombe individuelle soit photographié, un petit nombre d'administrations municipales y sont parvenues. Néanmoins, les données textuelles, les croquis et les photos conservées permettent aujourd'hui un aperçu important des cimetières militaires d'autrefois au Royaume de Yougoslavie. À l'occasion de la rédaction de ce répertoire, il a été constaté que de nombreux cimetières et tombes individuelles ont disparu entre-temps et qu'il n'y a pas d'informations sur leurs emplacements précis. Le Département des cultes du Ministère de la justice a établi un registre central tant des cimetières, que des soldats tombés au combat, mais cette tâche est restée incomplète, ou au moins n'a pas été présentée officiellement jusqu'au début de la Seconde guerre mondiale.

L'État et la population de Yougoslavie souhaitent maintenir en bon état les cimetières de la guerre. Beaucoup d'entre eux ont été reconstruits à plusieurs reprises, des croix ont été ajoutés ou remplacés, de nouveaux monuments centraux ont été érigés, ou d'anciens ont été restaurés, des tombes recouvertes des mottes de terre, des clôtures les entourant érigées ou réparées, des chemins amenant vers certains cimetières aménagés et des services commémoratives régulières ou occasionnelles tenues. Cependant, la situation sur le terrain n'était pas du tout si simple en ce qui concerne l'entretien des cimetières militaires. Presque tous les champs de bataille sur le territoire de la Yougoslavie se trouvaient dans des zones montagneuses, de sorte que les tombes et les cimetières étaient dispersés sur les sommets et des pentes des montagnes peu peuplées. Cela rendait leur entretien difficile. Même la situation financière en Yougoslavie n'était jamais suffisam-

ment solide pour réaliser un entretien des cimetières avec succès. En conséquence, bien des cimetières militaires ont disparu déjà au cours des années vingt du 20ème siècle, et beaucoup parmi eux plus tard. La prise en charge par le Royaume SCS/Yougoslavie et par ses habitants des tombes de guerre se trouvait dans un conflit constant entre les vœux et les besoins d'une part et les capacités financières de l'autre. Par conséquent, il y avait une position inégale envers les (différentes) tombes. Celles dans les plaines et des régions légèrement vallonnées du pays étaient plus faciles à entretenir que celles dans les montagnes ou considérablement éloignées des localités peuplées. Par conséquent les tombes dans les montagnes ou éloignées étaient plus souvent laissées à la dégradation et disparaissaient plus vite que celles dans les plaines. Le soin des cimetières dépendait également des capacités existant sur le terrain et de la situation financière locale. Là où les fonctionnaires locaux et habitants étaient plus agiles et où il y avait plus d'argent, les tombes et les cimetières étaient mieux entretenus, et là où les fonctionnaires étaient pires/plus mauvais, les habitants avaient d'autres préoccupations et les capacités matérielles plus pauvres, la situation était pire. De plus, il y avait un rapport différent dans les régions différentes envers les tombes des soldats appartenant à des armées différentes, de sorte qu'il n'y avait pas de grand intérêt pour l'entretien des tombes des soldats ennemis (sauf si l'on ne savait pas avec confiance/assurance qu'y gisaient les Tchécoslovaques, les Serbes, les Croates ou les Slovènes), mais il y en avait pour les soldats des pays alliés, surtout les Français.

Les cimetières militaires les plus importantes ont été déjà formées pendant la guerre dans les centres municipales/de villes où se trouvaient des grands

hôpitaux militaires. Le cimetière le plus important sur le territoire de la Serbie était sans doute celui situé à Valjevo, comme la ville la plus proche du front en 1914. Pendant l'épidémie du typhus 1914/1915, il était pratiquement/presque transformé en hôpital municipale. Celui-ci a été suivi par les cimetières à Belgrade, Kragujevac et Niš et puis bien d'autres villes. On trouvait également des grands cimetières de guerre à Lazarevac, Smederevo, Požarevac, Skopje, Bitola etc. Sur le territoire de l'Autriche-Hongrie, les grands cimetières ont été également formés dans les grandes villes comme Zagreb et Ljubljana, mais dans bien d'autres. Les cimetières de guerre des morts dans les batailles en Bosnie et à Srem, des armées serbe et austro-hongroise, ont été formés dans ces régions.

À l'étranger, le cimetière de guerre des soldats serbes le plus important a été formé dans la ville grecque de Salonique à Zeitinlik, où on enterrait les soldats du Front de Salonique succombés aux plaies dans les hôpitaux locaux. Suit ensuite toute une série des cimetières sur les îles de Corfou, Vido et Lazaret où les soldats mouraient de l'épuisement. Un mémorial unique existe en pleine /large mer près des îles de Vido et de Corfou nommé le Tombeau Bleu. C'est une partie de la mer où les corps des soldats serbes ont été déposés dans la mer, puisque la mortalité était aussi élevée qu'il était impossible de les enterrer tous. On trouve également les cimetières des soldats serbes morts lors du traitement des blessures/plaies et maladies dans d'autres pays. Certains sont situés en Tunisie, Algérie, France, Italie et d'autres pays. Les grands cimetières de guerre contenant des dépouilles des prisonniers de guerre et des civils serbes et monténégrins existaient ou existent encore sur les territoires des pays suivants

: Autriche (Mauthausen, Asach, Nežider et Boldogasonj), Slovaquie (Nadmeder) et République tchèque (Jindřichovice et Mratinkovice), ainsi que de nombreux cimetières, tombeaux et tombes plus petits dans ces pays, ainsi qu'en Hongrie, en Allemagne, en Bulgarie et en Pologne. Dans bien des cimetières des pays susmentionnés les soldats morts serbes et monténégrins ont été enterrés avec des soldats emprisonnés de Russie, Italie, Roumaine, mais aussi avec des soldats morts austro-hongrois ou allemand.

Parmi les cimetières alliés, il convient de mentionner les cimetières des soldats français à Belgrade, Zaječar, Skopje et Bitola, des soldats anglais à Belgrade et Skopje, des soldats italiens à Belgrade et Ljubljana, et soldats grecques à Pirotd et Valandov. Une importance particulière l'état a attribué au Cimetière slovaque (tchécoslovaque d'autrefois) à Kragujevac où sont enterrés les soldats de l'ancienne armée austro-hongroise de la Slovaquie qui ont soulevé une émeute en 1918 et qui ont été tués après que l'émeute avait été réprimée.

Pour un certain nombre des cimetières les plus importants dans le pays et à l'étranger on a désigné des gardiens et des gardiens ecclésiastiques spéciaux. Leur tâche était de les entretenir régulièrement, ainsi que de créer les conditions pour dresser des ossuaires adéquates. Certains des gardiens à l'étranger étaient particulièrement agiles, de sorte qu'ils ont réussi en collaboration avec des autorités locales d'arranger bien des cimetières et d'ériger plusieurs ossuaires.

Cependant, en outre des difficultés diverses, les organismes d'État, avec un grand engagement des différentes associations et individuels a réussi à rassembler et concentrer un certain nombre de cimetières

res de guerre dans des nombreux ossuaires commémoratifs nouvellement bâtis.

Ossuaires

Les ossuaires sont les endroits où l'on peut déposer un plus grand nombre des dépouilles et ils sont plus faciles à entretenir que les cimetières, où chaque soldat a son lieu de sépulture individuel. C'est par conséquent que le Royaume SCS a décidé de les bâtir.

Avant de bâtir les ossuaires, on a formé des comtés pour leur érection, les plans des bâtiments ont été développés et les fonds de construction ont été collectés. Au bout des travaux ou au cours de ceux-ci (bien qu'il y ait de cas avant le début de la construction), on a procédé à des exhumations des dépouilles des soldats et leur transfert dans les ossuaires.

Les ossuaires ont été bâtis pour la plupart dans les régions où les plus grandes batailles ont été menées et qui ont vu de plus grandes souffrances – en Serbie de l'ouest, à Belgrade et sur le territoire de Macédoine (où on bâtissait à la fois les ossuaires pour les morts dans les guerres des Balkans et dans la Première guerre mondiale).

Les premiers ossuaires n'étaient pas bâtis pour les soldats, mais pour les civils morts. Ainsi, en 1921 déjà, l'Ossuaire commémoratif de Prnjavor a été érigé où ont été enterrés les civils de cette ville à Pocerina, périés dans les crimes de l'armée austro-hongroise. Deux années plus tard, en 1923 l'Ossuaire commémoratif de Surdulica a été également achevé, où ont été enterrés les civils de différentes villes de la Serbie du sud, périés dans les crimes bulgares dans cette ville et son entourage. Cela témoigne du fait

que les habitants et l'État de l'époque étaient plus atteints par ces pertes civiles et qu'ils voulaient plutôt assurer à ces victimes les lieux du repos un plus durable (par rapport à des tombeaux en terre) que de faire le même pour les guerriers tombés.

Les ossuaires les plus importants bâtis en Serbie sont situés dans la région de l'ouest du pays, sur le territoire où on menait des batailles au cours de 1914 (les batailles de Cer, de Drina et de Kolubara). Deux ossuaires les plus importantes sont l'Ossuaire commémoratif de Lazarevac (Bataille de Kolubara) et l'Ossuaire commémoratif de Tekeriš (Bataille de Cer). Suit encore l'ossuaire commémoratif à Belgrade (sur le Nouveau cimetière), ainsi qu'une série entière d'autres ossuaires en Serbie de l'ouest et à Šumadija (Mačkov Kamen, Krupanj, Gučevo, Pecka, Dublje, Šabac, Prnjavor, Arandelovac, Mladenovac etc.). Sur le territoire de la Macédoine du Nord actuelle l'ossuaire le plus important est celui à Skopje nommé le « Temple de gloire ». C'est le principal ossuaire contenant les dépouilles des soldats tombés à Kosovo et en Macédoine du Nord et il était prévu comme l'un des lieux centraux commémorant la Première guerre mondiale. Ensuite suivent les ossuaires à Bitola, Prilep, Udov et Donji Karaslar. En Bosnie-Herzégovine, l'ossuaire le plus important fut bâti à Doboj pour la population serbe internée péri dans le camp de là bas. La Chapelle des héros de Vidovdan à Sarajevo est également importante, car elle abrite les dépouilles de Gavrilo Princip et d'autres membres de la Jeune Bosnie. Parmi d'autres ossuaires, il convient de mentionner ceux à Zagreb (au cimetière de Mirogoj) et à Ljubljana (au cimetière de Žale) où étaient principalement enterrés les membres de l'armée austro-hongroise, mais aussi un certain nombre des prisonniers de guerre serbes.

Ce qui caractérise la plupart des ossuaires, surtout/notamment ceux en Serbie de l'ouest est le fait qu'ils ont été bâtis avant tout/principalement pour les soldats du Royaume de Serbie, mais qu'ils y sont déposés également les soldats austro-hongrois (pour des raisons décrites ci-dessus). L'enterrement commune des membres des armées serbe et austro-hongroise témoigne d'une manière claire de l'intention de l'État de créer une nouvelle nation se servant des morts. Les soldats tombés des deux armées, mais les gens du même « tribu » ont été unifiés dans la mort en les déposant dans les mêmes lieux du repos éternel. De cette manière l'unité nationale a été construite sur les corps des soldats morts des armées ennemies d'autrefois. Cependant, les deux côtés n'étaient pas égaux. Tandis que la fraternité entre les Serbes, Croates et Slovènes habitant dans le Royaume SCS/Yougoslavie était constamment mise en évidence dans le discours public, cette même unification entre les soldats morts a été réalisée avec beaucoup moins d'attention publique. Tandis que les exhumations et les transferts des soldats serbes dans les ossuaires ont été suivis des cérémonies commémoratives et des inscriptions dans les journaux adéquates, les exhumations et les transferts des soldats austro-hongrois n'ont pas été attribués/consacrés de même attention. Cela a été mentionné parfois dans les journaux, mais on n'a pas organisé des grandes cérémonies commémoratives. Des exceptions n'ont été faites que pour un petit nombre d'ossuaires bâtis en Slovénie et en Croatie. Les ossuaires de Ljubljana et de Zagreb ont été bâtis principalement pour les soldats de l'Autriche-Hongrie, mais le composant yougoslave a été mis en évidence pendant les cérémonies de consécration/sanctification de ces ossuaires, car un petit nombre

des soldats serbes (morts en captivité) a été également transféré dans ceux-ci.

Les possibilités de transfert vers un ossuaire commun, dont on a fait preuve aux soldats austro-hongrois, ne s'appliquaient pas aux soldats allemands ou bulgares. Il n'y a qu'un seul ossuaire qui abrite un très petit nombre des soldats allemands et bulgares. Il est situé à Čačak et se distingue par le fait que le monument au-dessus de l'ossuaire est décoré de quatre symboles religieux – une croix orthodoxe, une croix catholique, l'étoile de David et la demi-lune islamique. C'est pourquoi cet ossuaire est également appelé le « Monument des quatre fois ».

Dans les ossuaires communs, ensemble avec les soldats serbes, on enterrait aussi des soldats alliés, soulignant et renforçant davantage cette alliance même après la guerre. Dans l'ossuaire à Sombor, les prisonniers de guerre morts des armées russes et roumaines ont été également enterrés. Dans l'ossuaire susmentionné à Čačak, au moins un soldat italien a été enterré. Les soldats russes gisent dans l'ossuaire au cimetière de Saint Croix (Sveti križ) à Ljubljana, et les prisonniers de guerre des armées monténégrine, russe et roumaine dans l'ossuaire au cimetière de Mirogoj à Zagreb.

À l'étranger, les ossuaires de l'armée serbe les plus importantes se trouvent en Grèce. Le premier est au cimetière de guerre de Zeitenlik à Salonique. Vers cet ossuaire étaient transférés les dépouilles des soldats serbes morts d'une partie du Front de Salonique qui est resté après la guerre sur le territoire grecque. L'autre se trouve à l'île Vido dans la mer Ionienne. Ici sont déposées des dépouilles des soldats serbes enterrés sur les îles de Corfou, Vido et Lazarétto. Les deux ossuaires ont devenu l'un

des lieux les plus important de la mémoire serbe à la Première guerre mondiale. L'ossuaire sur l'île de Vido est devenu aussi le symbole pour tous ceux qui ont laissés leurs os sur le territoire albanais et dont les tombes sont restées inconnues, les familles ayant pas d'autre place pour commémorer ces victimes. Les soldats morts dans les batailles à Dobroudja en Roumanie actuelle, ont été enterré dans l'ossuaire dans la ville de Medgidia en Roumanie.

On trouve également dans d'autres pays les ossuaires des soldats serbes morts au cours du traitement des plaies/blessures et maladies. L'ossuaire le plus important est celui à Bizerte en Tunisie actuelle.

Les ossuaires des prisonniers de guerre serbes se trouvent sur les territoires des pays actuels d'Autriche, Slovaquie, Tchéquie et Bulgarie. Les prisonniers de guerre serbes enterrés en Turquie, à Constantinople ont été transférés vers le Cimetière de guerre Zeitenlik à Salonique où ils gisent dans un tombeau commun. Le plus grand et le plus important ossuaire des prisonniers de guerre serbes se trouve en Tchéquie, près du village de Jindřichovice. Outre des prisonniers de guerre serbes dans cet ossuaire ont été également enterrés les soldats yougoslaves (c.-à-d. les anciens membres de l'armée austro-hongroise), ainsi qu'un certain nombre des prisonniers de guerre russes. En effet, dans tous les ossuaires dont la création desquels a participé le Royaume des SCS/Yougoslavie, et qui ont été bâtis sur les territoires de l'ancienne Monarchie de Habsbourg, sont enterrés les soldats des deux armées (dont certains étaient les membres de l'armée monténégrine). C'est également le cas à Olomouc et Prague en Tchéquie, ainsi qu'à Trenčín en Slovaquie. Les soldats yougoslaves

sont également enterrés dans des nombreux ossuaires à travers l'Autriche, ensemble avec les soldats austro-hongrois et d'autres nationalités. Une partie des soldats prisonniers de guerre serbes initialement enterrés en divers endroits en Bulgarie, ont ensuite été transférés dans un tombeau commun au sein du Cimetière militaire serbe à Sofia.

Il y a également des cas d'enterrement des soldats serbes et alliés dans les mêmes ossuaires à l'étranger. L'un de ces ossuaires se trouvait en Tunisie, dans la ville de Tunis, où l'organisation française « Souvenir Français » a enterré les soldats français et serbes. On a également deux ossuaires en République tchèque actuelle, où les soldats russes sont enterrés avec les soldats serbes – l'un se trouve à Prague, et l'autre à Jindřichovice près de Karlovy Vary.

Les formes d'ossuaires étaient différentes, Les cryptes eux-mêmes se trouvaient autrefois sous terre, et certaines au-dessus. Pour certaines on a prévu une entrée, tandis que les autres étaient complètement fermées. Les dépouilles des soldats dont les noms ont été connus après l'exhumation ont été déposées dans les coffrets en tôle et sur les plaques fermant les niches des cassettes ou des cryptes dans lesquelles elles étaient déposées, leurs noms seraient inscrits ou taillés. Les dépouilles des soldats dont l'identité ne serait pas connue, ont été déposées dans les sacs en tissu déposés par la suite dans les cassettes communes. Au-dessus des ossuaires les monuments appropriés de différentes formes, des chapelles ou des églises ont été construit, bine qu'il y ait des ossuaire au-dessus desquels on n'a pas construit un monument commémoratif approprié.

Il y avait plusieurs ossuaires commémoratifs dont la construction a été commencé, mais n'a pas

été achevée jusqu'au début de la Seconde guerre mondiale.

Monuments

Les monuments commémorant la Première guerre mondiale ont été érigés (tout autour) à travers le nouveau Royaume. L'autorisation pour leur dressement a été accordé par le Ministère de l'éducation, dans le cadre duquel on a évalué si l'aspect proposé/suggéré du monument est correspondant du point de vue artistique. Dans les régions serbes, et en particulier dans Serbie d'avant-guerre, des différentes monuments commémoratifs ont été érigé en honneur des soldats tombés au combat de l'armée serbe. Chaque lieu plus grand et la plupart des plus petits a obtenu un monument commémoratif. Dans certaines villes, on a érigé aussi plusieurs monuments.

Les monuments commémoratifs les plus importants érigés dans certaines villes sont ceux consacrés aux habitants de cette ville, village et entourage ou plusieurs villages, qui ont perdu leur vie pendant la guerre. On ressentait un besoin de commémorer la victime dans les localités depuis lesquels ces soldats sont partis à la guerre et non seulement dans les lieux de leur mort ou place de sépulture. Les monuments sont pour la plupart érigés au centre ou dans les zones centrales d'une localité. On trouve ce type de monuments à Jagodina, Paraćin, Čuprija, Niš, Kragujevac, Požarevac, Leskovac, Zaječar, Kraljevo, Prokuplje etc. Il y en a des cas de dressement des monuments hors des localités, par exemple dans la vallée du fleuve Ibar près de la ville de Polumir.

Les formes des monuments ont varié, des formes rectangulaires simples à ceux en forme d'obélisque,

pyramide, socle avec la figure du soldat au sommet, comme des constructions plus complexes comprenant plusieurs différentes figures ou reliefs. La forme du monument dépendait des ressources financières de la communauté qui le dressait. Les monuments plutôt pauvres ont été principalement érigés dans les localités plus petites, tandis que ceux plus grands et plus imposants ont été bâtis dans les villes plus grandes. Sur les socles de certains monuments se trouvaient les noms des morts inscrites, tandis qu'il y en n'avait pas sur les autres. Parfois on posait des photos des soldats tombés au combat sur les monuments. Encore une caractéristique des certains monuments était la pose des figures sous forme des grenades ou des restes de l'armement, comme des grenades ou des canons vides.

Lorsque le monument avait une figure de soldat, il y en avait plusieurs variantes. D'abord cela pouvait être un groupe de soldat ou un seul soldat. Puis, leur position variait. Sur certains monuments ont été représentés les combattants en position d'assaut (Zaječar, Prokuplje etc.), et sur les autres les soldats sont représentés en position calme/paisible, comme s'ils étaient en alignement, ou de garde, et comme des vainqueurs sereins qui gardaient/maintiennent la paix à ce moment-là (Belgrade, Požarevac, Smederevo, Leskovac, Mladenovac, etc.). Les monuments représentaient les figures des soldats vêtues de deux types d'uniformes : soit dans l'uniforme traditionnel (nationale) qu'ils portaient jusqu'à l'arrivée en Grèce après le retrait ou l'uniforme plus neuve obtenue au Front de Salonique.

On a ajouté également d'autres éléments différents, en fonction de l'idée de l'artiste ou des vœux des commanditaires du monument (le comité pour

leur dressement). La croix était généralement l'élément le plus courant. Ce qui a été également commun à un grand nombre des monuments était la représentation des armoires/blason comme l'un des éléments. Les armoires étaient parfois identiques aux celles de l'État, et parfois stylisés ; on posait par places les armoires du Royaume de Serbie et é d'autres celles du Royaume des SCS/Yougoslavie, et quelque part seulement le blason se composant de la croix avec quatre lettres « S ». Il n'y avait pas de règle générale, mais on peut s'apercevoir que les armoires du nouvel État était plus courant sur les monuments érigés par les organismes de l'État, et les armoires du Royaume de Serbie sur les monuments érigés par les associations de vétérans différentes ou autres groupes de citoyens.

Une forme particulière des monuments pour les soldats serbes tombés au combat représentaient les « krajputaši » (monuments près des chemins). C'étaient des cénotaphes élevés pour les soldats tombés au combat loin de leur maison ayant un lieu d'enterrement connu ou inconnu. Les familles ressentaient le besoin d'avoir un monument où elles pourraient visiter les âmes de leurs bien-aimés et d'allumer une bougie. Ce type de monuments a été principalement érigé sur les cimetières, tandis que certains d'eux ont été posés près des chemins, d'où vient leur nom ultérieurement attribué. Ces monuments ont été érigés sous différentes formes, mais le plus souvent comme d'autres pierres tombales dans ces régions. Leur décoration avec des figures de soldats et d'autres détails, qui pouvaient être des représentations d'armes, de plantes, d'animaux ou d'ornements divers, était très répandue. Ils contenaient souvent des textes plus longs dans lesquels la famille glorifie et déplore le combattant tombé.

Plus souvent que sur les monuments, les noms des morts d'un lieu ou de plusieurs lieux simultanément, ont été inscrits sur les plaques commémorative posées sur les murs des églises. Ces plaques commémoratives se trouvaient parfois dans l'enceinte de l'église, et parfois en dehors. Parfois les plaques avaient seulement un texte de base expliquant quels noms sont cités par la suite, et parfois ce texte était plus développé enrichi occasionnellement par un verset. Par certains endroits dans le cadre des plaques commémoratives on a gravé également certains éléments, parfois ce n'étaient que des éléments floraux, ou bien des représentations des armoires de l'État ou populaire ou des représentations des armes, et parfois il y avait des représentations des soldats ou du Christ. La croix était sans doute un élément irremplaçable.

D'autres bâtiments ont été également érigés en tant que monuments commémoratifs pour lesquels on prévoyait un autre usage utile. La forme la plus courante étaient des fontaines à boire commémoratives et on a également construit plusieurs maisons-commémoratives à l'honneur des combattants tombés (à Obrenovac et à Pale). Il y a eu également la construction d'églises commémoratives et de chapelles commémoratives, qui pouvaient, mais pas nécessairement, contenir une plaque commémorative sur la façade ou à l'intérieur du bâtiment.

Le mémorial le plus important de la Yougoslavie d'entre-guerre a été érigé près de Belgrade – le Monument au Héros inconnu et le suivant par l'importance était dans la capitale même – le Monument Le Vainqueur.

Suivant l'exemple d'autres pays alliés de la Première Guerre mondiale en marquant la tombe d'un

héros inconnu, le Royaume de Yougoslavie a fait de même. On croyait que c'était le vœux personnel du roi Alexandre I Karadžević. C'était lui qui a choisi le mont d'Avala près de Belgrade comme l'endroit où le monument serait érigé. Son vœux était que ce soit un monument au soldat yougoslave et non pas serbe, afin de reprocher davantage de cette manière les différents Slaves dans son royaume et créer la nation yougoslave. Le corps du soldat tombé aux combats sur ce mont lui-même (et au-dessus de la tombe duquel les populations locales ont déjà érigé un monument détruit pour la construction d'un nouveau) devait représenter également d'autres soldats tombés dans la guerre. Ce héros inconnu devait devenir un héros symbolisant le nouveau Yougoslave. Puisqu'il symbolisait une victime tombée au combat pour l'unification et la libération, il a été décidé de ne pas placer le monument dans la capitale de la Serbie d'avant-guerre, mais qu'il soit toutefois près de la capitale de la Yougoslavie de l'époque.

Pour l'auteur du monument, on a choisi probablement le plus distinct sculpteur yougoslave de l'époque, Croate par nationalité, mais Yougoslave par conviction, Ivan Meštrović. Il a créé un mémorial imposant sous la forme d'un sarcophage énorme puisqu'il s'agissait à la fois d'un lieu de sépulture. Il ne contenait aucun symbole, sauf les cariatides vêtues des costumes nationales des plusieurs régions de la Yougoslavie de l'époque. Le marquage national de ces filles a été intentionnellement/ délibérément évité. Aux fins du yougoslavisme, elles désignaient différentes zones géographiques (même si une certaine connotation historique de ces zones ne pouvait certainement pas être évitée). Ce mémorial est devenu le lieu de mémoire central à la Première guerre mondiale et l'endroit où les délégations étrangères

lors des visites officielles en Yougoslavie venait à poser des fleurs.

L'autre monument important est le Vainqueur, érigé au coin de la forteresse de Belgrade de Moyen âge, à confluence des deux rivières. Il symbolise à la fois tous les soldats serbes combattants de guerre, soit survivants soit morts, en représentant eux tous, ainsi que l'État comme les vainqueurs finaux dans cette guerre. Ce monument est devenu l'un des symboles de Belgrade.

Le troisième monument méritant une attention particulière est le Monument de la reconnaissance à la France érigé à Belgrade dans son parc de Kalemegdan. Ce monument représente la reconnaissance exprimée par le peuple serbe et yougoslave à la France pour toute son assistance fournie pendant la Première guerre mondiale. Un fort message politique ne se rapportait pas seulement à l'alliance de la guerre mais il devait aussi renforcer davantage l'alliance des deux pays entre deux guerres. En tant que preuve de cette alliance, tant pendant la guerre que dans la période avant-guerre, dans la capitale de la France, Paris, fut érigé un monument à l'honneur des rois yougoslaves Pierre et Alexandre de la dynastie Karadžević.

Procédant conformément aux dispositions de la Loi sur la reconnaissance nationale aux personnes méritantes pour la Patrie, les organismes de l'État ont réussi à ériger un certain nombre des pierres tombales au-dessus des tombes des individuels méritants pour la patrie. Il a été prévu que le duc Radomir Putnik obtient in mémorial spécial et que les autres obtiennent des monuments typiques, se distinguant par sa taille et l'emblème, en fonction/selon le rôle que le personnage en question avait de sa vie. Dans

le cadre du corpus/ensemble de ces monuments relatifs à la Première guerre mondiale, une chapelle consacrée au duc Radomir Putnik fut érigée au Nouveau cimetière de Belgrade, et des monuments suivants furent bâtis et dressés : Le monument au général serbe Ilija Gojković, au sardar monténégrin Janko Vukotić, les deux au Nouveau cimetière de Belgrade et au général Vukoman Aračić à Čačak.

Tandis que sur les territoires appartenait à la Serbie avant la Première guerre mondiale, on érigeait les monuments aux soldats tombés au combat de l'armée du Royaume de Serbie, sur les territoires de l'ancienne Autriche-Hongrie habités par les populations serbes, et qui font actuellement partie de la Serbie (Srem, Bačka et Banat), on érigeait les monuments aux volontaires de l'armée serbe. Il s'agissait des hommes mobilisés comme des soldats austro-hongrois, et puis pendant la guerre passé à l'autre côté et joint l'armée serbe.

Dans les autres régions yougoslaves, habitées principalement par les Croates et les Slovènes, on érigeait les monuments à ces populations, c.-à-d- aux membres de l'armée austro-hongroises d'autrefois. Ces monuments étaient de formes diverses, souvent sans représentation humaine spécifique. Ils étaient pour la plupart tournés vers les motifs religieux et les représentations de la croix, des anges, des saints ou de la Sainte Vierge. Par conséquent, certains de ces mémoriaux ont été construits en forme de chapelles. S'il y avait une figure de soldat sur le monument, soit il était immobile, soit une personne blessée, mourante ou morte était représentée. Les noms des victimes figuraient parfois sur les monuments. Les plaques commémoratives ont été également dressées contenant les noms des victimes. Sur les territoires

de la Voïvodine actuelle, il n'y avait pas beaucoup de cas d'érection des monuments aux autres nations, membres de l'armée austro-hongroise.

Puisqu'il y avait un besoin de souligner d'une manière ou d'une autre la présence de l'État dans les anciennes régions austro-hongroises, ainsi que du fait que l'armée serbe avait apporté l'unification dans le nouveau pays, et pour ne pas développer des sentiments négatifs parmi les populations non serbes (en érigeant les monuments aux soldats serbes des mains desquels certains de leurs proches sont peut-être morts pendant la guerre), on a passé à la solution d'ériger des monuments monarchistes. Ainsi, un nombre nettement plus grand de monuments aux rois Pierre I Karađorđević et Alexandre I Karađorđević ont été érigés dans des zones qui ne faisaient pas partie du Royaume de Serbie avant la guerre que dans celles qui en faisaient partie. Il fallait réaliser/accomplir l'unification par le biais des rois communs. Le roi Pierre portait le surnom le Libérateur et le roi Alexandre - l'Unificateur. À travers leurs rôles respectifs pendant la guerre (le premier était le roi officiel, et l'autre en tant que régent et commandant suprême de l'armée gérait en effet l'état et l'armée), la victoire de l'armée serbe dans la guerre a été représentée. Leurs monuments ont été érigés en plusieurs variantes – comme des bustes, comme les monuments déboutants ou comme des figures sur le cheval.

À la lumière/dans la perspective de la représentation des figures des rois dans les autres régions du pays, il convient de souligner, qu'à part les rois, seulement trois personnages de la guerre ont obtenu leurs monuments sur le territoire de la Serbie d'avant-guerre – deux étrangers et un Serbe. Le pre-

mier étant Rodolphe A. Reiss, le Suisse par origine, le professeur de la criminalistique venu en Serbie en 1914 d'où il rapportait sur les crimes austro-hongrois et plus tard bulgares. Son rôle était très important dans l'affaire. Après la guerre, il est resté vivre en Serbie où il a décédé, et la Serbie l'a remercié en érigeant une buste commémorative dans le parc de Topčider à Belgrade. Le deuxième est le buste commémoratif au maréchal français Maréchal de France Louis Franchet D'Esperey, le commandant des armées alliées au Front de Salonique, qui a également reçu le plus haut rang serbe de duc. Le troisième est le célèbre commandant de l'armée et des volontaires serbes avant et pendant la Première guerre mondiale. Il s'agit du lieutenant-colonel Vojvoda Popović, plus connu sous le surnom Vojvoda Vuk. Il était la personne la plus célèbre décédé pendant la guerre. Il était tellement populaire même pendant la guerre qu'il acquit pratiquement une portée mythique. Il a obtenu son monument dans un des parcs centraux de Belgrade.

Érection et financement

Bien que le dressement des ossuaires et des monuments fût une question d'intérêt de l'État et l'État a adopté certaines solutions législatives (à ces fins), il n'a pas été toutefois ni le facteur unique ni le facteur décisif dans ce processus. Les groupes d'individus, plus ou moins organisé, soit dans les associations des vétérans spéciales ou dans les comités spécialement créés pour le dressement des certains mémoriaux, avait un rôle plus important dans l'affaire que les autorités de l'État. La mise en œuvre de l'activité sur le dressement d'un mémorial dépendait pour la plupart des personnes locales. S'il y avait suffisamment de personnes désireuses de s'im-

pliquer, alors certains bâtiments seraient construits. La plupart des monuments commémoratifs ont été construits grâce à des initiatives et des travaux individuels.

La première activité sur la construction d'un mémorial était d'apporter une décision de construire un mémorial. Lorsqu'un certain groupe de personnes tombait en accord qu'il fallait le faire, un comité approprié pour sa construction serait formé. Les tâches de ces comités étaient d'obtenir toutes les autorisations nécessaires des organismes de l'état, d'assurer le développement des projets des bâtiments et le calcul des finances nécessaires pour la construction, de collecter les moyens financiers pour la construction, d'organiser et contrôler la construction elle-même et finalement d'organiser et réaliser la consécration et l'inauguration du mémorial. En fonction de la situation et du temps, certains comités ont organisé également des exhumations et le transfert des dépouilles vers les cryptes, et parfois cela était effectué par les organismes de l'état.

L'aménagement et l'érection des mémoriaux ont été principalement financés par des contributions volontaires. C'était le cas dans toute la Yougoslavie. La plupart des ossuaires, monuments et autres mémoriaux ont été dressés de sorte que la plupart des fonds provenait des contributions volontaires des citoyens, des organisations et associations commerciales etc. Ces contributions n'étaient pas seulement en fonds, mais aussi en matériau et sous forme de travail volontaire (même s'il y avait de corvée). Les organismes de l'État aux différents niveaux participaient avec leurs contributions. Il n'y a que quelques mémoriaux pour lesquels on peut dire qu'il était financé par l'État. Les contributions ont été égale-

ment données par le roi et les membres de la famille royale. L'état a assuré plus d'argent pour les bâtiments consacrés à l'armée serbe que pour ceux destinés aux combattants de l'armée austro-hongroise. Considérant cette information, il faut tenir compte du fait que la partie serbe a été victorieuse et a subi beaucoup plus de pertes, d'où la nécessité pour l'État d'insister davantage sur ce point. Parmi les monuments commémoratifs abritant la majorité des soldats austro-hongrois, dont l'aménagement, l'exhumation ou la construction ont été financés par l'État, on peut citer ceux d'Osijek (en Croatie), de Ptuj et de Ljubljana (en Slovénie).

Le pays était constamment dans une mauvaise situation financière, de sorte que la construction de monuments aux morts a également subi des conséquences. Le souhait des citoyens et de l'État d'immortaliser les victimes de la guerre et les événements importants à travers des monuments commémoratifs était important, mais les contraintes financières rendaient cela impossible.

Pendant un certain temps, l'État finançait et aidait la construction des mémoriaux par l'intermédiaire du Fonds pour l'exécution de la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie. Les dix millions de dinars, qui devaient entrer dans le Fonds chaque année, n'ont jamais été alloués au montant stipulé/alloué. Dès la première année budgétaire du Fonds (1926/1927), au lieu de dix millions, six millions furent transférés au Fonds. Au cours de l'année budgétaire suivante (1927/1928), le Fonds reçut sept millions de dinars. Après cela, les contributions de l'État étaient très faibles, de l'ordre de plusieurs dizaines de milliers de dinars. Certaines années, le gouvernement n'a transféré aucun argent

du budget vers le Fonds. En 1931, le Fonds reçut un total de onze millions de dinars. Dans la période ultérieure, le montant du budget que le Ministère de la justice recevait pour les monuments commémoratifs a augmenté, de sorte qu'à la fin des années trente - dans les budgets de 1938/1939 et 1939/1940, ce montant atteignait environ un million de dinars par année.

Le pays connaît non seulement des problèmes financiers, mais aussi des problèmes organisationnels. Par exemple, plus de 80 % du budget du Ministère de la justice destiné aux commémorations et mémoriaux, pour l'année 1931, n'a pas été dépensé cette année-là, mais a été reporté à la suivante. Pour 1933, ce pourcentage est encore plus élevé : 90 % du budget n'a pas été dépensé. On n'en connaît pas les véritables raisons et on suppose simplement qu'il n'y avait pas suffisamment de personnes au sein du ministère pour travailler à la répartition adéquate de cet argent. Ou bien le problème résidait dans la lenteur du processus de prise de décisions. Quelle que soit la raison, on peut affirmer avec certitude que les endroits où cet argent pouvait être dépensé ne manquaient pas.

En plus de financer l'aménagement et la construction des mémoriaux, l'État a alloué des fonds pour financer l'occupation des terrains privés où se trouvaient les cimetières militaires. Comme pendant les combats eux-mêmes et dans les moments de forte mortalité, on ne se souciait pas de l'endroit où le cimetière serait créé ou élargi, les terres de nombreux particuliers ont été occupées. Même pendant la guerre, on a commencé à payer pour l'occupation d'une partie de ces terres. Certains particuliers ont par la suite décidé de faire don de ces terres à l'État,

certains ont été échangés, d'autres ont été achetés par l'État et, pour certaines parcelles sur lesquelles se trouvaient des cimetières qui devaient être transférés dans des cimetières ou des ossuaires plus grands, le l'État payait un loyer régulier. Des commissions spécialement constituées déterminaient le montant des indemnités à verser à ces personnes physiques.

* * *

Les auteurs des ossuaires, des monuments et mêmes des plaques commémoratives étaient des personnes allant des tailleurs de pierre locaux totalement inconnus aujourd'hui aux plus grands noms de la scène sculpturale et architecturale serbe et yougoslave, en passant par les étrangers qui travaillaient en Yougoslavie - principalement des Russes. Ainsi, parmi les auteurs des monuments figuraient des sculpteurs importants, tels que Đorđe Jovanović, Antun Avgustinčić, Ivan Meštrović et Lojze Dolinar, puis des architectes : Momir Korunović, Petar Popović, Aleksandar Deroko, Nikolaj Krasnov, Vasilij Androssov et Edvard Ravnikar. Mihailo Milovanović se distingue parmi ceux qui ont érigé des monuments, mais qui ont également créé d'importantes plaques commémoratives avec des éléments sculpturaux.

Commémorations

Un moment important dans les activités d'érection d'un mémorial était son inauguration, nécessairement suivie d'une consécration religieuse. Le nombre d'invités et de citoyens présents à cet acte dépendait de l'importance du mémorial lui-même. Parmi les invités figuraient divers représentants de l'État, du personnel militaire, des anciens combattants et des membres du clergé. Les monuments

commémoratifs les plus importants seraient inaugurés par le roi Alexandre personnellement ou par un envoyé du roi. Le service serait alors accompli par le patriarche de l'Église orthodoxe serbe, ou par un évêque délégué par lui. Pour les monuments commémoratifs moins importants, le dévoilement serait effectué par l'un des ministres ou d'autres représentants du gouvernement. Le service religieux serait accompli par les prêtres de la confession dans laquelle se trouvaient les soldats, pour laquelle le mémorial était érigé, donc pour les mémoriaux mixtes, le service était accompli par des prêtres de plusieurs confessions.

Les anniversaires et les services commémoratifs ont été commémorés aux monuments commémoratifs. La commémoration la plus importante a eu lieu à Vidovdan, le 28 juin de chaque année. Cette fête était dédiée à la mémoire de tous les guerriers morts dans toutes les guerres pour défendre la liberté du pays. Selon les besoins, des commémorations ont été également organisées à d'autres occasions.

Pendant la Seconde guerre mondiale

Avec l'attaque de l'Allemagne nazie et de ses alliés contre le Royaume de Yougoslavie en 1941, il cessa d'exister. Après la défaite militaire et la capitulation, les conquérants se le partagèrent et permirent l'existence de plusieurs territoires fantoches sur son territoire. L'occupation de la Macédoine et de certaines parties du sud et de l'est de la Serbie par la Bulgarie, la formation de l'État indépendant de Croatie, l'occupation de Bačka par la Hongrie et la création d'une région pratiquement autonome du Banat sous le contrôle des Allemands qui y vivaient avant la guerre. Une caractéristique de ces changements est la démolition des mémoriaux érigés pour

les guerriers du Royaume de Serbie morts pendant la Première Guerre mondiale. Tout d'abord, sur le territoire de la Macédoine, plusieurs monuments et espaces ont été délibérément détruits (démolition, explosion à la dynamite, fouille de cimetières, etc.). Dans d'autres régions, où il n'y avait même pas autant de mémoriaux érigés en l'honneur des soldats serbes, puisqu'elles faisaient partie de l'Autriche-Hongrie avant la Première Guerre mondiale, des monuments monarchistes ont été détruits. On a déjà souligné que, dans une certaine mesure, ils représentaient également des monuments de la victoire de l'armée serbe pendant la Première Guerre mondiale et de l'unification des Serbes, des Croates et des Slovènes après celle-ci.

Une autre caractéristique de cette période est que les autorités d'occupation allemandes enterraient les soldats nazis dans des cimetières de la Première Guerre mondiale, puis organisaient le transfert des tombes de leurs soldats de la Première Guerre mondiale vers d'autres cimetières en Allemagne.

Mémoriaux de la Première guerre mondiale en Yougoslavie socialiste

Les monuments monarchistes qui ont survécu à la Seconde Guerre mondiale n'ont pas survécu aux nouvelles autorités communistes en Yougoslavie. La révolution communiste en Yougoslavie, menée pendant et après la Seconde Guerre mondiale, a entraîné l'élimination de tous les monuments et symboles monarchistes. En outre, à la suite des crimes graves et terribles commis par les nazis pendant la guerre, presque tous les cimetières de guerre allemands existant en Yougoslavie ont été détruits. Avec la destruction délibérée des cimetières où étaient

enterrés les soldats de l'Allemagne nazie, une partie des cimetières allemands et austro-hongrois a également péri. Avec eux, une partie des tombes yougoslaves et serbes ont également péri. Néanmoins, même si les lieux de sépulture des soldats allemands et austro-hongrois de la Première Guerre mondiale ont été détruits ou disparus, des monuments centraux sont restés dans de nombreux cimetières, qui témoignent encore aujourd'hui de l'existence d'un cimetière militaire dans cette zone (par ex. Zemun, Kraljevo et Niš).

La Seconde Guerre mondiale a amené de nouveaux héros en Yougoslavie et en Serbie – ceux qui sont morts, ont subi des représailles ou ont combattu courageusement pendant la guerre occupent désormais la place la plus importante. Les victimes et les héros de la Première Guerre mondiale sont passés au second plan et ont été presque oubliés. Mais cet oubli n'était pas complet. Dans la Yougoslavie socialiste, une certaine attention a été accordée aux traditions de la Première Guerre mondiale, ainsi qu'à l'entretien des monuments, cimetières et ossuaires. Il y a eu des cas de déplacements de monuments commémoratifs vers des endroits moins attrayants (par exemple à Kraljevo), des cimetières étant voués à l'oubli ou usurpés pour des enterrements de civils. Cependant, sur le territoire de la Serbie et de la Yougoslavie, le plus grand nombre de monuments commémoratifs sont restés en place, même dans les centres-villes. D'autres emplacements ont été trouvés pour les monuments de la Seconde Guerre mondiale. Dans de nombreux cas, outre les noms des personnes tuées dans ces conflits, les noms des victimes de la Seconde Guerre mondiale ont été ajoutés au mémorial des morts dans les guerres des Balkans et de la Pre-

mière Guerre mondiale. De nombreux monuments et ossuaires commémoratifs ont été restaurés pendant la période de la Yougoslavie socialiste ou placés sous la protection de l'État en tant que patrimoine culturel immobilier. L'entreprise la plus importante a été l'achèvement de l'ossuaire commémoratif de Lazarevac, probablement le plus grand avec les restes des soldats de la Première Guerre mondiale sur le territoire de la Serbie.

Au cours de cette période, très peu de nouveaux monuments commémoratifs furent érigés en mémoire des victimes de la Première Guerre mondiale, et le plus souvent sous des formes modestes. Les autorités et la société tout entière se sont concentrées sur la commémoration des victimes et des exploits de la Seconde Guerre mondiale.

Le monument au héros inconnu était également l'un des lieux de mémoire importants pour tous les soldats inconnus et connus morts pendant les guerres en Yougoslavie socialiste. Même si la mémoire des combattants partisans était un élément central de la mémoire de la Yougoslavie socialiste, les hommes d'État étrangers venus visiter Belgrade déposaient presque régulièrement des couronnes de fleurs au Monument au héros inconnu.

Durant cette période, lors des visites de Josip Broz Tito et des délégations d'État dans certains pays étrangers, lui et ses émissaires ou d'autres représentants du gouvernement se sont rendus dans les cimetières militaires serbes de la Première Guerre mondiale et ont déposé des couronnes de fleurs.

L'entretien des cimetières de guerre des Balkans et de la Première Guerre mondiale après les années quarante du 20e siècle se caractérise par

l'indolence majoritaire des autorités locales et de la population locale. Qu'il s'agisse d'idéologie ou de préoccupations face à d'autres défis de la vie, ces lieux sont laissés à l'abandon, voire disparaissent. Dans un petit nombre de cas, où il y avait un certain intérêt et/ou une certaine prise de conscience pour la région, ils ont été préservés et/ou entretenus. Les cimetières situés en dehors des zones peuplées ont disparu le plus rapidement, suivis d'une partie de ceux qui faisaient partie des cimetières urbains. D'année en année, de décennie en décennie, les cimetières civils ont progressivement remplacé les lieux de sépulture des guerriers enterrés, transformant d'anciens terrains militaires en terrains civils. Dans certaines régions, même sous le socialisme, les autorités ont réussi à construire de nouveaux ossuaires et à déplacer les restes des cimetières militaires qui n'avaient pas été usurpés (par exemple à Vranje).

Un changement s'est produit dans les années quatre-vingt du 20ème siècle. C'est alors que la prise de conscience de l'importance de la Première Guerre mondiale, de ses victimes et de ses efforts de guerre a recommencé à se manifester dans les régions serbes de Yougoslavie. Même si peu de monuments ont été érigés à cette époque, le fait qu'il y en ait encore témoigne de nets changements dans la société et de la volonté de mettre à nouveau en valeur les héros de la Première Guerre mondiale. Dans le prolongement de cet élan, des bustes commémoratifs ont été érigés à Belgrade en l'honneur des voïvodes serbes de la Première Guerre mondiale Radomir Putnik, Živojin Mišić, Stepa Stepanović et Petar Bojović (immédiatement après le deuxième éclatement de la Yougoslavie).

* * *

Au début de la dernière décennie du 20ème siècle, la Yougoslavie s'effondre. Plusieurs nouveaux États ont été créés et chacun d'eux a plus ou moins tracé son propre chemin mémoriel jusqu'à la Première Guerre mondiale. La République fédérale de Yougoslavie et la Serbie, dans son cadre, ont été sanctionnées par la communauté internationale. Les guerres et le blocus économique signifiaient que dans les années 1990, il était impossible de faire grand-chose pour entretenir les anciens monuments commémoratifs et en construire de nouveaux. Cependant, comme la Première Guerre mondiale était de plus en plus évoquée à cette époque, de nouveaux monuments commémoratifs furent érigés. Après le début du nouveau millénaire, cette tendance s'est poursuivie avec un nouveau zèle et une nouvelle énergie, c'est pourquoi la restauration de nombreux monuments commémoratifs de la Première Guerre mondiale et la construction de nouveaux ont commencé. Avec le changement de nom de la République fédérale de Yougoslavie, puis avec la désintégration de l'Union d'États de Serbie et Monténégro, une partie de l'histoire de la mémoire commune complexe des victimes et des victoires de la Première Guerre mondiale a pris fin.

* * *

Les Archives de Yougoslavie abritent les documents qui parlent de ces monuments commémoratifs, et ils ont été créés depuis la guerre elle-même jusqu'à la fin de l'existence de l'État yougoslave. Il s'agit de documents de différents types et provenances – les correspondances de diverses autorités concernant le répertoire et l'aménagement des cimetières et l'érection de monuments commémora-

tifs, en passant par les listes de personnes enterrées dans les cimetières, les croquis de cimetières, les plans de monuments et d'ossuaires commémoratifs, jusqu'aux photographies de ces monuments commémoratifs.

Dr Nenad Lajbenšperger

Меморијали Првог светског рата у Србији и Југославији

Каталог изложбе

Memorials of the First World War in Serbia and Yugoslavia

Exhibition catalogue

Mémoriaux de la Première guerre mondiale en Serbie et en Yougoslavie

Catalogue d'exposition

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

Обележавање и одржавање гробних места погинулих и страдалих војника и цивила током Првог светског рата, као и подизање спомен-костурница и споменика почело је још током самог рата. Након њега то је настављено уз нови полет и у новим политичким околностима. На територији новонастале Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, али и у другим земљама Европе, Африке и Азије, а највише у онима у окружењу, остао је велики број појединачних гробова, заједничких гробница и гробаља, како припадника српске војске тако и савезничких и непријатељских војски, али и цивила српске и других народности. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца / Југославија, односно њени органи и поданици, трудили су се да попишу та гробаља и сахрањене, редовно их одржавају и уређују, подижу одговарајућа спомен-обележја (споменике, спомен-плоче, спомен-чесме итд.) и костурнице. Држава је бринула о меморијалима за српске војнике и цивиле, као и о меморијалима за оне са територије Аустроугарске који су ушли у састав нове државе, а које је у новим околностима сматрала својим бившим поданицима.

У Архиву Југославије чува се грађа која говори о тим меморијалима, а настајала је од времена самог рата па до краја постојања југословенске државе. Ради се о документима различите врсте и провенијенције – од дописивања разних органа око пописивања и уређивања гробаља и подизања спомен-обележја, преко спискова особа сахрањених у гробљима, скицама гробаља, планова споменика и спомен-костурница, до фотографија тих меморијала.

MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN SERBIA AND YUGOSLAVIA

The marking and maintenance of gravesites of fallen soldiers and civilians during the First World War, as well as the erection of memorials and monuments, began during the war itself. After it, this continued with a new enthusiasm in new political circumstances, as well. In the territory of the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, but also in other countries of Europe, Africa and Asia, and mostly in those in the vicinity, a large number of individual graves, communal grave sites and cemeteries remained, with both members of the Serbian army as well as allied and enemy armies, but also civilians of Serbian and other nationalities. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia, i.e. its bodies and subjects, tried to register these cemeteries and the buried ones, regularly maintain and develop them, erect appropriate memorials (monuments, memorial plaques, memorial fountains, etc.) and ossuaries. The state took care of memorials for Serbian soldiers and civilians, as well as memorials for those from the territory of Austria-Hungary who joined the new state, which in the new circumstances it considered its former subjects.

The Archives of Yugoslavia store material that talks about these memorials, and it was created from the time of the war until the end of the existence of the Yugoslav state. These are documents of various types and provenance – from the correspondence of various authorities regarding the enumeration and development of cemeteries and the erection of memorials, through lists of persons buried in cemeteries, sketches of cemeteries, plans of monuments and memorials, to photographs of these memorials.

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN SERBIE ET EN YUGOSLAVIE

Le marquage et l'entretien des lieux de sépulture des soldats et des civils morts et tués pendant la Première Guerre mondiale, ainsi que l'érection d'ossuaires et de monuments commémoratifs, ont commencé pendant la guerre elle-même. Après la guerre, cette pratique se poursuit avec une vigueur nouvelle et dans des circonstances politiques nouvelles. Sur le territoire du nouveau Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, mais aussi dans d'autres pays d'Europe, d'Afrique et d'Asie, et surtout dans les environs, subsistent un grand nombre de tombes individuelles, de tombes communes et de cimetières, tant de membres de l'armée serbe que d'armées alliées et ennemies, mais également de civils de nationalité serbe et autre. Le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie, c.-à-d. ses organes et ses sujets, s'est efforcé de recenser ces cimetières et ceux qui y sont enterrés, de les entretenir et de les aménager régulièrement, d'ériger des mémoriaux appropriés (monuments, plaques commémoratives, fontaines commémoratives, etc.) et des ossuaires. L'État s'est occupé des monuments commémoratifs des soldats et des civils serbes, ainsi que des monuments commémoratifs des habitants du territoire de l'Autriche-Hongrie qui sont devenus partie du nouvel État et qu'il considérait, dans les nouvelles circonstances, comme ses anciens sujets.

Les Archives de Yougoslavie abritent les documents qui parlent de ces monuments commémoratifs, et ils ont été créés depuis la guerre elle-même jusqu'à la fin de l'existence de l'État yougoslave. Il s'agit de documents de différents types et provenan-

ces – les correspondances de diverses autorités concernant le répertoire et l'aménagement des cimetières et l'érection de monuments commémoratifs, en passant par les listes de personnes enterrées dans les cimetières, les croquis de cimetières, les plans de monuments et d'ossuaires commémoratifs, jusqu'aux photographies de ces monuments commémoratifs.

ЗАКОНСКИ ОКВИРИ

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца /Југославија донела је више правних аката којима су прописани поступања и неопходне активности на одржавању гробаља и подизању костурница и споменика за обележавање страдалих и победе из Првог светског рата. Одређене обавезе у вези с тим питањима су проистицале и из мировних уговора.

LEGAL FRAMEWORKS

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia has adopted several legal acts prescribing actions and necessary activities on the maintenance of cemeteries and the erection of ossuaries and monuments to commemorate the victims and the victory from the First World War. Certain obligations in relation to these issues also arose from peace treaties.

CADRES JURIDIQUES

Le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie a adopté un certain nombre d'actes juridiques qui prescrivait les procédures et les activités nécessaires à l'entretien des cimetières et à l'érec-

tion d'ossuaires et de monuments pour commémorer les victimes et les victoires de la Première Guerre mondiale. Certaines obligations liées à ces questions découlaient également des traités de paix.

1. Одредбе уговора о миру потписаног између савезничких и удружених сила и Немачке у Версају 28. јуна 1919 – Версајског мировног уговора, које се тичу питања војничких гробова.

Provisions of the Peace Treaty signed between the Allied and Associated Powers and Germany at Versailles on 28 June 1919 – the Treaty of Versailles, concerning the issue of military graves.

Dispositions du traité de paix signé entre les Puissances alliées et associées et l'Allemagne à Versailles le 28 juin 1919 - Traité de Versailles, concernant la question des tombes des soldats.

Библиотека Архива Југославије, III 1291

Library of the Archives of Yugoslavia, III 1291

Bibliothèque des Archives de Yougoslavie, III 1291

2. Уредба о уређењу и одржавању наших војничких гробља и гробова у домовини и на страни, 18. децембар 1919.

Decree on the development and maintenance of our military cemeteries and graves in the homeland and abroad, 18 December 1919

Règlement sur l'aménagement et l'entretien de nos cimetières et des tombes militaires dans la patrie et à l'étranger, du 18 décembre 1919.

AJ, 69-128-186

3. Препис Закона о изменама и допунама Закона о уређењу наших војничких гробља и гробова у отаџбини и на страни од 22. априла 1922. године, Закона о народном признању заслужнима за отаџбину од 23. августа 1925 године и Закона о изменама и допунама закона о народном признању заслужнима за отаџбину од 31. децембра, Нишка Бања, 20. септембар 1931.

Transcript of the Law on Amendments to the Law on the Development of our military cemeteries and graves in the homeland and abroad of 22 April 1922, the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland of 23 August 1925 and the Law on Amendments to the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland of 31 December, Niška Banja, 20 September 1931.

Transcription de la Loi sur les amendements et compléments apportés à la Loi sur l'aménagement de nos cimetières militaires et des tombes dans la patrie et à l'étranger du 22 avril 1922 ; de la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie du 23 août 1925 et de la Loi sur les amendements et compléments apportés à la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la patrie du 31 décembre, Niška Banja, le 20 septembre 1931.

AJ, 334-104-380-991/993

РАТНИЧКА ГРОБЉА ТОКОМ РАТА

Док је рат још трајао, зарађене стране су посвећивале пажњу сахрањивању, бележењу и одржавању ратничких гробова.

MILITARY CEMETERIES DURING THE WAR

While the war was still going on, the warring parties paid attention to burying, recording and maintaining military graves.

CIMETIÈRES MILITAIRES PENDANT LA GUERRE

Alors que la guerre se poursuivait, les parties en guerre prêtaient attention à l'inhumation, à l'enregistrement et à l'entretien des tombes militaires.

4. Кроки српског војничког гробља на Кајмакчалану, снимео резервни инжењеријски капетан II класе Станислав Алатов, Бојиште, октобар 1916.

Sketch of the Serbian military cemetery at Kajmakčalan, recorded by reserve engineer captain, 2nd class Stanislav Alатов, Battlefield, October 1916.

Le croquis du cimetière militaire serbe de Kajmakčalan, prises par le capitaine du génie de réserve de II classe Stanislav Alатов, Bojište, octobre 1916.

AJ, 63-BO-220

AJ, 63-DoR-220

AJ, 63-DdC-220

5. Извод из регистра умрлих Поморске болнице у Сиди Абдалаху за Александра Павловића, војника II пука пешадије, родом из Даросаве, умрлог у болници 19. маја 1916, Сиди Абдалах, Тунис, 19. мај 1916.

Excerpt from the register of deaths of the Maritime Hospital in Sidi Abdallah for Aleksandar Pavlović, soldier of the 2nd Infantry Regiment, born in Darosava, died in the hospital on 19 May 1916, Sidi Abdallah, Tunisia, 19 May 1916.

Extrait du registre des décès de l'Hôpital naval de Sidi Abdallah d'Aleksandar Pavlović, soldat du IIe régiment d'infanterie, né à Darosava, décédé à l'hôpital le 19 mai 1916, Sidi Abdallah, Tunisie, le 19 mai 1916.

AJ, 63-BO-201

AJ, 63-DoR-201

AJ, 63-DdC-201

6. Евиденциони лист гроба Радивоја Станојевића из Александровца, српског интернирца умрлог у Нежидеру 19. марта 1918, укупаног 20. марта 1918.

Record sheet of the grave of Radivoje Stanojević from Aleksandrovac, a Serbian internee who died in Neusiedl am See on 19 March 1918, buried on 20 March 1918.

Feuille d'enregistrement de la tombe de Radivoje Stanojević d'Aleksandrovac, interné serbe décédé à Neusiedl le 19 mars 1918 et enterré le 20 mars 1918.

AJ, 63-BO-201

AJ, 63-DoR-201

AJ, 63-DdC-201

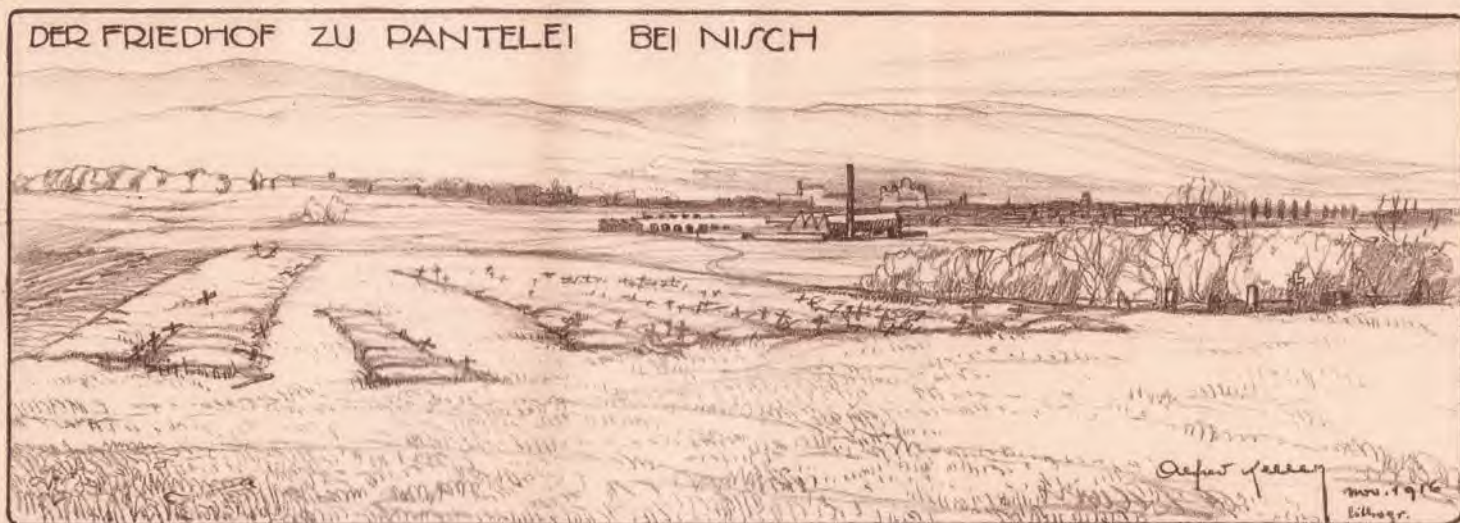
РАЗМЕРА 1:25.000
ЕКВИДИСТАНЦЕ НА 500).

Описание 1916 г.
Войска.

6323
25 m

7. Евиденциони лист Вукосава Маловића, црногорског ратног заробљеника родом из Ивања код Бијелог Поља, умрлог и сахрањеног у Зеници током јануара 1916.
Record sheet of Vukosav Malović, Montenegrin prisoner of war born in Ivanje near Bijelo Polje, deceased and buried in Zenica during January 1916.
Fiche d'enregistrement de Vukosav Malović, prisonnier de guerre monténégrin né à Ivanje près de Bijelo Polje, décédé et enterré à Zenica en janvier 1916.
AJ, 63-BO-201
AJ, 63-DoR-201
AJ, 63-DdC-201
8. Евиденциони лист Васиља Попова, руског заробљеника умрлог 17. маја 1917, а укупаног 18. маја 1917. у Берату (Албанија).
Record sheet of Vasil Popov, Russian prisoner deceased on 17 May 1917, and buried on 18 May 1917 in Berat (Albania).
Feuille d'enregistrement de Vasil Popov, prisonnier russe décédé le 17 mai 1917 et inhumé le 18 mai 1917 à Berat (Albanie).
AJ, 63-BO-202
AJ, 63-DoR-202
AJ, 63-DdC-202
9. Евиденциони лист гроба Аустроугарског војника на острву Корчули, 1918.
Record sheet of the grave of an Austro-Hungarian soldier on the island of Korčula, 1918.
AJ, 63-BO-203
AJ, 63-DoR-203
AJ, 63-DdC-203
10. Катастарска мапа муслиманског гробља у Доњем Вакуфу.
Cadastral map of the Muslim cemetery in Donji Vakuf.
Plan cadastral du cimetière musulman de Donji Vakuf.
AJ, 63-BO-186
AJ, 63-DoR-186
AJ, 63-DdC-186
11. Евиденциона карта Петра Васића из Босанског Прњавора, аустроугарског заробљеника у Војној болници у Краљеву, преминулог 5. марта 1915. и сахрањеног на гробљу у Босанском Прњавору.
Record chart of Petar Vasić from Bosanski Prnjavor, an Austro-Hungarian prisoner in the Military Hospital in Kraljevo, who died on 5 March 1915 and was buried in the cemetery in Bosanski Prnjavor.
Carte d'enregistrement de Petar Vasić de Bosanski Prnjavor, prisonnier austro-hongrois à l'Hôpital militaire de Kraljevo, décédé le 5 mars 1915 et enterré au cimetière de Bosanski Prnjavor.
AJ, 63-BO-203
AJ, 63-DoR-203
AJ, 63-DdC-203

12. Евиденциона карта аустроугарског заробљеника Анте Бешлије умрлог 5. фебруара 1915. и сахрањеног на гробљу у Слатини.
Record chart of the Austro-Hungarian prisoner Ante Bešlija, who died on 5 February 1915 and was buried in the cemetery in Slatina.
Carte d'enregistrement du prisonnier austro-hongrois Ante Bešlije, décédé le 5 février 1915 et enterré au cimetière de Slatina.
AJ, 63-BO-203
AJ, 63-DoR-203
AJ, 63-DdC-203
13. Накнадни попис умрлих аустроугарских војника и сахрањених на гробљу у Книнском пољу – списак садржи редни број, тип гробља (римокатоличко или православно), врсту гробнице (појединачна, групна или у редовима), датум укопа, име и трупну јединицу.
Subsequent list of deceased Austro-Hungarian soldiers and buried in the cemetery in Kninsko polje – the list contains the ordinal number, type of cemetery (Roman Catholic or Orthodox), type of tomb (individual, group or in rows), date of burial, name and troupe unit.
AJ, 63-BO-204
AJ, 63-DoR-204
AJ, 63-DdC-204
14. Преглед гробаља мађарских војника на територије Краљевине Србије.
Overview of cemeteries of Hungarian soldiers on the territory of the Kingdom of Serbia.
Aperçu des cimetières des soldats hongrois sur le territoire du Royaume de Serbie.
AJ, 63-BO-186
AJ, 63-DoR-186
AJ, 63-DdC-186
15. Цртеж војничког гробља Св. Пантелеј код Ниша, новембар 1916.
Drawing of the military cemetery of St. Pantelej near Niš, November 1916.
Dessin du cimetière militaire de St. Pantelei près de Niš, novembre 1916.
AJ, 63-BO-221
AJ, 63-DoR-221
AJ, 63-DdC-221

РАТНИЧКА ГРОБЉА

Двадесете године 20. века

Прва велика евиденција ратничких гробаља на простору Краљевине СХС урађена је током 1920. и 1921. године. Надлежно Министарство вера покушало је да сакупи све информације о њима. Посао на евидентирању настављен је и у наредним годинама у овој деценији.

MILITARY CEMETERIES

1920s

The first large record of military cemeteries in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was made in 1920 and 1921. The competent Ministry of Religions tried to collect all information about them. The work on recording continued in the following years in this decade.

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

Années vingt du 20ème siècle

Le premier grand relevé de cimetières des guerriers sur le territoire du Royaume SCS a été réalisé dans les années 1920 et 1921. Le Ministère des cultes compétent a tenté de recueillir toutes les informations sur ceux-ci. Le travail d'enregistrement s'est poursuivi dans les années suivantes au cours de cette décennie.

16. Извештај поглавара Косаничког среза Општем одељењу Министарства вера Краљевине СХС о војничким гробљима у местима Косаничког среза, Куршумлија, 12. јул 1927.

Report of the Head of the Kosanički District to the General Department of the Ministry of Religions of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on military cemeteries in the places of the Kosanički District, Kuršumlija, 12 July 1927

Rapport du chef du arrondissement de Kosanica au Département général du Ministère des cultes du Royaume SCS sur les cimetières militaires des villes du district de Kosanica, Kuršumlija, 12 juillet 1927.

AJ, 63-BO-217

AJ, 63-DoR-217

AJ, 63-DdC-217

17. Списак гробова савезничких војника у Мориховском срезу – списак садржи редни број, назив места, народну припадност сахрањеног и ознаку „познат” или „непознат”.

List of graves of Allied soldiers in the Morihov district – the list contains the ordinal number, the name of the place, the nationality of the buried and the designation “known” or “unknown”.

Liste des tombes des soldats alliés dans le district de Morihovo - la liste contient le numéro de série, le nom du lieu, l'origine ethnique des personnes enterrées et la désignation « connu » ou « inconnu ».

AJ, 63-BO-220

AJ, 63-DoR-220

AJ, 63-DdC-220

18. Преписи из извештаја свештеника о сахрањеним војницима на територији Бара и Барског среза.

Transcripts from the priest's report on buried soldiers in the territory of Bar and Bar District.

Transcriptions des rapports des prêtres sur les soldats enterrés sur le territoire de Bar et du arrondissement de Bar.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ, 63-DdC-210

19. Извод из књиге умрлих Грачаничке цркве Св. архангела Михаила за Бранка Тадића из Д. Кошаља, Подринског округа, редова болничке чете Дринске дивизије III позива, Грачаница (Азбуковица), 12. јул 1920.

Excerpt from the book of the dead of the Gračanica Church of St. Archangel Michael for Branko Tadić from D. Košalja, Podrinski district, ranks of the hospital company of Drina Division III, Gračanica (Azbukovica), 12 July 1920.

Extrait du registre des décès de l'église de Gračanica de St. Archange Michael pour Branko Tadić de D. Košlje, département de Podrinje, soldat de la compagnie hospitalière de la Division de la Drina de III classe d'âge, Gračanica (Azbukovica), 12 juillet 1920.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ, 63-DdC-210

20. Упутство о раду око евиденције и одржавања ратничких гробова на територији Босне и Херцеговине.

Instructions on the work on the records and maintenance of military graves in the territory of Bosnia and Herzegovina.

Instructions sur les travaux liés aux registres et à l'entretien des tombes de guerre sur le territoire de la Bosnie-Herzégovine.

AJ, 63-BO-208

AJ, 63-DoR-208

AJ, 63-DdC-208

21. Извештај Треће чете, Другог батаљона, IV жандармеријске бригаде команданту Другог батаљона, IV жандармеријске бригаде у Осијеку о предаји ратничких гробова жупним (парохијалним) уредима, Митровица, 9. мај 1921.

Report of the Third Company, Second Battalion, IV Gendarmerie Brigade to the Commander of the Second Battalion, IV Gendarmerie Brigade in Osijek on the handover of military graves to parish offices, Mitrovica, 9 May 1921.

Rapport de la Troisième compagnie, Deuxième bataillon, IVe brigade de gendarmerie au commandant du Deuxième bataillon, IVe brigade de gendarmerie à Osijek sur la remise des tombes de guerre aux bureaux paroissiaux, Mitrovica, 9 mai 1921.

AJ, 63-BO-208

AJ, 63-DoR-208

AJ, 63-DdC-208

22. Списак војника палих за време рата 1914–1918. и учесника Топличког устанка 1917 (са местима сахране).

List of soldiers killed during the war 1914-1918 and participants in the 1917 Toplica Uprising (with burial places).

Liste des soldats tombés au combat pendant la guerre de 1914-1918 et des participants au soulèvement de Toplica de 1917 (avec lieux de sépulture).

AJ, 63-BO-217

AJ, 63-DoR-217

AJ, 63-DdC-217

РАТНИЧКА ГРОБЉА

Тридесете године 20. века

Ново велико евидентирање ратничких гробаља на простору Краљевине Југославије урађено је током 1931. године. Надлежно Министарство правде је захтевало више информација о гробљима и за то спремило и посебан формулар назван: „Листа података”.

MILITARY CEMETERIES

1930s

A new large record of military cemeteries in the Kingdom of Yugoslavia was done during 1931. The competent Ministry of Justice requested more information about cemeteries and prepared a special form called: “Data Sheet”.

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

Années trente du 20ème siècle

Un nouvel enregistrement à grande échelle des cimetières des guerriers sur le territoire du Royaume de Yougoslavie a été réalisé en 1931. Le Ministère de la justice compétent a demandé plus d’informations sur les cimetières et a préparé un formulaire spécial intitulé: «Liste des données»

23. Препорука Верског одељења Министарства правде начелнику среза Тамнавског да достави информацију да ли у местима Бајевац, Радјево, Уб и Таково и даље постоје гробови чије податке је Министарство доставило, у каквом се стању налазе и на чијем имању се налазе, и уколико је извесни гроб прекопан, где су пренесени остаци, као и наредба начелнику које даље мере да предузме, Београд, 29. јануар 1931.

Recommendation of the Department of Religion of the Ministry of Justice to the head of the Tamnavski District to submit information whether there are still graves in Bajevac, Radljevo, Ub and Takovo, whose data the Ministry has submitted, their condition and on whose property they are located, and if a certain grave was excavated, where the remains were transferred, as well as an order to the head to take further measures, Belgrade, 29 January 1931.

Recommandation du Département des cultes du Ministère de la justice au chef du arrondissement de Tamnava de fournir des informations sur s’il existe encore des tombes dans les villes de Bajevac, Radljevo, Ub et Takovo dont

[illegible]

Въ нѣмъ нѣтъ апарату
механическаго и апарату
электрическаго и вообще
тѣхъ.

Лисау воганова са сину
агноме, лисау и сину
инсину, - огуно и лисау
зо ринсу, ринсу са зинсу
нине (инине) ринсу
рине, зо рине ринсу
рине у ринсу ринсу, са
инине ринсу ринсу,
бет инине ине зо се ринсу
инине, инине у ине ринсу ринсу.
Наринсу то ринсу ринсу.

РОК до 1/III 1921 г.

Kuze agrobajon.
31.8.93 *M. Okaznikov*

Б.п. 10104

градусы 30. I - 31

Равноугольн.
и сры. Плавков.

Коричневый срез пшеницы

Преле издржана
са неким посматраоци
мисли су се у њу буту са
да у њој срезу живота прен
испита постојећи облик исказа

1. 4 Биреву женту год на-
мат (взрослой) пашкура -
3 года наша (взрослой) пашкура

2. у Рагзеву и дробова
и других работни.

З. Г. 464 з роб'я ния
иногда рывуе.

4. У Павову једна по
институт изводи релатива.

[illegible]

Вареники Л. Сергеев

les données ont été fournies par le ministère, dans quel état elles se trouvent et sur la propriété de qui elles se trouvent, et si une certaine tombe a été creusée, où les restes ont été transférés, ainsi que l'ordre au chef, quelles autres mesures sont à prendre, Belgrade, 29 janvier 1931

AJ, 63-BO-227

AJ, 63-DoR-227

AJ, 63-DdC-227

24. Извештај начелника среза Опленачког о бројности и стању војничких гробова на територији среза, Топола, 13. јул 1931.

Report of the head of the District of Oplenac on the number and condition of military graves in the territory of the district, Topola, 13 July 1931.

Rapport du chef du arrondissement d'Oplenac sur le nombre et l'état des tombes des soldats sur le territoire du district, Topola, 13 juillet 1931.

AJ, 63-BO-221

AJ, 63-DoR-221

AJ, 63-DdC-221

25. Извештај Суда Општине Петрово село о стању и бројности војничких гробаља на територији села, Петрово село, 19. јануар 1931.

Report of the Court of Petrovo selo Municipality on the condition and number of military cemeteries on the territory of the village, Petrovo selo, 19 January 1931.

Rapport du Tribunal de la municipalité de Petrovo Selo sur l'état et le nombre de cimetières militaires sur le territoire du village, Petrovo Selo, 19 janvier 1931.

AJ, 63-BO-216

AJ, 63-DoR-216

AJ, 63-DdC-216

26. Листа података за ратничка гробаља у Општини Горња Љубовиђа, 18. фебруар 1931.

Data sheet for military cemeteries in the Municipality of Gornja Ljubovida, 18 February 1931.

Liste des données des cimetières militaires de la Municipalité de Gornja Ljubovida, 18 février 1931.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ, 63-DdC-210

РАТНИЧКА ГРОБЉА

На територији Краљевине СХС/Југославије

При евиденцији ратничких гробаља, прављене су скице на којима је приказиван њихов положај, уз додатне податке.

MILITARY CEMETERIES

In the territory of the Kingdom of SCS/Yugoslavia

In the records of military cemeteries, sketches were made showing their position, with additional information.

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

Sur le territoire du Royaume SCS/Yougoslavie

Lors de l'enregistrement des cimetières des guerriers, des croquis ont été réalisés indiquant leur emplacement, accompagnés des informations supplémentaires.

27. Скица војничког гробља у Врању, у коме су сахрањени српски, аустријски и руски војници (заробљеници) страдали у периоду од 1915. до 1918 – премерио и израдио општински геометар Вл. Третјаков, Врање, 4. октобар 1930.

Sketch of the military cemetery in Vranje, in which Serbian, Austrian and Russian soldiers (prisoners) were buried in the period from 1915 to 1918 – surveyed and made by the municipal surveyor Vl. Tretyakov, Vranje, 4 October 1930.

Croquis du cimetière militaire de Vranje, où ont été enterrés les soldats (prisonniers) serbes, autrichiens et russes morts entre 1915 et 1918 - mesuré et réalisé par l'arpenteur municipal Vl. Tretiakov, Vranje, 4 octobre 1930.

AJ, 63-BO-225

AJ, 63-DoR-225

AJ, 63-DdC-225

28. Нацрт ратничког гробља код Грачанице из 1915. године.

Blueprint of the military cemetery near Gračanica from 1915.

Projet du cimetière des guerriers près de Gračanica de 1915.

AJ, 63-BO-212

AJ, 63-DoR-212

AJ, 63-DdC-212

29. Нацрт војничког гробља у Ковину.
Blueprint of the military cemetery in Kovin.
Projet du cimetière militaire de Kovin.

AJ, 63-BO-216

AJ, 63-DoR-216

AJ, 63-DdC-216

30. Скица осам гробова српских војника погинулих у току 1915. године и сахрањених у селу Буровцу, среза Млавског, Петровац, 17. јун 1931.

Sketch of eight graves of Serbian soldiers killed during 1915 and buried in the village of Burovac, district of Mlavski, Petrovac, 17 June 1931.

Croquis de huit tombes de soldats serbes morts en 1915 et enterrés dans le village de Burovac, arrondissement de Mlava, Petrovac, le 17 juin 1931.

AJ, 63-BO-218

AJ, 63-DoR-218

AJ, 63-DdC-218

31. Скица војничких гробова у атару општине Јарушичке (срез Лепенички).

Sketch of military graves in the area of the municipality of Jarušička (Lepenički District).

Схича ратничких гробова у с. Речка
срез Логовински.

Списак ратн. гробова.

Бр. 1. војник I поз. В. Јуки Логинца 1915г.
гроб обележен малим камем, сјајеним.

Бр. 2. војник I поз. В. Јука Логинца 1915г.
гроб обележен малим дрв. крстом.

Бр. 3. војник I поз. В. Јуки Логинца 1915г.
гроб обележен малим дрв. крстом,
који је уништен.

Њихови имена и презимена у с.
Речка никоме нису познати.

Гробије
М. С. Савић

Croquis des tombes de soldats dans la zone municipale de la commune de Jarušice (arrondissement de Lepenica).

AJ, 63-BO-218

AJ, 63-DoR-218

AJ, 63-DdC-218

32. Скица ратничких гробова у селу Речка, среза Неготинског.

Sketch of military graves in the village of Rečka, Negotin District.

Croquis des tombes des guerriers du village de Rečka, arrondissement de Negotin.

AJ, 63-BO-220

AJ, 63-DoR-220

AJ, 63-DdC-220

33. Скица српског ратничког гробља у Сурдулици са 26 гробова, Сурдулица, 26. фебруар 1931.

Sketch of the Serbian military cemetery in Surdulica with 26 graves, Surdulica, 26 February 1931

Croquis du cimetière militaire serbe de Surdulica avec 26 tombes, Surdulica, 26 février 1931.

AJ, 63-BO-218

AJ, 63-DoR-218

AJ, 63-DdC-218

34. Скица српског ратничког гробља у Новом Пазару.

Sketch of the Serbian military cemetery in Novi Pazar.

Croquis du cimetière militaire serbe de Novi Pazar.

AJ, 63-BO-212

AJ, 63-DoR-212

AJ, 63-DdC-212

35. Војничка гробља српских, италијанских и немачких војника у Крушевском срезу (слева надесно: српско, италијанско и мешовито српско-немачко гробље).

Military cemeteries of Serbian, Italian and German soldiers in Kruševo District (from left to right: Serbian, Italian and mixed Serbian-German cemetery).

Cimetières militaires des soldats serbes, italiens et allemands au arrondissement de Kruševac (de gauche à droite : cimetière serbe, italien et mixte serbo-allemand).

Фотографија, AJ, 63-BO-217

Photos, AJ, 63-DoR-217

Photos, AJ, 63-DdC-217

36. Српско војничко гробље у Пироту, [1930].

Serbian Military cemetery in Pirot, [1930].

Cimetière militaire serbe de Pirot, [1930].

Фотографија, AJ, 63-BO-221

Photograph, AJ, 63-DoR-221

Photo, AJ, 63-DdC-221

37. Гроб пешадијског мајора Лазара Михаиловића из Зајечара у порти цркве у Аранђеловцу, [1930].

Grave of Infantry Major Lazar Mihailović from Zaječar in the churchyard in Aranđelovac, [1930].

Tombe du major d'infanterie Lazar Mihailović de Zaječar dans la cour de l'église d'Arandelovac, [1930].

Фотографија, АЈ, 63-BO-213

Photograph, АЈ, 63-DoR-213

Photo, АЈ, 63-DdC-213

38. Припадници војске Краљевине Југославије са свештеником приликом помена палим војницима на војничком гробљу у близини Кајмакчалана, 1935.

Members of the Army of the Kingdom of Yugoslavia with a priest at the memorial to fallen soldiers at the military cemetery near Kajmakčalan, 1935.

Membres de l'armée du Royaume de Yougoslavie avec un prêtre du service de commémoration pour les soldats tombés au cimetière militaire près de Kajmakčalan, 1935.

Фотографија, АЈ, 377-74-3963

Photograph, АЈ, 377-74-3963

Photo, АЈ, 377-74-3963

39. Свештенство и окупљен народ, међу којима се истичу ђаци и скаути са наставницима и учитељима приликом помена на српском војничком гробљу у Битољу, [1920].

The clergy and the gathered people, among whom pupils and scouts with teachers and professors stand out at the memorial service at the Serbian military cemetery in Bitola, [1920].

Le clergé et le peuple rassemblé, parmi lesquels se distinguent les étudiants et les scouts avec les enseignants et les professeurs lors de

la commémoration au cimetière militaire serbe de Bitola, [1920].

Фотографија, АЈ, 377-838-185

Photograph, АЈ, 377-838-185

Photo, АЈ, 377-838-185

РАТНИЧКА ГРОБЉА

У иностранству

MILITARY CEMETERIES

Abroad

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

À l'étranger

40. План гробља Лазарет Кап Матифу (Lazaret Cap Matifou) у Алжиру.

Plan of Lazaret Cap Matifou cemetery in Algeria.

Plan du cimetière du Lazaret Cap Matifou en Algérie.

Фотографија, АЈ, 63-BO-230

Photograph, АЈ, 63-DoR-230

Photo, АЈ, 63-DdC-230

41. Грбови српске војске на српском војничком гробљу у Мензел Бургиби (Cimetière Militaire Serbe Menzel Bourguiba) у Тунису.

Graves of the Serbian army at the Serbian military cemetery in Menzel Bourguiba (Cimetière Militaire Serbe Menzel Bourguiba) in Tunisia.

Tombes de l'armée serbe au cimetière militaire serbe de Menzel Bourguiba en Tunisie.

Фотографија, АЈ, 63-BO-230

Photograph, АЈ, 63-DoR-230

Photo, АЈ, 63-DdC-230

42. Споменик изгинулим војницима Тимочке дивизије у месту Хриси у Грчкој.

Monument to the dead soldiers of the Timok Division in Hrisi, Greece.

Monument aux soldats tombés au combat de la division de Timok à Chrysi, Grèce.

Фотографија, АЈ, 377-820-301

Photograph, АЈ, 377-820-301

Photo, АЈ, 377-820-301

43. Списак гробова аустроугарских војника (са подацима о имену и презимену, роду војске, регименте којој припада, места порекла и датума смрти) сахрањених на ратничком гробљу у Тренчину у Чехословачкој (данашња Словачка), од којих су многи са територија Аустроугарске које су припале Краљевини СХС/Југославији.

List of graves of Austro-Hungarian soldiers (with data on the name and surname, branch of the army, regiment to which it belongs, place of origin and date of death) buried in the military cemetery in Trenčín in Czechoslovakia (today's Slovakia), many of which are from the territory of Austria-Hungary that belonged to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia.

Liste des tombes de soldats austro-hongrois (avec informations sur le nom et le prénom, la branche militaire, le régiment auquel il appartient, le lieu d'origine et la date du décès) enterrés dans le cimetière militaire de Trenčín en Tchécoslovaquie (aujourd'hui Slovaquie), dont beaucoup sont originaires du territoire de l'Autriche-Hongrie qui appartenait au Royaume SCS/Yougoslavie.

АЈ, 63-BO-231

АЈ, 63-DoR-231

АЈ, 63-DdC-231

44. Споменик српским ратницима погинулим у рату на заједничком војничком гробљу у Кенигсбрику у Немачкој.

Monument to Serbian warriors killed in the war at the joint military cemetery in Königsbrück, Germany.

Monument aux soldats serbes tombés au combat pendant la guerre au cimetière militaire commun de Königsbrück, en Allemagne.

Фотографија, АЈ, 63-BO-229

Photograph, АЈ, 63-DoR-229

Photo, АЈ, 63-DdC-229

45. Споменик српским ратним заробљеницима подигнут 1917. на војничком гробљу месту Ламсдорф у Немачкој (данас Ламбиновице у Пољској).

Monument to Serbian prisoners of war erected in 1917 at the military cemetery in Lam-sdorf, Germany (today Łambinowice in Poland).

Monument aux prisonniers de guerre serbes érigé en 1917 au cimetière militaire de Lam-sdorf en Allemagne (aujourd'hui Łambinowice en Pologne).

Фотографија, АЈ, 63-ВО-229

Photograph, АЈ, 63-DoR-229

Photo, АЈ, 63-DdC-229

46. Споменик српским ратним заробљеницима на војничком гробљу у Старгарду у Немачкој (данас Пољска).

Monument to Serbian prisoners of war at the military cemetery in Stargard, Germany (today Poland).

Monument aux prisonniers de guerre serbes au cimetière militaire de Stargard, en Allemagne (aujourd'hui Pologne).

Фотографија, АЈ, 63-ВО-229

Photograph, АЈ, 63-DoR-229

Photo, АЈ, 63-DdC-229

47. Натпис на споменику српским ратним заробљеницима на војничком гробљу у Старгарду у Немачкој (данас Пољска).

An inscription on a monument to Serbian prisoners of war in the military cemetery in Stargard, Germany (today Poland).

Inscription sur le monument aux prisonniers de guerre serbes au cimetière militaire de Stargard, en Allemagne (aujourd'hui Pologne).

Фотографија, АЈ, 63-ВО-229

Photograph, АЈ, 63-DoR-229

Photo, АЈ, 63-DdC-229

РАТНИЧКА ГРОБЉА

На Крфу, Виду и Лазарету

MILITARY CEMETERIES

In Corfu, Vido and Lazaretto

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

Sur les îles de Corfou, Vido et Lazaréto

48. Српско војничко гробље на острву Видо, на месту где се данас налази Спомен-костурница.

Serbian military cemetery on the island of Vido, on the site of the Memorial Ossuary today.

Cimetière militaire serbe sur l'île de Vido, à l'endroit où se trouve aujourd'hui l'ossuaire commémoratif.

Фотографија, АЈ, 377-835-555

Photograph, АЈ, 377-835-555

Photo, АЈ, 377-835-555

49. Српско војничко гробље у месту Кулина на острву Крфу, 1939.

Serbian military cemetery in Koulina on the Island of Corfu, 1939.

Cimetière militaire serbe de Koulina sur l'île de Corfou, 1939.

Фотографија, АЈ, 63-ВО-221

Photograph, АЈ, 63-DoR-221

Photo, АЈ, 63-DdC-221

50. Завршетак ексхумације војничког гробља и Споменик борцима Дринске дивизије у селу Агиос Матеос на острву Крфу, 1939.

Completion of the exhumation of the military cemetery and the Monument to the Fighters of the Drina Division in the village of Agios Mateos on the island of Corfu, 1939.

Achèvement de l'exhumation du cimetière militaire et du monument aux combattants de la Division de Drina dans le village d'Agios Mattheos sur l'île de Corfou, 1939.

Фотографија, АЈ, 63-BO-221

Photograph, АЈ, 63-DoR-221

Photo, АЈ, 63-DdC-221

51. Српско војничко гробље у месту Говино на острву Крфу, пре ексхумације и преношења у заједничку Спомен-костурницу на острву Видо, 1939.

Serbian military cemetery in Govino on the island of Corfu, before being exhumed and transferred to the joint Memorial Ossuary on the island of Vido, 1939.

Cimetière militaire serbe de la ville de Govino sur l'île de Corfou, avant exhumation et transfert à l'ossuaire commémoratif commun de l'île de Vido, 1939.

Фотографија, АЈ, 63-BO-221

Photograph, АЈ, 63-DoR-221

Photo, АЈ, 63-DdC-221

52. Ратнички гроб на острву Лазарет, 1939
Military grave on Lazaretto Island, 1939

Tombe d'un guerrier sur l'île du Lazaréto, 1939

Фотографија, АЈ, 63-BO-221

Photograph, АЈ, 63-DoR-221

Photo, АЈ, 63-DdC-221

53. Истовар камена на видском пристаништу при изградњи Спомен-костурнице на острву Видо, 1939.

Unloading of stone on the Vido pier during the construction of the Memorial Ossuary on the island of Vido, 1939.

Déchargement de pierre à la jetée de Vido lors de la construction de l'Ossuaire commémoratif sur l'île de Vido, 1939.

Фотографија, АЈ, 62-1505

Photograph, АЈ, 62-1505

Photo, АЈ, 62-1505

54. Спомен-костурница на острву Видо при завршетку изградње, [1939/1940].

Memorial Ossuary on the island of Vido at the completion of construction, [1939/1940].

Ossuaire commémoratif sur l'île de Vido en fin de construction, [1939/1940].

Фотографија, АЈ, 62-1505

Photograph, АЈ, 62-1505

Photo, АЈ, 62-1505

55. Поглед на тек завршену Спомен-костурницу на острву Видо, [1939/1940].

View of the newly completed Memorial Ossuary on the island of Vido, [1939/1940].

Vue de l'ossuaire commémoratif récemment
achevé sur l'île de Vido, [1939/1940].

Фотографија, АЈ, 62-1505

Photograph, АЈ, 62-1505

Photo, АЈ, 62-1505

РАТНИЧКА ГРОБЉА

Инострана војна гробља у Југославији

MILITARY CEMETERIES

Foreign military cemeteries in Yugoslavia

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

Cimetières militaires étrangers en Yougoslavie

56. Ученице једне од београдских школа са свештеником на француском војничком гробљу на Новом гробљу у Београду, [1920-их].

Pupils of one of the Belgrade schools with a priest at the French military cemetery in the New Cemetery in Belgrade, [1920s].

Élèves d'une des écoles de Belgrade avec un prêtre au cimetière militaire français du Nouveau cimetière de Belgrade, [années 1920].

Фотографија, АЈ, 377-335-45-128

Photograph, АЈ, 377-335-45-128

Photo, АЈ, 377-335-45-128

57. Грчко војничко гробље у Пироту, новембар 1930.

Greek Military cemetery in Pirot, November 1930

Cimetière militaire grec de Pirot, novembre 1930.

Фотографија, АЈ, 63-BO-221

Photograph, АЈ, 63-DoR-221

Photo, АЈ, 63-DdC-221

58. План за обезбеђивање земљишта за предложени споменик Десетој ирској дивизији у Раброву.

Land security plan for the proposed monument to the Tenth Irish Division in Rabrovo.

Plan de mise à disposition d'un terrain pour le monument proposé à la 10e division irlandaise à Rabrov.

АЈ, 69-121-176

59. Списак италијанских војника сахрањених на војничком гробљу у Градском (Македонија).

List of Italian soldiers buried in the military cemetery in Gradsko (Macedonia).

Liste des soldats italiens enterrés au cimetière militaire de Gradsko (Macédoine).

АЈ, 63-BO-215

АЈ, 63-DoR-215

АЈ, 63-DdC-215

60. Заједнички гроб руских војника. – Место звано Драгошница, село Лажац, срез Битољски, 1931.

Common grave of Russian soldiers. – Place called Dragošnica, village Lažac, Bitoljski District, 1931.

Tombe commune de soldats russes. – Lieu-dit de Dragošnica, village de Lažac, arrondissement de Bitola, 1931.

Фотографија, АЈ, 63-BO-211

Photograph, АЈ, 63-DoR-211

Photo, АЈ, 63-DdC-211

61. Словачко гробље (некад називано Чехословачко) у Крагујевцу. На њему су сахрањени војници бивше аустроугарске војске из Словачке који су подигли побуну 1918. године, а затим убијени када је побуна угушена.

Slovak cemetery (formerly called Czechoslovak cemetery) in Kragujevac. It was the burial place of soldiers of the former Austro-Hungarian army from Slovakia who raised a rebellion in 1918 and then were killed when it was crushed.

Cimetière slovaque (autrefois appelé tchécoslovaque) à Kragujevac. Les soldats de l'ancienne armée austro-hongroise de Slovaquie qui se sont rebellés en 1918 et qui ont été tués lors de la répression de la rébellion y ont été enterrés.

Фотографија, АЈ, 63-BO-217

Photograph, АЈ, 63-DoR-217

Photo, АЈ, 63-DdC-217

62. Решење Министарства правде Краљевине Југославије о ограђивању ратничког гробља у Лебану на коме су сахрањени бугарски војници, Београд, 10. јул 1931.

Decision of the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia on the fencing of the military cemetery in Lebane where Bulgarian soldiers were buried, Belgrade, 10 July 1931.

Décision du Ministère de la justice du Royaume de Yougoslavie relative à la clôture du cimetière militaire de Lebane où furent enterrés les soldats bulgares, Belgrade, 10 juillet 1931.

АЈ, 63-BO-215

АЈ, 63-DoR-215

АЈ, 63-DdC-215

63. Скица гробља немачких војника, са списком сахрањених војника у Александровцу, Пожаревац, април 1931.

Sketch of the cemetery of German soldiers, with a list of buried soldiers in Aleksandrovac, Požarevac, April 1931.

Croquis du cimetière des soldats allemands, avec une liste des soldats enterrés à Aleksandrovac, Požarevac, avril 1931.

АЈ, 63-BO-219

АЈ, 63-DoR-219

АЈ, 63-DdC-219

64. Списак аустроугарских заробљеника мађарске националности сахрањених на војничком гробљу у Алексинцу.

List of Austro-Hungarian prisoners of Hungarian nationality buried in the military cemetery in Aleksinac.

Liste des prisonniers austro-hongrois de nationalité hongroise enterrés au cimetière militaire d'Aleksinac.

АЈ, 63-BO-210

АЈ, 63-DoR-210

АЈ, 63-DdC-210

РАТНИЧКА ГРОБЉА

Закупнина земљишта

Ратничка гробља су се нашла и на приватним имањима, па је држава за њих плаћала закупнину, откупњивала их, размењивала или добијала на поклон.

MILITARY CEMETERIES

Land lease

Military cemeteries were also found on private estates, so the state paid rent for them, bought them, exchanged them or received them as a gift.

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

Loyer du terrain

Des cimetières des guerriers se trouvaient également dans des domaines privés, l'État payait donc un loyer, les achetait, les échangeait ou les recevait en cadeau.

65. Уверење суда општине Младеновац да је Љубомиру М. Павловићу из Младеновца држава одузела земљиште за потребе војничког гробља, Младеновац, 9. новембар 1927.
Certificate of the court of the municipality of Mladenovac that Ljubomir M. Pavlović from Mladenovac, had the state seize his land for the needs of the military cemetery, Mladenovac, November 9, 1927.

Certificat du tribunal de la municipalité de Mladenovac que Ljubomir M. Pavlović de Mladenovac fit confisquer le terrain par l'État pour les besoins de la construction du cimetière militaire de Mladenovac, le 9 novembre 1927.

AJ, 63-BO-219

AJ, 63-DoR-219

AJ, 63-DdC-219

66. Решење Одбора општине Кривопаљаначке о уступању земљишта за подизање костурнице за погинуле војнике у Кривој Паланци, Крива Паланка, 10. јануар 1932.

Decision of the Board of the Krivopalanska Municipality on the cession of land for the erection of an ossuary for fallen soldiers in Kriva Palanka, Kriva Palanka, 10 January 1932.

Décision du comité municipal de Kriva Palanka sur l'attribution d'un terrain pour la construction d'un ossuaire pour les soldats tombés au combat à Kriva Palanka, Kriva Palanka, 10 janvier 1932.

AJ, 63-BO-217

AJ, 63-DoR-217

AJ, 63-DdC-217

67. Даровница Његована Жутића из Деча којом уступа део свог земљишта за потребе уређења војничког гробља у Дечу, Деч, 4. мај 1919.

The deed of gift of Njegovan Žutić from Deč by which he cedes part of his land for the purpose of arranging the military cemetery in Deč, Deč, 4 May 1919.

Donation de Njegovan Žutić de Deč, par laquelle il cède une partie de son terrain en vue d'aménager le cimetière militaire de Deč, Deč, 4 mai 1919

AJ, 63-BO-200

AJ, 63-DoR-200

AJ, 63-DdC-200

68. Решење о упућивању Драгољуба Петровића, референта Министарства правде Краљевине Југославије, у Младеновац ради извршења процене вредности годишње накнаде Љубомиру Павловићу за некоришћење земљишта у пољопривредне сврхе на коме се налази војничко гробље у Младеновцу, Београд, 19. септембар 1929.

Decision on the secondment of Dragoljub Petrović, Officer of the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia, to Mladenovac for the purpose of assessing the value of the annual compensation to Ljubomir Pavlović for non-use of land for agricultural purposes where the military cemetery in Mladenovac is located, Belgrade, 19 September 1929.

Décision d'envoyer Dragoljub Petrović, fonctionnaire du Ministère de la justice du Royaume de Yougoslavie, à Mladenovac pour procéder à une évaluation de la valeur de l'indemnisation annuelle versée à Ljubomir Pavlović pour ne pas avoir utilisé à des fins agricoles les terres sur lesquelles se trouve le cimetière militaire de Mladenovac, Belgrade, le 19 septembre 1929.

AJ, 63-BO-219

AJ, 63-DoR-219

AJ, 63-DdC-219

69. Решење о исплати накнаде Радомиру Иваковићу, кафеџији из Градског, за заузето земљиште на коме се налази војничко гробље из времена рата 1914–1918, Београд, 7. октобра 1940.

Decision on the payment of compensation to Radomir Ivaković, a barkeeper from Gradsko, for the occupied land on which the military cemetery from the war of 1914–1918 is located, Belgrade, 7 October 1940.

Décision sur le paiement d'une indemnité à Radomir Ivaković, propriétaire d'un café de Gradski, pour le terrain occupé sur lequel se trouve un cimetière militaire datant de la guerre de 1914-1918, Belgrade, 7 octobre 1940.

AJ, 63-BO-215

AJ, 63-DoR-215

AJ, 63-DdC-215

70. Купопродајни уговор између Фрање и Антоније Копричевић и Државног војног ерара о продаји непокретности за потребе војничког гробља у Славонском Броду, Славонски Брод, 15. април 1921.

Purchase contract between Franjo and Antonija Kopričević and the State Military Treasury on the sale of real estate for the needs of the military cemetery in Slavonski Brod, Slavonski Brod, 15 April 1921.

Contrat de vente entre Franjo et Antonije Kopričević et le Registre militaire d'État sur la vente de biens immobiliers pour les besoins

du cimetière militaire de Slavonski Brod, Slavonski Brod, 15 avril 1921.

AJ, 63-BO-209

AJ, 63-DoR-209

AJ, 63-DdC-209

РАТНИЧКА ГРОБЉА

Ексхумације

Ради преноса у већа гробља или у костурнице, државни органи су вршили ексхумације ратничких гробља и пренос посмртних остатака. Ако су имена ексхумираних посмртних остатака војника била позната, они су смештани у лимене сандучиће, уз исписивања имена на криптама. Ако су била непозната, смештани су у платнене врећице које су онда полагане у заједничке касете.

MILITARY CEMETERIES

Exhumations

For the purpose of transfer to larger cemeteries or ossuaries, state authorities exhumed military cemeteries and transferred remains. If the names of the exhumed remains of the soldiers were known, they were placed in tin boxes, with names written on crypts. If they were unknown, they were placed in cloth bags, which were then placed in common cassettes.

CIMETIÈRES DES GUERRIERS

Exhumations

Afin de les transférer dans des cimetières plus grands ou dans des ossuaires, les autorités de l'État

ont exhumé les cimetières de guerre et transféré les dépouilles. Si les noms des dépouilles exhumées des soldats étaient connus, elles étaient placées dans des boîtes en tôle avec les noms inscrits sur les cryptes. S'ils étaient inconnus, elles étaient placées dans des sacs en tissu, qui étaient ensuite déposées dans des cassettes communes.

71. Ексхумација војничких гробова код цркве у Аранђеловцу, 14. март 1934.

Exhumation of military graves at the church in Aranđelovac, 14 March 1934.

Exhumation de tombes de soldats près de l'église d'Aranđelovac, le 14 mars 1934.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ, 63-DdC-210

72. Ексхумација војничких гробова на острву Лазарет код Крфа, 1939. – На слици се налазе и Љубисав Поповић, начелник и шеф XII (православног) одсека Министарства правде и Сретен Крауцек, секретар Министарства правде, који су на Крфу радили на ексхумацији гробља ради преноса посмртних остатака у Костурницу на Виду.

Exhumation of military graves on the island of Lazaretto near Corfu, 1939. – Also in the picture are Ljubisav Popović, head and chief of the XII (Orthodox) department of the Ministry of Justice, and Sreten Kraucek, secretary of the Ministry of Justice, who worked on the exhumation of cemeteries in Corfu for the purpose of transferring remains to the Ossuary on Vido.

Exhumation de tombes de soldats sur l'île du Lazaréto près de Corfou, 1939. – Sur la photo se trouvent également Ljubisav Popović, responsable et chef du département XII (orthodoxe) du Ministère de la justice et Sreten Kraucek, secrétaire du Ministère de la justice, qui a travaillé à Corfou à l'exhumation du cimetière afin de transférer les dépouilles vers l'Ossuaire à Vido.

AJ, 63-BO-221

AJ, 63-DoR-221

AJ, 63-DdC-221

73. Ексхумација војничких гробова палих ратника на гробљу Свети Криж у Љубљани, 31. мај 1939.

Exhumation of military graves of fallen warriors at the Sveti Križ cemetery in Ljubljana, 31 May 1939.

Exhumation des tombes militaires des guerriers tombés au combat au cimetière Sveti Križ (Sainte Croix) de Ljubljana, le 31 mai 1939.

AJ, 63-BO-229

AJ, 63-DoR-229

AJ, 63-DdC-229

74. Опело у Кулини на Крфу након завршене ексхумације војничких гробова, 1939.

Memorial service in Koulina on Corfu after the exhumation of military graves was completed, 1939.

Requiem à Kulina à Corfou après l'exhumation des tombes des soldats, 1939.

Фотографија, AJ, 63-BO-221

Photograph, AJ, 63-DoR-221

Photo, AJ, 63-DdC-221

75. Записник о ексхумацији војничког гроба Светислава Витошевића из Бара код Груже, на сеоском гробљу у Раљи, Раља, 6. април 1937.

Record on the exhumation of the military grave of Svetislav Vitošević from Bar near Gruža, at the village cemetery in Ralja, Ralja, 6 April 1937.

Procès-verbal sur l'exhumation de la tombe du soldat Svetislav Vitošević de Bar près de Gruža, au cimetière du village de Ralja, Ralja, le 6 avril 1937.

AJ, 63-BO-225

AJ, 63-DoR-225

AJ, 63-DdC-225

76. Проглас Управе манастира Св. Тројице у Тавни о преносу костију на територији Општине Тавна у новооиздану костурницу крај манастирске цркве, и свечаном откривању спомен-плоче на манастирској цркви, које ће се извршити 30. октобра 1932.

Proclamation of the Administration of the Monastery of the Holy Trinity in Tavna on the transfer of bones on the territory of the Municipality of Tavna to the newly builed ossuary near the monastery church, and the ceremonial unveiling of the memorial plaque on the monastery church, which would take place on 30 October 1932.

Proclamation de l'Administration du Monastère de St. Trojica à Tavna sur le transfert des ossements sur le territoire de la municipalité de Tavna vers l'ossuaire nouvellement construit près de l'église du monastère et la cérémonie d'inauguration de la plaque commémorative sur l'église du monastère, qui aura lieu le 30 octobre 1932.

AJ, 63-BO-212

AJ, 63-DoR-212

AJ, 63-DdC-212

77. Опело над остацима страдалим војницима након ексхумације војничких гробова у Алексиначком срезу и њиховом преносу у костурницу у Делиграду.

Memorial service for the remains of the soldiers who died after the exhumation of military graves in the Aleksinac District and their transfer to the ossuary in Deligrad.

Requiem pour les dépouilles des soldats tombés au combat après l'exhumation des tombes des soldats au arrondissement d'Aleksinac et leur transfert à l'ossuaire de Deligrad.

Фотографија, AJ, 63-BO-210

Photograph, AJ, 63-DoR-210

Photo, AJ, 63-DdC-210

КОСТУРНИЦЕ

Костурнице за смештај посмртних остатака страдалих током Првог светског рата су подизане пре свега на просторима где су вођене највеће битке или су била највећа страдања – у западној Србији, Београду и на простору Македоније.

OSSUARIES

Ossuaries for the accommodation of the remains of the victims of the First World War were erected primarily in the areas where the biggest battles were fought or where the greatest suffering occurred – in Western Serbia, Belgrade and Macedonia.

OSSUAIRES

Les ossuaires pour abriter les dépouilles de ceux qui sont morts pendant la Première Guerre mondiale ont été construits principalement dans les zones où se sont déroulées les plus grandes batailles ou où il y a eu de plus grandes pertes - dans l'ouest de la Serbie, à Belgrade et sur le territoire de la Macédoine.

78. Решење министра правде да се у варошици Пецка (Осечина) подигне и трећи део костурнице за смештај остатака изгинулих ратника из Првог светског рата 1914–1918, Београд, 11. септембар 1937.

Decision of the Minister of Justice to erect the third part of the ossuary in the town of Pecka (Osečina) to accommodate the remains of the fallen warriors from the First World War 1914–1918, Belgrade, 11 September 1937.

Décision du ministre de la justice de construire une troisième partie de l'ossuaire dans la ville de Pecka (Osečina) pour accueillir les dépouilles des soldats tombés au combat pendant la Première Guerre mondiale 1914-1918, Belgrade, le 11 septembre 1937.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ, 63-DdC-210

79. Спомен-костурница умрлим у интернацији 1915–1916, Добој, 1938.
Memorial Ossuary to those who perished while in internment 1915–1916, Doboj, 1938.
Ossuaire commémoratif des morts en internement en 1915-1916, Doboj, 1938.
Фотографија, АЈ, 377-74-230-479
Photograph, АЈ, 377-74-230-479
Photo, АЈ, 377-74-230-479
80. Спомен-костурница бранилаца Београда аутора Романа Верховскоја.
Memorial Ossuary of Defenders of Belgrade by Roman Verhovskoy.
Ossuaire commémoratif des défenseurs de Belgrade par Roman Verkhovskoi.
Фотографија, АЈ, 377-74-242-233
Photograph, АЈ, 377-74-242-233
Photo, АЈ, 377-74-242-233
81. Изградња Спомен-цркве са костурницом у Лазаревцу, 1939.
Construction of the Memorial Church with an ossuary in Lazarevac, 1939
Construction de l'église commémorative avec ossuaire à Lazarevac, 1939.
Фотографија, АЈ, 377-74-349-154
Photograph, АЈ, 377-74-349-154
Photo, АЈ, 377-74-349-154
82. Спомен-црква са костурницом палим 1912–1918. у Доњем Ратишу (срез Ђаковички), 1936.
АЈ, 63-BO-215
АЈ, 63-DoR-215
АЈ, 63-DdC-215
- Memorial Church with ossuary to the fallen 1912-1918 in Donji Ratiš (Đakovica District), 1936
Église commémorative avec ossuaire des morts de 1912 à 1918 à Donji Ratiš (district de Đakovica), 1936.
Фотографија, АЈ, 377-74-492-485
Photograph, АЈ, 377-74-492-485
Photo, АЈ, 377-74-492-485
83. Уверење Начелства среза Јабланичког да се у вароши Лебану подигне спомен-црква са Костурницом посвећена палим ратницима среза Јабланичког у ратовима 1912–1918, као и у народном устанку 1917, Лебане, 15. август 1932.
Decision of the Jablanica District Principality to erect a memorial church in the town of Lebane with the Ossuary dedicated to the fallen warriors of the Jablanica District in the wars of 1912–1918, as well as in the people's uprising of 1917, Lebane, 15 August 1932.
Assurance du chef du arrondissement de Jablanica qu'une église commémorative avec un Ossuaire, dédiée aux guerriers tombés au combat du district de Jablanica lors des guerres de 1912-1918, ainsi que lors du soulèvement populaire de 1917, serait érigée dans la commune de Lebane, Lebane, le 15 août 1932.

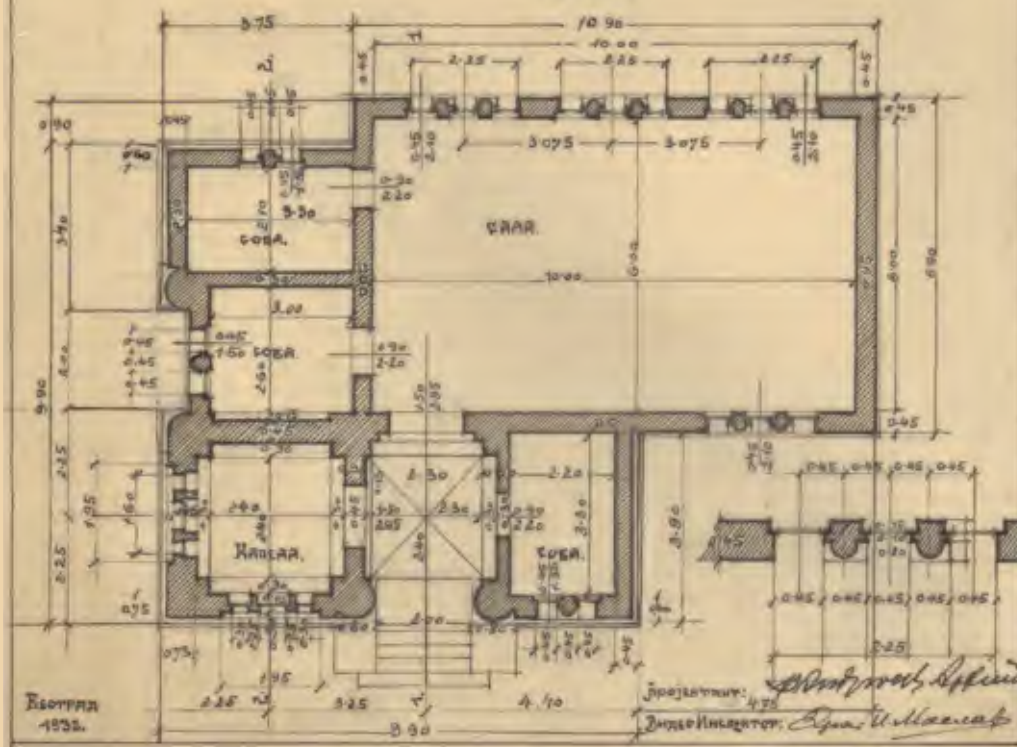

84. Костурница рпских војника на православном гробљу у Сремској Митровици.
Ossuary to Serbian soldiers at the Orthodox cemetery in Sremska Mitrovica.
Ossuaire aux soldats serbes au cimetière orthodoxe de Sremska Mitrovica.
Фотографија, АЈ, 63-ВО-195
Photograph, АЈ, 63-ДоР-195
Photo, АЈ, 63-ДдС-195
85. Руска војна костурница на Новом гробљу у Београду, подигнута по идеји Удружења бивших активних царских руских официра и осталих војних обвезника на територији Краљевине Југославије.
Russian military ossuary at the New Cemetery in Belgrade, built according to the idea of the Association of Former Active Imperial Russian Officers and Other Military Conscripts on the Territory of the Kingdom of Yugoslavia.
Ossuaire militaire russe au Nouveau cimetière de Belgrade, construit selon l'idée de l'Association des anciens officiers impériaux russes actifs et autres conscrits sur le territoire du Royaume de Yougoslavie.
АЈ, 63-ВО-212
АЈ, 63-ДоР-212
АЈ, 63-ДдС-212
86. Спомен-костурница у Зеници, [1930].
Memorial Ossuary in Zenica, [1930].
Ossuaire commémoratif à Zenica, [1930].
Фотографија, АЈ, 63-ВО-214
Photograph, АЈ, 63-ДоР-214
Photo, АЈ, 63-ДдС-214
87. Пројекат православне Спомен-капеле на војничко-ратничком гробљу у Осијеку – изглед бочне фасаде. Београд, 6. април 1940.
The design of the Orthodox Memorial Chapel at the military cemetery in Osijek – the appearance of the side facade. Belgrade, 6 April 1940.
Projet de la chapelle commémorative orthodoxe du cimetière militaire d'Osijek – aspect de la façade latérale. Belgrade, le 6 avril 1940.
АЈ, 62, Збирка планова 335
АЈ, 62, Plan Collection 335
АЈ, 62, Recueil de plans 335
88. Пројекат Спомен-костурнице у Багрдану (Јагодина), посвећен погинулима у рату 1914–1915. Београд, 1932.
The project of the Memorial Ossuary in Bagrdan (Jagodina), dedicated to the fallen in the war in 1914–1915. Belgrade, 1932.
Projet de de l'Ossuaire commémoratif de Bagrdan (Jagodina), consacré aux personnes tuées pendant la guerre de 1914-1915. Belgrade, 1932.
АЈ, 62, Збирка планова 298
АЈ, 62, Plan Collection 298
АЈ, 62, Recueil de plans 298
89. Пројекат Костурнице у селу Грбавчу, посвећен погинулим борцима 1912–1918, архитекте Николаја Краснова, Београд, 15. март 1933.
The project of the Ossuary in the village of Grbavče, dedicated to the fallen warriors 1912–1918, by architect Nikolai Krasnov, Belgrade, 15 March 1933.

Проект на мазан
и овалъ с багетанъ.
Ръбл. 1:100.

ФОНТАН.

- Projet de de l' Ossuaire du village de Grbavča, dédié aux combattants tombés au combat entre 1912 et 1918, architecte Nikolaï Krasnov, Belgrade, le 15 mars 1933.
- AJ, 62, Збирка планова 329, бр. 63*
AJ, 62, Plan Collection 329, no. 63
AJ, 62, Recueil de plans 329, n° 63
90. Војници II пешадијског пука „Књаз „Михајило“, названог „Гвоздени“, поред Спомен-костурнице браниоцима Београда на Калемегданској тврђави, Београд, 1930.
Soldiers of the II Infantry Regiment “Knjaz Mihajilo”, named “Gvozdeni”, next to the Memorial Ossuary to the defenders of Belgrade at the Kalemegdan Fortress, Belgrade, 1930.
Soldats du 2e régiment d'infanterie « Knjaz Mihajilo », appelé « Régiment de fer », à côté de l'Ossuaire commémoratif des défenseurs de Belgrade à la forteresse de Kalemegdan, Belgrade, 1930.
- Фотографија, AJ, 377-74-3657*
Photograph, AJ, 377-74-3657
Photo, AJ, 377-74-3657
91. Скица Спомен-костурнице на Церу, посвећена Церској бици, Текериш – изглед са стране и пресек.
Sketch of the Memorial Ossuary on Cer, dedicated to the Battle of Cer, Tekeriš – side view and cross-section.
- AJ, 63-BO-224*
AJ, 63-DoR-224
AJ 63-DdC-224
92. Спомен-црква са костурницом, посвећена краљу ослободиоцу Петру I Карађорђевићу у Прибоју.
Memorial church with ossuary, dedicated to King Liberator Petar I Karađorđević in Priboj.
Église commémorative avec ossuaire, dédiée au roi libérateur Pierre Ier Karađorđević à Priboj.
- Фотографија, AJ, 63-BO-224*
Photograph, AJ, 63-DoR-224
Photo, AJ, 63-DdC-224
93. Скица споменика посвећеног жртвама бугарског варварства у Араповој долини 1917, Лесковац, 20. април 1931.
Sketch of the monument dedicated to the victims of Bulgarian barbarism Arapova dolina in 1917, Leskovac, 20 April 1931.
Croquis du monument dédié aux victimes de la barbarie bulgare à Arapova dolina 1917, Leskovac, 20 avril 1931.
- AJ, 63-BO-218*
AJ, 63-DoR-218
AJ 63-DdC-218
94. Скица за Спомен-костурницу у Чачку. Горњи део меморијала је добио назив „Споменик четири вере”, 1934.

Sketch for the Memorial Ossuary in Čačak.
The upper part of the memorial was named
the “Monument of Four Religions” in 1934.

Esquisse pour l'Ossuaire commémoratif de
Čačak. Partie supérieure du mémorial a été
baptisée « Monument des quatre confessions » en 1934.

AJ, 63-BO-245

AJ, 63-DoR-245

AJ 63-DdC-245

95. Пројекат костурнице са спомеником на војничком гробљу у Младеновцу архитекте Василија Михајловича Андросова, Београд, 29. јун 1940.

Project of Ossuary with a monument at the military cemetery in Mladenovac by architect Vasily Mikhailovich Androsov, Belgrade, 29 June 1940.

Projet d'un ossuaire avec monument au cimetière militaire de Mladenovac par l'architecte Vasili Mihailovic Androsov, Belgrade, le 29 juin 1940.

AJ, 62, Збирка планова 332

AJ, 62, Plan Collection 332

AJ, 62, Recueil de plans 332

КОСТУРНИЦЕ

**Живопис Спомен-костурнице
у Буковику, Аранђеловац**

OSSUARIES

**Fresco of the Memorial Ossuary
in Bukovik, Arandelovac**

OSSUAIRES

**Peinture de l'Ossuaire commémoratif
de Bukovik, Arandelovac**

96. Решење Милана Симоновића, министра правде КЈ, да се на споменику подигнутом изнад костурнице у селу Буковику (Аранђеловац) израде живопис-фреске, Београд, 5. фебруар 1938.

Decision of Milan Simonović, Minister of Justice of the KY, to make a fresco painting on the monument erected above the ossuary in the village of Bukovik (Arandelovac), Belgrade, 5 February 1938.

Décision de Milan Simonović, ministre de la justice de la République de Croatie, de réaliser des fresques sur le monument érigé au-dessus de l'ossuaire du village de Bukovik (Arandelovac), Belgrade, le 5 février 1938.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ 63-DdC-210

97. Решење Милана Симоновића, министра правде КЈ, о именовању комисије у саставу: Љубисав Поповић, шеф Православног одсека Министарства правде, Богдан Петровић, генерални инспектор, и Сретен Крауцек, помоћник секретара Министарства правде, за пријем радова живописа и фрески на споменику у селу Буковику, Београд, 18. мај 1938.

Decision of Milan Simonović, Minister of Justice of the KY, on the appointment of a Commission composed of: Ljubisav Popović, Head of the Orthodox Department of the Ministry of Justice, Bogdan Petrović, Inspector General, and Sreten Kraucek, Assistant Secretary of the Ministry of Justice, for the reception of works of paintings and frescoes on a monument in the village of Bukovik, Belgrade, 18 May 1938.

Décision de Milan Simonović, ministre de la justice du Royaume de Yougoslavie, sur la nomination d'une commission composée de : Ljubisav Popović, chef du département orthodoxe du ministère de la justice, Bogdan Petrović, inspecteur général, et Sreten Kraucek, secrétaire adjoint du Ministère de la justice, pour la réception des peintures et fresques du monument du village de Bukovik, Belgrade, le 18 mai 1938.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ 63-DdC-210

98. Записник комисије о прегледу и пријему извршених радова живопис-фрески у споменику изнад костурнице у селу Буковику,

извршених од стране Ивана Дикија, академског сликара, Буковик, 22. мај 1938.

Minutes of the Commission on the Review and Receipt of Performed Works of Frescoes in the Monument above the Ossuary in the Village of Bukovik, executed by Ivan Diki, academic painter, Bukovik, 22 May 1938.

Procès-verbal de la commission d'inspection et de réception des peintures-fresques exécutées dans le monument au-dessus de l'ossuaire du village de Bukovik, exécutées par Ivan Diki, peintre académique, Bukovik, le 22 mai 1938.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ 63-DdC-210

99. Скица живописа – Спомен-костурница у селу Буковику, посвећена српским и аустро-угарским ратницима погинулим у Првом светском рату. – Рад академског сликара Ивана Дикија, 1938.

Sketch of the fresco – A memorial ossuary in the village of Bukovik, dedicated to Serbian and Austro-Hungarian warriors killed in the First World War. – Work of academic painter Ivan Diki, 1938.

Esquisse de peinture – Ossuaire commémoratif du village de Bukovik, dédié aux soldats serbes et austro-hongrois morts pendant la Première Guerre mondiale. – Œuvre du peintre académique Ivan Diki, 1938.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ 63-DdC-210

СКИЦА ЖИВОПИСА
ПОГ. РАТНИКА.

У КОСТУРНИЦИ
У БУКОВЦУ.

Слика је из
колекције
др. Милоша
Данчића
Др. Милош
Данчић
1941.

Београд, 1938 г.

Милош Данчић
Др. Милош Данчић
1941.

М.В. ДИКИЉ, сликар
Андреевска 15.

КОСТУРНИЦЕ
У Северној Македонији

OSSUARIES
In North Macedonia

OSSUAIRES
En Macédoine du Nord

100. Пројекат костурнице посвећене српским војницима страдалим у ратовима 1912–1918. код села Доње Карасларе, Велес.

The project of an ossuary dedicated to Serbian soldiers killed in the wars of 1912-1918 near the village of Donje Karaslar, Veles.

Projet de l'ossuaire dédié aux soldats serbes tués dans les guerres de 1912-1918 près du village de Donje Karaslar, Veles.

AJ, 62, Збирка планова 315

AJ, 62, Plan Collection 315

AJ, 62, Recueil de plans 315

101. Спомен-капела са костурницом српских ратника у Удову – приликом изградње, изграђена у спомен за погинуле српске војнике на Велики петак 1915. године, страдале од стране бугарских трупа, 1931.

Memorial Chapel with Ossuary of Serbian Warriors in Udovo – during construction, built in memory of the killed Serbian soldiers on Good Friday 1915, killed by Bulgarian troops, 1931.

Chapelle commémorative avec l'ossuaire des guerriers serbes à Udovo – pendant la construction, construite à la mémoire des soldats serbes tombés au combat le Vendredi Saint 1915, tués par les troupes bulgares, 1931.

Фотографија, AJ, 377-74-4707

Photograph, AJ, 377-74-4707

Photo, AJ, 377-74-4707

102. Пројекат Спомен-костурнице у селу Старавини, Општина Новаци, бочна фасада, размера 1 : 50, Београд, 28. септембар 1940.

Project of Memorial Ossuary in the village of Staravina, Municipality of Novaci, side facade, scale 1 : 50, Belgrade, 28 September 1940

Projet de l'ossuaire commémoratif du village de Staravini, municipalité de Novaci, façade latérale, échelle 1 : 50, Belgrade, le 28 septembre 1940.

AJ, 62, Збирка планова 289

AJ, 62, Plan Collection 289

AJ, 62, Recueil de plans 289

103. Нивелација изабраног места за подизање костурнице и спомен-капеле у знак сећања на сто тринаест житеља места Пореч, страдалих током 1915. од стране Бугара.

The levelling of the chosen place for the erection of the ossuary and memorial chapel in memory of one hundred and thirteen inhabitants of Poreč, killed during 1915 by Bulgarians.

Nivellement du lieu choisi pour la construction d'un ossuaire et d'une chapelle commémora-

tive à la mémoire des cent treize habitants de Poreč, morts en 1915 par les Bulgares.

AJ, 63-BO-225

AJ, 63-DoR-225

AJ, 63-DdC-225

104. Спомен-костурница у Кривој Паланци, са посмртним остацима српских војника страдалих током ратова 1912–1918, Крива Паланка, 1937.

Memorial Ossuary in Kriva Palanka, with the remains of Serbian soldiers killed during the wars of 1912–1918, Kriva Palanka, 1937.

Ossuaire commémoratif de Kriva Palanka, avec les dépouilles des soldats serbes tués pendant les guerres de 1912-1918, Kriva Palanka, 1937.

Фотографија, AJ, 377-74-242-168

Photograph, AJ, 377-74-242-168

Photo, AJ, 377-74-242-168

105. Полагање камена темеља за Спомен-костурницу у Дебру – слева надесно: Спира Тимотијевић, свештеник из Дебра и архиепископски намесник, генерал Милутин Миловановић, изасланик Њ. В. краља, и Никола Рашко, председник Одбора за подизање костурнице и Спомен-капеле у Дебру, 1936.

Laying the foundation stone for the Memorial Ossuary in Debar – from left to right: Spira Timotijević, priest from Debar and archbishop trustee, General Milutin Milovanović, envoy of HM the King, and Nikola Raško, President of the Committee for the erection of the Ossuary and Memorial Chapel in Debar, 1936.

Pose de la première pierre de l'ossuaire commémoratif de Debar - de gauche à droite : Spira Timotijević, prêtre de Debar et adjoint de l'archevêque, le général Milutin Milovanović, envoyé de Sa Majesté le roi et Nikola Raško, président du Comité pour la construction de l'ossuaire et de la Chapelle commémorative de Debro, 1936.

Фотографија, AJ, 377-74-414-393

Photograph, AJ, 377-74-414-393

Photo, AJ, 377-74-414-393

106. Скица – детаљ сталажа за Спомен-костурницу у Скопљу (Храм славе).

Sketch – detail of the stand for the Memorial Ossuary in Skopje (Temple of Glory).

Croquis – détail du support de l'Ossuaire commémoratif de Skopje (Hram slave - Temple de la gloire).

AJ, 63-BO-227

AJ, 63-DoR-227

AJ, 63-DdC-227

107. Освештење споменика „Четири стотине” код села Рамне (Охрид), у част четири стотине регрута српске војске страдалих 1915. од бугарских побуњеника, [1925].

The consecration of the monument “Four Hundred” near the village of Ramne (Ohrid), in honour of the four hundred Serbian army recruits killed in 1915 by Bulgarian rebels, [1925].

1912-1918.
КОСТУРНИЦА ПАЈНИХ
РАТИН. КЕ. ЛАЗАНКА

ИЗГЛЕД С АСТРАНЕ УЛАЗА У КАПСАУ

1:50

24.

Слика пројекта у Зоринском

ВЕРНА ПЛАНОВА
Арт. Олександр
Министарство унутрашњих
№ 242

*Начелник Министарства
Министарство унутрашњих
Министарство унутрашњих*

12 новембар 1926
Београд

1926-21-7

према плану Е.Бачића арт. пројекта Никола Крушов архитект.

Consécration du monument des « Quatre Cents » près du village de Ramne (Ohrid), en l'honneur de quatre cents recrues de l'armée serbe tuées en 1915 par les rebelles bulgares, [1925].

Фотографија, AJ, 63-BO-222

Photograph, AJ, 63-DoR-222

Photo, AJ, 63-DdC-222

КОСТУРНИЦЕ

У иностранству

OSSUARIES

Abroad

OSSUAIRES

À l'étranger

108. Скица споменика на Зејтинлику, Солун, Грчка – изглед са стране улаза у капелу. Према скици Александра Васића, прерадио архитекта Николај Краснов, Београд, 7. новембар 1926.

Sketch of the monument on Zeitenlik, Thessaloniki, Greece – appearance from the side of the entrance to the chapel. According to a sketch by Aleksandar Vasić, reworked by architect Nikolai Krasnov, Belgrade, 7 November 1926.

Croquis du monument de Zeitenlik, Salonique, Grèce - vue du côté de l'entrée de la chapelle. D'après un croquis d'Aleksandar Vasić, retravaillé par l'architecte Nikolaï Krasnov, Belgrade, le 7 novembre 1926.

AJ, 62, Збирка планова 312, бр. 245

AJ, 62, Collection of Plans 312, no. 245

AJ, 62, Recueil de plans 312, n° 245

109. Спомен-костурница на српском војничком гробљу у Бизерти, Тунис.

Memorial Ossuary at the Serbian military cemetery in Bizerte, Tunisia.

Ossuaire commémoratif au cimetière militaire serbe de Bizerte, Tunisie.

Фотографија, AJ, 63-BO-231

Photograph, AJ, 63-DoR-231

Photo, AJ, 63-DdC-231

110. Спомен-костурница на гробљу Белведер у граду Тунису 1920 – имена српских војника чији су посмртни остаци похрањени у костурницу налазе се на плочи стуба у средини.

The memorial ossuary at the Belveder cemetery in the city of Tunisia in 1920 – the names of Serbian soldiers whose remains are stored in the ossuary are located on the slab of the pillar in the middle.

Ossuaire commémoratif du cimetière du Belvédère de la ville de Tunis en 1920 - les noms des soldats serbes dont les dépouilles ont été conservées dans l'ossuaire figurent sur la plaque au milieu du pilier.

Фотографија, AJ, 63-BO-230

Photograph, AJ, 63-DoR-230

Photo, AJ, 63-DdC-230

111. Сандучићи са костима српских ратних заробљеника и аустроугарских војника југословенског порекла у Костурници у Тренчину, Словачка (у време настанка костурнице и фотографије Чехословачка).

Boxes containing the bones of Serbian prisoners of war and Austro-Hungarian soldiers of Yugoslav origin in Ossuary in Trenčín, Slovakia (at the time of the creation of the ossuary and the photograph it was Czechoslovakia).

Boîtes avec les ossements de prisonniers de guerre serbes et de soldats austro-hongrois d'origine yougoslave à l'Ossuaire à Trenčín, Slovaquie (au moment de la création de l'ossuaire et de la prise de la photographie en Tchécoslovaquie).

Фотографија, AJ, 63-BO-231

Photograph, AJ, 63-DoR-231

Photo, AJ, 63-DdC-231

112. Нацрт Спомен-плоче на вратима крипте посвећене војницима Краљевине СХС у оквиру Цркве Успења Пресвете Богородице на гробљу Олшани у Прагу, 1926.

Blueprint of the Memorial plaque on the door of the crypt dedicated to the soldiers of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes within the Church of the Dormition of the Theotokos in the cemetery Olšany in Prague, 1926.

Projet de plaque commémorative sur la porte de la crypte dédiée aux soldats du Royaume SCS dans l'église de l'Assomption de la Bien-

heureuse Vierge Marie au cimetière d'Olšany à Prague, 1926.

AJ, 63-BO-231

AJ, 63-DoR-231

AJ, 63-DdC-231

113. Предлог за уређење Спомен-костурнице за српске војнике у Јиндриховицама аутора Фратнишека Фенцла, Праг, 1. фебруар 1925.

Proposal for the arrangement of the Memorial Ossuary for Serbian soldiers in Jindřichovice by František Fencel, Prague, 1 February 1925.

Proposition d'aménagement de l'Ossuaire commémoratif pour les soldats serbes à Jindřichovice par František Fencel, Prague, le 1er février 1925.

AJ, 63-BO-231

AJ, 63-DoR-231

AJ, 63-DdC-231

114. Уговор о поклону потписан између Миливоја Црвчанина, свештеночуvara ратничких гробова Краљевине СХС при Посланству Краљевине СХС у Прагу, и Франтишека Фенцла, власника грађевине која ће послужити за концентрацију ратничких гробова у Јиндриховицама, којим се та грађевина поклања Влади Краљевине СХС, Праг, 26. април 1926.

A gift agreement signed between Milivoje Crvčanin, priest guardian of military graves of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes at the Mission of the Kingdom of Serbs, Croats and

...psaného dne měsíce a roku uzavřena
byla mezi panem Františkem F e n c l e m , archi-
tektem v Praze-II., čpř 1914 se strany jedné a
panem Milivojem Mil. C r v č a n i n e m ,
inspektorem válečných hrobů při vyslanectví
království Srbů , Chorvatů a Slovinců v Praze-III.,
Velkopřevorské náměstí číslo 4 , v zastoupení
vlády království Srbů, Chorvatů a Slovinců, se
strany druhé tato

s m l o u v a d a r o v a c í .

I .

Pan František F e n c l daruje vládě
království Srbů, Chorvatů a Slovinců betonovou
budovu vystavěnou původně k účelům vodárenským

Slovenes in Prague, and František Fencel, owner of the building that will serve for the concentration of military graves in Jindřichovice, by which this building is donated to the Government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Prague, 26 April 1926.

Acte de donation signé entre Milivoj Crvčanin, prêtre gardien des tombes des guerriers du Royaume SCS à l'ambassade du Royaume SCS à Prague, et František Fencel, propriétaire du bâtiment qui sera utilisé pour la concentration des tombes des guerriers à Jindřichovice, par lequel ce bâtiment est présenté au Gouvernement du Royaume SCS, Prague, le 26 avril 1926

AJ, 63-BO-231

AJ, 63-DoR-231

AJ, 63-DdC-231

115. Једна од варијанти четири идејне скице за Спомен-костурницу српским војницима умрлим у Тирани, Албанија, аутора Николаја Краснова, Београд, 13. август 1937.

One of the variants of four conceptual sketches for the Memorial Ossuary to Serbian soldiers who died in Tirana, Albania, by Nikolai Krasnov, Belgrade, 13 August 1937.

Une des variantes des quatre esquisses conceptuelles de l'Ossuaire commémoratif des soldats serbes morts à Tirana, en Albanie, par Nikolaï Krasnov, Belgrade, le 13 août 1937.

AJ, 62, Збирка планова 212

AJ, 62, Plan Collection 212

AJ, 62, Recueil de plans 212

СПОМЕНИЦИ

Погинулим војницима у част, и у знак сећања на њих, широм земље су подизани споменици различитих облика. Осим ратничких жртава, кроз ту врсту меморијала је слављена и победу у рату, али и обележавање његове цивилне жртве.

MONUMENTS

Monuments of various forms were erected throughout the country to honour and commemorate the fallen soldiers. In addition to war victims, through this type of memorial, the victory in the war was celebrated, and its civilian victims were commemorated.

MONUMENTS

En l'honneur des soldats tombés au combat et en signe de leur mémoire, des monuments de formes diverses ont été érigés dans tout le pays. En plus des victimes de la guerre, à travers ce type de mémorial, la victoire de la guerre était également célébrée, ainsi que ses victimes civiles.

116. Споменик „Победник” на горњој тврђави на Калемегдану, Београд, [1930-их].

Monument “Pobednik”(Victor) on the upper fortress, Kalemegdan, Belgrade, [1930s].

Monument « Le Vainqueur, » sur la forteresse supérieure de Kalemegdan, Belgrade, [années 1930].

Фотографија, AJ, 377-74-4-5-3586

Photograph, AJ, 377-74-4-5-3586

Photo, AJ, 377-74-4-5-3586

117. Изглед задње стране Споменика палим борцима за слободу 1912–1918 у Лесковцу.
Appearance of the back side of the Monument to the Fallen Freedom Fighters 1912–1918 in Leskovac.
Vue de l'arrière du Monument aux combattants tombés pour la liberté entre 1912 et 1918 à Leskovac.
Разгледница, AJ, 63-BO-218
Postcard, AJ, 63-DoR-218
Carte postale, AJ, 63-DdC-218
118. Пројекат Споменика палим борцима 1912–1918. у Сирчи, аутора Светозара Јовановића, Београд, 25. јануар 1921.
Project of the Monument to Fallen Soldiers 1912-1918 in Sirča, by Svetozar Jovanović, Belgrade, 25 January 1921.
Projet du Monument aux combattants tombés au combat entre 1912 et 1918 à Sirča, par Svetozar Jovanović, Belgrade, le 25 janvier 1921.
AJ, 62 Збирка плаката 327, бр. 268
AJ, 62 Poster Collection 327, no. 268
AJ, 62, Recueil d'affiches 327, n° 268
119. Скица дела Споменика палим Шумадинцима у Крагујевцу, победнички конкурсни рад Антуна Аугустинчића и Јоза Кљаковића.
Sketch of the part of the Monument to the fallen soldiers of Šumadija in Kragujevac, the winning competition work of Antun Augustinčić and Jozo Kljaković.
Croquis du Monument aux habitants de Šumadija morts à Kragujevac, œuvre gagnante du concours d'Antun Augustinčić et Joz Kljaković.
AJ, 66-380-616
120. Споменик у Негорцима (Ђевђелија) подигнут у спомен српским војницима страдалим на Солунском фронту, 1930.
Monument in Negorci (Đevđelija) erected in memory of Serbian soldiers killed on the Salonica front, 1930.
Monument de Negorci (Đevđelija) érigé à la mémoire des soldats serbes tués sur le Front de Salonique, 1930.
Фотографија, AJ, 66-380-616
Photograph, AJ, 66-380-616
Photo, AJ, 66-380-616
121. Макета Споменика палим борцима Скопског ђачког батаљона (запамћеног као 1300 каплара) у Скопљу, 1935.
A model of the Monument to the Fallen Soldiers of the Skopje Student Battalion (remembered as 1300 Corporals) in Skopje, 1935.
Maquette du Monument aux soldats tombés au combat du Bataillon étudiant de Skopje (connu comme 1300 caporaux) à Skopje, 1935.
Фотографија, AJ, 66-380-616
Photograph, AJ, 66-380-616
Photo, AJ, 66-380-616
122. Споменик страдалим мађарским војницима 1918. године, Хајдина, 1930.

Monument to the fallen Hungarian soldiers in 1918, Hajdina, 1930.

Monument aux soldats hongrois morts en 1918, Hajdina, 1930.

Фотографија, АЈ, 63-BO-229

Photograph, AJ, 63-DoR-229

Photo, AJ, 63-DdC-229

СПОМЕНИК НЕЗНАНОМ ЈУНАКУ И СПОМЕНИЦИ ЗАСЛУЖНИМА ЗА ОТАЏБИНУ

Најзначајнији меморијал подигнут у међуратном периоду у Југославији је био Споменик Незнаком јунаку, предвиђен да кроз гроб јунака непознатог идентитета комеморише све ратничке жртве Првог светског рата.

Најзначајнији ратни команданти, погинули/преминули током рата, добили су посебна надгробна спомен-обележја као знак посебне захвалности отаџбине за њихову службу и жртву.

MONUMENT TO THE UNKNOWN HERO AND MONUMENTS TO THE PERSONS OF MERIT OF THE FATHERLAND

The most important memorial erected in the interwar period in Yugoslavia was the Monument to the Unknown Hero, intended to commemorate all army victims of the First World War through the grave of the hero of unknown identity.

The most important war commanders, killed/deceased during the war, received special tombstones

as a sign of special gratitude of the fatherland for their service and sacrifice.

MONUMENT AU HÉROS INCONNU ET MONUMENTS AUX PERSONNES MÉRITANTES DE LA PATRIE

Le mémorial le plus important érigé dans l'entre-deux-guerres en Yougoslavie était le Monument au Héros inconnu, conçu pour commémorer toutes les victimes de la Première Guerre mondiale à travers la tombe d'un héros à l'identité inconnue.

Les commandants de guerre les plus importants décédés pendant la guerre ont reçu des pierres tombales spéciales en signe de la gratitude particulière de la patrie pour leur service et leurs sacrifices.

123. Делегација Националне федерације ветерана Источног фронта приликом полагања венца на старом Споменику Незнаком јунаку на Авали, септембар 1936

Delegation of the National Federation of Veterans of the Eastern Front when laying a wreath at the old Monument to the Unknown Hero on Avala, September 1936

Une délégation de la Fédération nationale des anciens combattants du Front de l'Est déposant une gerbe devant l'ancien monument au Héros inconnu à Avala, septembre 1936

Фотографија, АЈ, 377-74-1328

Photograph, AJ, 377-74-1328

Photo, AJ, 377-74-1328

124. Изглед новог Споменика Незнаком јунаку на Авали, аутора Ивана Мештровића, 1937.

Appearance of the new Monument to the Unknown Hero on Avala, by Ivan Meštrović, 1937.

Aménagement du nouveau Monument au Héros inconnu à Avala, d'Ivan Meštrović, 1937.

Фотографија, АЈ, 377-74-6841

Photograph, АЈ, 377-74-6841

Photo, АЈ, 377-74-6841

125. Григоре Гафенку (Grigore Gafencu), министар иностраних послова Краљевине Румуније, у обиласку Споменика Незнаком јунаку на Авали, приликом званичне посете Краљевини Југославији, фебруар 1939

Grigore Gafencu, Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Romania, on a tour of the Monument to the Unknown Hero on Avala, during an official visit to the Kingdom of Yugoslavia, February 1939

Grigore Gafencu, ministre des affaires étrangères du Royaume de Roumanie, visitant le Monument au Héros inconnu à Avala, lors de sa visite officielle au Royaume de Yougoslavie, février 1939

Фотографија, АЈ, 377-38-493

Photograph, АЈ, 377-38-493

Photo, АЈ, 377-38-493

126. Иштван Чаки (István Csáky), министар иностраних послова Мађарске, приликом уписивања у спомен-књигу Споменика Незнаком јунаку на Авали, 12. децембар 1940.

István Csáky, Minister of Foreign Affairs of Hungary, on the occasion of writing in the me-

morial book of the Monument to the Unknown Hero on Avala, 12 December 1940.

István Csáky, ministre des affaires étrangères de Hongrie, lors de l'inscription dans le livre commémoratif du Monument au Héros inconnu à Avala, le 12 décembre 1940.

Фотографија, АЈ, 377-335-173

Photograph, АЈ, 377-335-173

Photo, АЈ, 377-335-173

127. Пројекат Споменика заслужним за отаџбину, за народне посланике и команданте, аутора Николаја Краснова, [Београд], 1927–1928.

The project of the Monument to the Persons of Merit of the Fatherland, for MPs and commanders, by Nikolai Krasnov, [Belgrade], 1927–1928.

Projet du Monument aux personnes méritantes de la patrie, pour les représentants du peuple et les commandants, par Nikolai Krasnov, [Belgrade], 1927-1928.

АЈ, 62, Збирка планова 321, бр. 420

АЈ, 62, Collection of Plans 321, no. 420

АЈ, 62, Recueil de plans 321, n° 420

128. Радне шеме Споменика заслужним за отаџбину у Београду, [аутора Николаја Краснова], јун 1928.

Work schemes of the Monument to the Persons of Merit of the Fatherland in Belgrade, [by Nikolai Krasnov], June 1928.

Plans de travail du Monument aux personnes méritantes de la patrie à Belgrade, [par Nikolai Krasnov], juin 1928.

АЈ, 62-1504

129. Протокол суперколаудовања за извршење споменика заслужнима за отаџбину у Нишу, Врању, Варварину, Атеници, Ужицу, Сопоту и Београду, Београд, 5. јун 1931.

Supercollaboration Protocol for the Execution of Monuments to the Persons of Merit of the Fatherland in Niš, Vranje, Varvarin, Atenica, Užice, Sopot and Belgrade, Belgrade, 5 June 1931.

Protocole d'approbation pour l'exécution des monuments à ceux qui ont servi la patrie à Niš, Vranje, Varvarin, Atenica, Užice, Sopot et Belgrade, Belgrade, le 5 juin 1931.

AJ, 62-1504

130. Пројекат за надгробну капелу војводи Радомиру Путнику аутора Александра Васића, Београд, мај 1928.

Design for the tombstone chapel to Duke Radomir Putnik by Aleksandar Vasić, Belgrade, May 1928.

Projet de chapelle funéraire du voïvode Radomir Putnik par Aleksandar Vasić, Belgrade, mai 1928.

AJ, 62, Збирка планова 319, бр. 440

AJ, 62, Plan Collection 319, no. 440

AJ, 62, Recueil de plans 319, n° 440

СПОМЕН-ПЛОЧЕ

Спомен-плоче у знак сећања на страдале подизане су најчешће на зидовима верских објеката, али и на другим објектима.

MEMORIAL PLAQUES

Memorial plaques in memory of the victims were erected most often on the walls of religious buildings, but also on other buildings.

PLAQUES COMMÉMORATIVES

Des plaques commémoratives à la mémoire des victimes sont généralement érigées sur les murs des édifices religieux, mais aussi sur d'autres édifices.

131. План спомен-плоче погинулим од 1914. до 1919. у цркви у Кремни.

Plan of the memorial plaque to commemorate those killed from 1914 to 1919 in the church in Kremna.

Plan de la plaque commémorative des morts de 1914 à 1919 dans l'église de Kremna.

AJ, 63-BO-215

AJ, 63-DoR-215

AJ, 63-DdC-215

132. Молба Управе Манастира Св. тројице у Тавни Епархијском црквеном суду у Тузли ради достављања новчане помоћи за подизање костурнице и спомен-плоче погинулим добровољцима 1875. и српским војницима 1914. године, Тавна, 5. септембар 1932.

Petition of the Administration of the Monastery of the Holy Trinity in Tavna to the Diocesan Church Court in Tuzla for the delivery of financial aid for the erection of the ossuary and memorial plaque to commemorate the volunteers perished in 1875 and Serbian soldiers perished in 1914, Tavna, 5 September 1932.

Demande de l'Administration du Monastère de Svete Trojice à Tavna au tribunal de l'église diocésaine de Tuzla dans le but de fournir une aide financière pour la construction d'un ossuaire et d'une plaque commémorative aux volontaires tombés en 1875 et aux soldats serbes en 1914, Tavna, le 5 septembre 1932.

AJ, 63-BO-212

AJ, 63-DoR-212

AJ, 63-DdC-212

133. Одобрење Министарства правде Краљевине Југославије за издавање помоћи Српској православној црквеној општини у селу Бргуду код Бенковца ради довршења цркве и постављања спомен-плоче пострадалим у току рата, Београд, 25. март 1937.

Approval of the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia to issue assistance to the Serbian Orthodox Church municipality in the village of Brgud near Benkovac for the completion of the church and the installation of a memorial plaque to the victims of the war, Belgrade, 25 March 1937.

Approbation du Ministère de la justice du Royaume de Yougoslavie pour l'octroi d'une aide à la municipalité de l'église orthodoxe serbe du village de Brgud près de Benkovac afin d'achever l'église et de placer une plaque commémorative à la mémoire de ceux qui sont morts pendant la guerre, Belgrade, le 25 mars 1937.

AJ, 63-BO-210

AJ, 63-DoR-210

AJ, 63-DdC-210

134. Спомен-плоча у Заводу I војне академије, Београд, [середина 1930-их].

Memorial plaque in the Institute of the I Military Academy, Belgrade, [mid-1930s].

Plaque commémorative de l'Institut I de l'Académie militaire de Belgrade, [milieu des années 1930].

Фотографија, AJ, 377-74-3770

Photograph, AJ, 377-74-3770

Photo, AJ, 377-74-3770

135. Група официра 63. класе Ниже школе Војне академије испред спомен-плоче својих погинулих класних другова, Војна академија, Београд, [1938].

A group of officers of the 63rd class of the Junior Military Academy in front of the memorial plaque of their deceased classmates, Military Academy, Belgrade, [1938].

Un groupe d'officiers de la 63e promotion de l'École inférieure de l'Académie militaire devant la plaque commémorative de leurs camarades tombés au combat, Académie militaire de Belgrade, [1938].

Фотографија, AJ, 377-74-3905

Photograph, AJ, 377-74-3905

Photo, AJ, 377-74-3905

136. Спомен-плоча погинулих питомаца 42 класе Ниже школе Војне академије откривена на 25. годишњицу Војне академије, Београд, 1. децембар 1937.

Memorial plaque of the fallen cadets of the 42nd class of the Junior Military Academy unveiled on the 25th anniversary of the Military Academy, Belgrade, 1 December 1937.

Plaque commémorative des cadets tombés au combat de la 42e promotion de l'École inférieure de l'Académie militaire inaugurée à l'occasion du 25e anniversaire de l'Académie militaire de Belgrade, le 1er décembre 1937

Фотографија, АЈ, 377-74-6816

Photograph, AJ, 377-74-6816

Photo, AJ, 377-74-6816

et de la Marine à l'inauguration de la plaque commémorative des cadets tombés au combat de la 42e promotion de l'École inférieure de l'Académie militaire, Belgrade, le 1er décembre 1937.

Фотографија, АЈ, 377-74-6831

Photograph, AJ, 377-74-6831

Photo, AJ, 377-74-6831

137. Војници војске Краљевине Југославије испред Спомен-плоче изгинулим ратницима 1912–1918. на Цркви Св. Архангела Гаврила у Гучи, 1935.

Soldiers of the Army of the Kingdom of Yugoslavia in front of the Memorial to the Fallen Warriors 1912-1918 at the Church of St. Archangel Gabriel in Guča, 1935.

Soldats de l'armée du Royaume de Yougoslavie devant la plaque commémorative aux soldats tombés au combat de 1912 à 1918 à l'Église de St. Archange Gavriilo à Guča, 1935.

Фотографија, АЈ, 377-74-417-190

Photograph, AJ, 377-74-417-190

Photo, AJ, 377-74-417-190

138. Долазак изасланика министра војног и морнарице на откривање спомен-плоче погинулих питомаца 42 класе Нише школе Војне академије, Београд, 1. децембар 1937.

The arrival of the envoys of the Minister of the Army and Navy at the unveiling of the memorial plaque of the fallen cadets of the 42th class of the Junior Military Academy Belgrade, 1 December 1937.

Arrivée des envoyés du ministre de l'Armée

СПОМЕН-ЦРКВЕ, КАПЕЛЕ, ЧЕСМЕ И ДОМОВИ

У знак сећања подизани су и разни утилитарни објекти – спомен-цркве, спомен-капеле, спомен-чесме и спомен-домови.

MEMORIAL-CHURCHES, CHAPELS, FOUNTAINS AND HOMES

Various utilitarian buildings were erected in memory – memorial churches, memorial chapels, memorial fountains and memorial homes.

ÉGLISES, CHAPELLES, FONTAINES À ET MAISONS COMMÉMORATIVES

En signe de mémoire, divers bâtiments utilitaires ont été érigés - églises commémoratives, chapelles commémoratives, fontaines commémoratives et maisons commémoratives.

139. Спомен-капела на Кајмакчалану.
The memorial chapel at Kajmakčalan.
Chapelle commémorative de Kajmakčalan.
Фотографија, АЈ, 63-В0-220
Photograph, АЈ, 63-DoR-220
Photo, АЈ, 63-DdC-220
140. Унутрашњост Спомен-капеле на Кајмакчалану.
The interior of the Memorial Chapel at Kajmakčalan.
Intérieur de la Chapelle commémorative de Kajmakčalan
Фотографија, АЈ, 377-835-182
Photograph, АЈ, 377-835-182
Photo, АЈ, 377-835-182
141. Пројекат Спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцима аутора Николаја Краснова, Београд, 17. јануар 1931.
The Memorial Fountain to those who perished for the fatherland project in Vlasotince by Nikolai Krasnov, Belgrade, 17 January 1931.
Projet de la Fontaine commémorative des morts pour la patrie à Vlasotince par Nikolai Krasnov, Belgrade, le 17 janvier 1931.
АЈ, 62, Збирка планова 338, бр. 566
АЈ, 62, Plan Collection 338, no. 566
АЈ, 62, Recueil de plans 338, n° 566
142. Амерички војни изасланик са официрима II пешадијског пука „Књаз Михаило” названог „Гвоздени” испред улаза у цркву Ружицу на Калемегдану – испред улаза се виде статуе пешадинца из балканских ратова и копља-ника цара Душана, а у горњем десном углу спомен-плоча о обнови храма, Београд, 1930.
US military envoy with officers of the 2nd Infantry Regiment «Knjaz Mihailo» named «Iron» in front of the entrance to the Ružica Church on Kalemegdan – in front of the entrance you can see statues of infantrymen from the Balkan wars and lancers of Emperor Dušan, and in the upper right corner of the memorial plaque on the reconstruction of the temple, Belgrade, 1930.
Un envoyé militaire américain avec des officiers du 2e régiment d'infanterie « Knjaz Mihailo » appelé « Régiment de fer » devant l'entrée de l'église Ružica à Kalemegdan - devant l'entrée, on peut voir des statues de fantassins des guerres des Balkans et des lanciers de l'empereur Dušan, et dans le coin supérieur droit une plaque commémorative sur la restauration de l'église, Belgrade, 1930
Фотографија, АЈ, 377-74-3656
Photograph, АЈ, 377-74-3656
Photo, АЈ, 377-74-3656
143. Повеља о полагању камена темеља за Спомен-дом палих ратника у Обреновцу, Обреновац, 15. јул 1928.
Charter on the Laying of the Cornerstone for the Memorial Home of the Fallen Warriors in Obrenovac, Obrenovac, 15 July 1928.
Charte sur la pose de la première pierre de la Maison commémorative des guerriers tombés à Obrenovac, Obrenovac, le 15 juillet 1928.
АЈ, 69-127-185

144. Позив Одбора за подизање Спомен-дома палих ратника у Обреновцу на свечано полагање камена темеља за Дом које ће се одржати 15. јула 1928. у Обреновцу, Обреновац, јул 1928. – У заглављу документа меморандум са цртежом Спомен-дома.

Invitation of the Committee for the erection of the Memorial Home of Fallen Warriors in Obrenovac to the ceremonial laying of the foundation stone for the Home, which would be held on 15 July 1928 in Obrenovac, Obrenovac, July 1928. – In the header of the document, a memorandum with a drawing of the Memorial Home.

Invitation du Comité pour la construction de la Maison commémorative des guerriers tombés à Obrenovac à la cérémonie de pose de la première pierre de la Maison, qui aura lieu le 15 juillet 1928 à Obrenovac, Obrenovac, juillet 1928. – En en-tête du document, un mémorandum avec un dessin de la Maison commémorative.

AJ, 69-127-185

145. Нацрт Дома жртава за ослобођење у Палама.

Draft of the Home of the Victims of Liberation of Pale.

Projet de la Maison des victimes pour la Libération à Pale.

AJ, 69-127-185

146. Црква Ружица на Калемегдану – војничка црква у којој су редовно одржавани помени за српске ратнике пале током Првог светског

рата, али и у другим ратовима, устанцима и биткама. , Београд, децембар 1937.

The Ružica Church on Kalemegdan – a military church in which the commemorations for Serbian warriors were regularly held, for those who perished during the First World War, but also in other wars, uprisings and battles. , Belgrade, December 1937

Église Ružica à Kalemegdan - une église militaire où se tenaient régulièrement les services commémoratifs pour les guerriers serbes tombés pendant la Première guerre mondiale, mais aussi lors d'autres guerres, soulèvements et batailles. , Belgrade, décembre 1937.

Фотографија, AJ, 377-74-6827

Photograph, AJ, 377-74-6827

Photo, AJ, 377-74-6827

СПОМЕНИЦИ КРАЉЕВИМА ПЕТРУ I И АЛЕКСАНДРУ I КАРАЂОРЂЕВИЋУ

Спомен-обележја краљевима Петру I и Александру I Карађорђевићу подизани су не само као монарсима него и вођама државе и војске током Првог светског рата.

MONUMENTS TO KING PETAR I AND ALEKSANDAR I KARADORĐEVIĆ

Memorials to kings Petar I and Aleksandar I Karadorđević were erected in their honour not only as monarchs, but also as leaders of the state and the army during the First World War.

MONUMENTS AUX ROIS PIERRE IER ET ALEXANDRE IER KARADORĐEVIC

Les monuments commémoratifs aux rois Pierre Ier et Alexandre Ier Karađorđević ont été érigés non seulement en tant que monarques mais aussi en tant que dirigeants de l'État et de l'armée pendant la Première Guerre mondiale.

147. Минијатурни споменик Витешком краљу Александру I Ујединитељу, који су подигли официри 60 класе Ниже школе Војне академије у комплексу Војне академије, Београд, 1935.

Miniature monument to Knight King Aleksandar I the Unifier, erected by officers of the 60th class of the Junior Military Academy in the complex of the Military Academy, Belgrade, 1935.

Monument miniature au chevalier roi Alexandre Ier l'Unificateur, érigé par les officiers de la 60e classe de l'École inférieure de l'Académie militaire dans le complexe de l'Académie militaire de Belgrade, en 1935.

Фотографија, АЈ, 377-74-3771

Photograph, АЈ, 377-74-3771

Photo, АЈ, 377-74-3771

148. Споменик блаженопочившем краљу Александру I Ујединитељу у Турији, фебруар 1936.

Monument to Saintly King Aleksandar I the Unifier in Turija, February 1936

Monument au feu roi Alexandre Ier l'Unificateur à Turija, février 1936.

Фотографија, АЈ, 66-380-616

Photograph, АЈ, 66-380-616

Photo, АЈ, 66-380-616

149. Макета Споменика блаженопочившем краљу Петру I Великом Ослободитељу за Мост цара Душана у Скопљу, аутора Антуна Аугустинчића, Скопље, март 1937.

Model of the Monument to Saintly King Petar I the Great Liberator for the Bridge of Emperor Dušan in Skopje, by Antun Augustinčić, Skopje, March 1937.

Maquette du monument au feu roi Pierre Ier le Grand Libérateur pour le Pont de l'empereur Dušan à Skopje, par Antun Augustinčić, Skopje, mars 1937.

Фотографија, АЈ, 66-380-616

Photograph, АЈ, 66-380-616

Photo, АЈ, 66-380-616

150. Макета Споменика блаженопочившем краљу Александру I Ујединитељу за Мост цара Душана у Скопљу, аутора Антуна Аугустинчића, Скопље, март 1937.

Model of the Monument to Saintly King Aleksandar I the Unifier for the Bridge of Emperor Dušan in Skopje, by Antun Augustinčić, Skopje, March 1937.

Maquette du monument au roi Alexandre Ier l'Unificateur pour le Pont De l'empereur Dušan à Skopje, par Antun Augustinčić, Skopje, mars 1937.

Фотографија, АЈ, 66-380-616

Photograph, АЈ, 66-380-616

Photo, АЈ, 66-380-616

151. Цртеж Моста цара Душана у Скопљу са споменицима блаженопочившем краљу Петру I Великом Ослободитељу и блаженопочившем краљу Александру I Ујединитељу, аутора Антуна Аугустинчића, Скопље, март 1937.

Drawing of the Bridge of Emperor Dušan in Skopje with monuments to Sainted King Petar I the Great Liberator and Sainted King Aleksandar I the Unifier, by Antun Augustinčić, Skopje, March 1937.

Dessin du Pont de l'empereur Dušan à Skopje avec les monuments du feu roi Pierre Ier le Grand Libérateur et du feu roi Alexandre Ier l'Unificateur, par Antun Augustinčić, Skopje, mars 1937.

Фотографија, АЈ, 66-380-616

Photograph, АЈ, 66-380-616

Photo, АЈ, 66-380-616

152. Академски вајар Ванђел Коџомановић приликом израде гипсаног модела споменика краља Петра I Великог Ослободитеља у Струги, јесен 1940.

Academic sculptor Vandel Kodžomanović during the production of a plaster model of the

monument of King Petar I the Great Liberator in Struga, autumn 1940.

Sculpteur académique Vandel Kodžomanović lors de la création d'un modèle en plâtre du monument du roi Pierre Ier le Grand Libérateur à Struga, automne 1940.

Фотографија, АЈ, 66-380-616

Photograph, АЈ, 66-380-616

Photo, АЈ, 66-380-616

153. Споменик блаженопочившем краљу Петру I Великом Ослободитељу у Инђији, Инђија, децембар 1929.

Monument to Sainted King Petar I the Great Liberator in Indija, Indija, December 1929.

Monument au feu roi Pierre Ier le Grand Libérateur à Indija, Indija, décembre 1929.

Фотографија, АЈ, 66-380-616

Photograph, АЈ, 66-380-616

Photo, АЈ, 66-380-616

ФИНАНСИРАЊЕ МЕМОРИЈАЛА

Уређивање и подизање меморијала финансирано је преко државних органа, али и путем добровољних прилога становништва.

MEMORIAL FINANCING

The development and erection of the memorial was financed through state authorities, but also through voluntary contributions of the population.

FINANCEMENT DES MÉMORIAUX

L'aménagement et la construction des mémoriaux ont été financés par les organismes de l'État, mais aussi par les contributions volontaires de la population.

154. Молба одбора за подизање Спомен-капеле изгинулим Поречанима у Јужном Броду др Виктору Ружићу, министру правде, за давање прилога за потребе подизања Спомен-капеле, 1939.

Petition of the Committee for the erection of the Memorial Chapel to the killed Poreč residents in Južni Brod to Viktor Ružić, PhD, Minister of Justice, for making contributions for the purpose of erection of the Memorial Chapel, 1939.

Demande du Comité pour la construction de la Chapelle commémorative des habitants de Poreč décédés à Južni Brod au Dr Viktor Ružić, ministre de la justice, pour un don pour la construction de la Chapelle commémorative, 1939.

AJ, 63-BO-225

AJ, 63-DoR-225

AJ, 63-DdC-225

155. Признаница на име Ђорђа Поповића, свештеника из Негбине, којом се потврђује да је добио из касе начелства среза Златиборског пет хиљада динара помоћи од стране Министарства правде за подизање цркве с костурницом у Негбини, Чајетина, 13. октобра 1937.

Receipt in the name of Đorđe Popović, priest from Negbina, confirming that he received from the cash register of the principality of the district of Zlatibor five thousand dinars of assistance from the Ministry of Justice for the erection of a church with an ossuary in Negbina, Čajetina, on 13 October 1937.

Reçu au nom de Đorđe Popović, prêtre de Negbina, qui confirme avoir reçu cinq mille dinars du trésor de la principauté de la arrondissement de Zlatibor du Ministère de la justice pour la construction d'une église avec ossuaire à Negbina, Čajetina, le 13 octobre 1937.

AJ, 63-BO-215

AJ, 63-DoR-215

AJ, 63-DdC-215

156. Окончани рачун о извршеним радовима на подизању споменика заслужним за отаџбину, Београд, 24. јануар 1930.

Final account of the works performed on the erection of the monument to Persons of Merit of the Fatherland, Belgrade, 24 January 1930.

Facture finale des travaux achevés de construction du monument des personnes méritantes de la patrie, Belgrade, le 24 janvier 1930.

AJ, 62-1504

157. Рачун писмосликарских радња Аугуст Дошек издат Окружном заповедништву Постаје Хртковци за предате надгробне плоче за војничке гробове, Загреб, 3. јануар 1919.

Invoice of the August Došek Painting Works issued to the District Command of the Hrtkovci Station for handed over tombstones for military graves, Zagreb, 3 January 1919.

- Compte rendu de l'atelier d'August Došek remis au Commandement du district de Hrtkovci pour la livraison de pierres tombales pour les tombes des soldats, Zagreb, le 3 janvier 1919.
- AJ, 63-BO-208*
AJ, 63-DoR-208
AJ, 63-DdC-208
158. Прорачун трошкова за издржавање ратничких гробља и гробова у Земуну, Земун, 8. фебруар 1922.
- Calculation of costs for maintaining military cemeteries and graves in Zemun, Zemun, 8 February 1922.
- Estimation des coûts pour l'entretien des cimetières et des tombes de guerriers à Zemun, Zemun, le 8 février 1922.
- AJ, 63-BO-209*
AJ, 63-DoR-209
AJ 63-DdC-209
159. Извод исплаћених средстава појединцима из Фонда за извршење Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину у 1938. години, Београд, 18. јануар 1939.
- Excerpt of paid funds to individuals from the Fund for the Execution of the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland in 1938, Belgrade, 18 January 1939.
- État des fonds versés aux particuliers par le Fonds pour l'exécution de Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie en 1938, Belgrade, le 18 janvier 1939.
- AJ, 63-BO-248*
AJ, 63-DoR-248
AJ, 63-DdC-248
160. Списак исплаћених сума за извршење Закона о народном признању заслужнима за Отаџбину у току 1939. године на име помоћи одборима за подизање цркава и капела са костурницама у којима ће се сахранити посмртни остаци ратника, Београд, 11. јануар 1940.
- List of sums paid for the execution of the Law on National Recognition of Persons of Merit of the Fatherland during 1939 in the name of assistance to committees for the erection of churches and chapels with ossuaries in which the remains of warriors will be buried, Belgrade, 11 January 1940.
- Liste des sommes versées pour l'application de la Loi sur la reconnaissance nationale des personnes méritantes de la Patrie en 1939 au titre de l'assistance aux comités pour la construction d'églises et de chapelles avec ossuaires dans lesquelles seront enterrés les dépouilles des soldats, Belgrade, le 11 janvier 1940.
- AJ, 63-BO-248*
AJ, 63-DoR-248
AJ, 63-DdC-248

161. Наредба за исплату педесет хиљада динара Главној државној благајни, председнику Одбора за подизање костурнице у Крупњу Кости Николићу, на име уређења и довршења костурнице у Крупњу, Београд, 6. фебруар 1927.

Order for the payment of fifty thousand dinars to the Main State Treasury, to the President of the Committee for the erection of the Ossuary in Krupanj, Kosta Nikolić, for the arrangement and completion of the Ossuary in Krupanj, Belgrade, 6 February 1927.

Ordonnance de paiement de cinquante mille dinars au Trésor public principal, au président du Comité pour la construction de l'ossuaire de Krupanj, Kosta Nikolić, au nom de l'aménagement et de l'achèvement de l'ossuaire de Krupanj, Belgrade, le 6 février 1927.

AJ, 69-127-185

162. Проглас Крупањског и Београдског одбора за подизање споменика на Мачковом камену са молбом за прикупљање прилога за подизање Споменика на Мачковом камену, 1929.

Proclamation of the Krupanj and Belgrade Committee for the erection of a monument on Mačkov Kamen with a request for the collection of contributions for the erection of a monument on Mačkov Kamen, 1929.

Proclamation des comités de Krupanj et de Belgrade pour l'érection du monument à Mačkov kamen avec demande de collecte de contributions pour l'érection du monument à Mačkov kamen, 1929.

AJ, 63-380-616

ОТКРИВАЊА МЕМОРИЈАЛА

Откривања и освећења костурница, споменика и других спомен-обележја била су свечане прилике на које су долазиле високе званице и бројни грађани. Одређене меморијале је откривао краљ лично или његови изасланици, а освећење су вршили патријарх СПЦ, епископи или друго свештенство (разних конфесија).

MEMORIAL UNVEILINGS

Unveilings and consecrations of ossuaries, monuments and other memorials were ceremonial occasions attended by high-ranking guests and numerous citizens. Certain memorials were unveiled by the king himself or his envoys, and consecration was performed by the Patriarch of the Serbian Orthodox Church, bishops or other clergy (of various religions).

INAUGURATIONS DES MÉMORIAUX

Les inaugurations et les consécration des ossuaires, des monuments et d'autres mémoriaux étaient des occasions festives auxquelles participaient de hauts dignitaires et de nombreux citoyens. Certains monuments étaient inaugurés par le roi lui-même ou ses émissaires, et la consécration était effectuée par le patriarche de l'Église orthodoxe serbe, des évêques ou d'autres membres du clergé (de diverses confessions).

163. Свечаност откривања Споменика захвалности Француској, Калемегдан, Београд, 11. новембар 1930.

Unveiling ceremony of the Monument of Gratitude to France, Kalemegdan, Belgrade, 11 November 1930.

Cérémonie d'inauguration du Monument de la reconnaissance à la France, Kalemegdan, Belgrade, le 11 novembre 1930.

Фотографија, AJ, 377-335-99

Photograph, AJ, 377-335-99

Photo, AJ, 377-335-99

164. Позив Акционог одбора за подизање бисте маршалу Франше д'Епереу на откривање бисте у Београду 17. маја 1936.

Invitation of the Action Committee for the erection of the bust to Marshal Franchet d'Espèrey for the unveiling of the bust in Belgrade on 17 May 1936.

Invitation du Comité d'action pour l'érection du buste au maréchal Franchet d'Esperey à l'inauguration du buste à Belgrade le 17 mai 1936.

AJ, 74-242-296

165. Програм свечаности освећења Цркве-коштурнице изгинулих бораца Шумадијске дивизије I позива у рату 1915. године на локалитетима села Врбовца и околине Смедерева, која ће се одржати у Врбовцу 14. маја 1939.

The program of the ceremony of the consecration of the Church-Ossuary of the fallen fighters of the Šumadija Division I summons in the war of 1915 at the positions of the village of Vrbovec and the vicinity of Smederevo, which will be held in Vrbovec on 14 May 1939.

Programme de la cérémonie de consécration de l'Église ossuaire des soldats morts de la 1ère Division de Šumadija pendant la guerre de 1915 sur les positions du village de Vrbovac et aux environs de Smederevo, qui aura lieu à Vrbovac le 14 mai 1939.

AJ, 63-BO-225

AJ, 63-DoR-225

AJ, 63-DdC-225

166. Свечано откривање Споменика палим Топличанима у ратовима 1912–1918. године у Прокупљу, 9. септембар 1934.

Ceremonial unveiling of the Monument to the Fallen Residents of Toplica in the Wars of 1912-1918 in Prokuplje, 9 September 1934.

Cérémonie d'inauguration du Monument aux habitants de Toplice morts lors des guerres de 1912-1918 à Prokuplje, le 9 septembre 1934.

Фотографија, AJ, 377-835-596

Photograph, AJ, 377-835-596

Photo, AJ, 377-835-596

167. Долазак краља Александра I Карађорђевића и патријарха Варнаве на свечано откривање Споменика палим Топличанима у ратовима 1912–1918. године у Прокупљу, 9. септембар 1934.

The arrival of King Aleksandar I Karađorđević and Patriarch Varnava at the ceremonial unveiling of the Monument to the Fallen Residents of Toplica in the Wars of 1912-1918 in Prokuplje, 9 September 1934.

Arrivée du roi Aleksandar Ier Karađorđević et du patriarche Varnava à la cérémonie d'inauguration du Monument aux habitants de Toplice morts lors des guerres de 1912-1918 à Prokuplje, le 9 septembre 1934.

Фотографија, АЈ, 377-835-597

Photograph, АЈ, 377-835-597

Photo, АЈ, 377-835-597

168. Позив за учествовање у освећењу Спомен-цркве костурнице у Ропчеву код Сопота, Ропчево, октобар 1936.

Invitation to participate in the consecration of the Memorial Church with the Ossuary in Ropočevo near Sopot, Ropočevo, October 1936.

Invitation à assister à la consécration de l'Église commémorative de l'ossuaire de Ropočevo près de Sopot, Ropočevo, octobre 1936.

АЈ, 63-BO-216

АЈ, 63-DoR-216

АЈ, 63-DdC-216

169. Споменица успомени на пале ратнике Свилајнца од 1912. до 1918. године, при откривању њиховог споменика 27. октобра 1926.

Memorial to the fallen warriors of Svilajnac from 1912 to 1918, at the unveiling of their monument on 27 October 1926.

Mémorial commémorant les guerriers tombés au combat de Svilajnac de 1912 à 1918, lors de l'inauguration de leur monument le 27 octobre 1926.

АЈ, 66-380-616

170. Програм свечаности освећења Споменика и ратничке костурнице на Церу, 1928.

Program of the ceremony of consecration of the Monument and the military ossuary on Cer, 1928.

Programme de la cérémonie de consécration du Monument et de l'ossuaire des guerriers de Cer, 1928.

АЈ, 69-127-185

171. Позив Одбора за подизање Костурнице код Прњаворске цркве министру вера Краљевине СХС Ивану Крстељу за учествовање у освећењу Костурнице у Прњавору, Прњавор (Мачва), 15. октобар 1922.

Invitation of the Committee for the erection of the Ossuary near the Prnjavor Church to the Minister of Religions of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes Ivan Krstelj to participate in the consecration of the Ossuary in Prnjavor, Prnjavor (Mačva), 15 October 1922.

Invitation du Comité pour l'érection de l'Ossuaire de l'église de Prnjavor au ministre des Cultes du Royaume SCS, Ivan Krstelj, pour sa participation à la consécration de l'Ossuaire de Prnjavor, Prnjavor (Mačva), le 15 octobre 1922.

АЈ, 69-127-185

ПОМЕНИ И КОМЕМОРАЦИЈЕ

У периоду између два светска рата на меморијалима су обављани редовни помени и комеморације за страдале у Првом светском рату. Најзначајније су биле организоване за Видовдан, 28. јуна, у част свим српским ратницима. Представници државе, бивши ратници и грађани су присуствовали комеморацијама у земљи и иностранству.

MEMORIAL SERVICES AND COMMEMORATIONS

In the period between the two world wars, regular memorial services and commemorations for the victims of the First World War were held at the memorials. The most important ones were organized for Vidovdan, 28 June, in honour of all Serbian warriors. Representatives of the state, former warriors and citizens attended the commemorations at home and abroad.

SERVICES COMMÉMORATIFS ET COMMEMORATIONS

Dans l'entre-deux-guerres, des services commémoratifs et des commémorations réguliers ont eu lieu aux mémoriaux des victimes de la Première Guerre mondiale. Les plus importantes ont été organisées au jour de Vidovdan, le 28 juin, en l'honneur de tous les guerriers serbes. Des représentants de l'État, d'anciens soldats et des citoyens ont assisté aux commémorations dans le pays et à l'étranger.

172. Молба Бранка Јовановића, министра војске и морнарице, Франу Јанковићу, министру вера, да се изда наредба целокупном свештен-

ству свих вероисповести да се 17. априла 1920. године у свим храмовима у Краљевству СХС изврши свечани помен-парастос палим у рату, Београд, 30. март 1920.

The request of Branko Jovanović, Minister of the Army and Navy, to Frano Janković, Minister of Religions, to issue an order to the entire clergy of all religions to perform a solemn memorial service to the fallen in the war in all churches in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on 17 April 1920, Belgrade, 30 March 1920.

Demande de Branko Jovanović, ministre de l'armée et de la marine, à Fran Janković, ministre des cultes, d'ordonner à l'ensemble du clergé de toutes confessions d'organiser un service commémoratif solennel pour les morts de la guerre le 17 avril, 1920, dans tous les temples du Royaume SCS, Belgrade, le 30 mars 1920

AJ, 69-127-185

173. Кнез Павле Карађорђевић приликом полагања венца на Споменик Незнаком јунаку у Атини, Грчка, 1938.

Prince Pavle Karađorđević when laying a wreath at the Monument to the Unknown Hero in Athens, Greece, 1938.

Prince Pavle Karađorđević dépose une gerbe au Monument au Héros inconnu à Athènes, Grèce, 1938.

Фотографија, AJ, 377-74-4057

Photograph, AJ, 377-74-4057

Photo, AJ, 377-74-4057

174. Министар иностраних послова Мађарске Иштван Чаки након полагања венаца на заједничкој гробници мађарских војника на Новом гробљу у Београду, током званичне посете Краљевини Југославији, 12. децембар 1940.

Hungarian Foreign Minister István Csáky after laying wreaths on the common grave of Hungarian soldiers at the New Cemetery in Belgrade, during an official visit to the Kingdom of Yugoslavia, December 12, 1940.

Ministre hongrois des affaires étrangères, István Csáky, après avoir déposé des gerbes sur la tombe commune des soldats hongrois au Nouveau Cimetière de Belgrade, lors d'une visite officielle au Royaume de Yougoslavie, le 12 décembre 1940.

Фотографија, АЈ, 377-335-169

Photograph, АЈ, 377-335-169

Photo, АЈ, 377-335-169

175. Министар иностраних послова Краљевине Југославије Александар Цинцар-Марковић приликом полагања венца на Гробницу Незнаном јунаку на Тргу хероја у Будимпешти, током званичне посете Мађарској, фебруар 1941.

Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia Aleksandar Cincar-Marković during the laying of a wreath at the Tomb of the Unknown Hero at Heroes' Square in Budapest, during an official visit to Hungary, February 1941.

Ministre des affaires étrangères du Royaume de Yougoslavie, Aleksandar Cincar-Marković,

déposant une gerbe sur la Tombe du Héros inconnu sur la Place des Héros à Budapest, lors d'une visite officielle en Hongrie, février 1941.

Фотографија, АЈ, 377-335-210

Photograph, АЈ, 377-335-210

Photo, АЈ, 377-335-210

176. Кнез Павле Карађорђевић и гроф Галеацо Ћано (Galeazzo Ciano), министар иностраних послова Краљевине Италије, приликом обиласка гробнице у Споменику погинулима у Фиренци, април 1939.

Prince Pavle Karadorđević and Count Galeazzo Ciano, Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Italy, during a visit to the tomb in the Monument to the Fallen in Florence, April 1939.

Prince Pavle Karadorđević et le comte Galeazzo Ciano, ministre des affaires étrangères du Royaume d'Italie, lors d'une visite du tombeau du Monument aux morts à Florence, avril 1939.

Фотографија, АЈ, 377-74-4214

Photograph, АЈ, 377-74-4214

Photo, АЈ, 377-74-4214

177. Делегација Националне федерације ветерана Источног фронта из Француске на Војничком гробљу у Битољу, током ходочашћа у Југославији и Грчкој, Битољ, септембар 1936.

Delegation of the National Federation of Veterans of the Eastern Front from France at the Military cemetery in Bitola, during pilgrimages to Yugoslavia and Greece, Bitola, September 1936.

Délégation de la Fédération Nationale des Anciens Combattants du Front de l'Est de France au Cimetière Militaire de Bitola, lors d'un pèlerinage en Yougoslavie et en Grèce, Bitola, septembre 1936.

Фотографија, АЈ, 377-74-1334

Photograph, АЈ, 377-74-1334

Photo, АЈ, 377-74-1334

178. Делегација Националне федерације ветерана Источног фронта из Француске испред Спомен-капеле на Војничком гробљу на Зејтинлику, током ходочашћа у Југославији и Грчкој, Солун, септембар 1936.

Delegation of the National Federation of Veterans of the Eastern Front from France in front of the Memorial Chapel at the Military cemetery in Zeitenlik, during pilgrimages to Yugoslavia and Greece, Thessaloniki, September 1936.

Délégation de la Fédération Nationale des Anciens Combattants du Front de l'Est de France devant la Chapelle commémorative du Cimetière militaire de Zeitenlik, lors d'un pèlerinage en Yougoslavie et en Grèce, Salonique, septembre 1936.

Фотографија, АЈ, 377-74-1337

Photograph, АЈ, 377-74-1337

Photo, АЈ, 377-74-1337

179. Официри и војници Војске Краљевине СХС са народом испред Спомен--капеле на Кајмакчалану, Битољ.

Officers and soldiers of the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with the

people in front of the Memorial Chapel on Kajmakčalan, Bitola.

Officiers et soldats de l'Armée du Royaume SCS avec le peuple devant la Chapelle commémorative à Kajmakčalan, Bitola.

Фотографија, АЈ, 377-835-180

Photograph, АЈ, 377-835-180

Photo, АЈ, 377-835-180

ЧУВАРИ И ОДРЖАВАЊЕ

За најзначајнија гробља из Првог светског рата држава је именовала посебне чуваре. Од посебног значаја су били чувари и свештеночувари гробаља у иностранству. Те особе нису бринуле о једном гробљу, него о свим гробљима са српским ратницима у одређеним земљама. Захваљујући њиховом ангажману, више гробаља је уређено и сачувано, и више костурница подигнуто.

Одржавање меморијала је била стална активност државних органа и појединаца. Радило се о широком аспекту делатности, од редовних активности на одржавању меморијала у достојанственом стању до великих оправки објеката који су били у лошем стању.

CARETAKERS AND MAINTENANCE

For the most important cemeteries from the First World War, the state appointed special keepers. Of particular importance were the guardians and clergymen of cemeteries abroad. These persons did not hold the duty of care over a single cemetery, but over all cemeteries with Serbian warriors in certain countries. Thanks to their engagement, more

cemeteries were developed and preserved, and more ossuaries were erected.

The holding of memorial services was a constant activity of state bodies and individuals. It was a broad aspect of the activity, from regular activities to maintain the memorial in a dignified condition to major repairs to facilities that were in poor condition.

GARDIENS ET ENTRETIEN

L'État a nommé des gardes spéciaux pour les cimetières les plus importants de la Première Guerre mondiale. Les gardiens et les prêtres gardiens des cimetières à l'étranger étaient particulièrement importants. Ces personnes ne s'occupaient pas d'un cimetière, mais de tous les cimetières abritant des guerriers serbes dans certains pays. Grâce à leur implication, plusieurs cimetières ont été aménagés et préservés, et plusieurs ossuaires ont été érigés.

L'entretien des mémoriaux était une activité constante des organismes d'État et des particuliers. Il s'agissait d'un large aspect de l'activité, des activités régulières visant à maintenir le mémorial dans un état digne jusqu'aux réparations majeures des bâtiments en mauvais état.

180. Нацрт неопходних радова на осигурању Војничког гробља у Кривој Паланци, Куманово, 6. децембар 1921.

Draft of necessary works on securing the Military cemetery in Kriva Palanka, Kumanovo, 6 December 1921.

Projet des travaux nécessaires à la sécurisation du cimetière militaire de Kriva Palanka, Kumanovo, le 6 décembre 1921.

AJ, 63-BO-217

AJ, 63-DoR-217

AJ, 63-DdC-217

181. Предрачун за уређење Војничког гробља на гробљу Свети Криж у Љубљани, Љубљана, 17. септембар 1925.

Bill of estimate for the arrangement of the Military cemetery at the Sveti Križ Cemetery in Ljubljana, Ljubljana, 17 September 1925.

Devis pour l'aménagement du Cimetière militaire du Cimetière Sveti Križ (Sainte Croix) à Ljubljana, Ljubljana, le 17 septembre 1925.

AJ, 63-BO-229

AJ, 63-DoR-229

AJ, 63-DdC-229

182. Указ краља Александра I Карађорђевића о именовању Миливоја Црвчанина за свештеночуvara III класе за војничка гробља у Чехословачкој, Аустрији и Мађарској, Београд, 3. октобар 1922.

Decree of King Aleksandar I Karađorđević on the appointment of Milivoje Crvčanin as a priest keeper of the III class for military cemeteries in Czechoslovakia, Austria and Hungary, Belgrade, 3 October 1922.

Décret du roi Aleksandar Ier Karađorđević portant nomination de Milivoj Crvčanin comme prêtre gardien de la classe III pour les cimetières militaires de Tchécoslovaquie, d'Autriche et de Hongrie, Belgrade, le 3 octobre 1922.

AJ, 69-117-171

183. Заклетва Миливоја Црвчанина, свештеночуvara војничких гробаља у Чехословачкој, Аустрији и Мађарској, Праг, 13. новембар 1922.

Oath of Milivoje Crvčanin, priest-keeper of military cemeteries in Czechoslovakia, Austria and Hungary, Prague, 13 November 1922.

Serment de Milivoj Crvčanin, prêtre gardien des cimetières militaires de Tchécoslovaquie, d'Autriche et de Hongrie, Prague, le 13 novembre 1922.

AJ, 69-117-171

184. Решење Министарства вера Краљевине СХС да се Грађевинској секцији у Битољу стави на располагање шест хиљада динара за окончање радова на оправци Спомен-цркве – капеле на Кајмакчалану, Београд, 5. септембар 1926.

Decision of the Ministry of Religion of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes to make available to the Construction Section in Bitola six thousand dinars for the completion of works on the repair of the Memorial Church – chapel at Kajmakčalan, Belgrade, 5 September 1926.

Décision du Ministère des cultes du Royaume SCS de mettre six mille dinars à la disposition de la section de construction de Bitola pour l'achèvement des travaux de réparation de l'Église commémorative - chapelle de Kajmakčalan, Belgrade, le 5 septembre 1926.

AJ, 69-127-185

185. Чувар Петар Гавриловић поред Спомен-плоче српским војницима сахрањеним на Војничком гробљу Белведер у граду Тунису, 1930.

Keeper Petar Gavrilović next to the Memorial plaque to Serbian soldiers buried at the Belveder Military cemetery in the city of Tunisia, 1930.

Gardien Petar Gavrilović à côté de la plaque commémorative des soldats serbes enterrés au cimetière militaire du Belvédère de la ville de Tunis, 1930.

Фотографија, AJ, 63-BO-230

Photograph, AJ, 63-DoR-230

Photo, AJ, 63-DdC-230

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Након Другог светског рата, у ком је било и уништавања меморијала Првог светског рата, Југославија је била земља новог политичког уређења, са јасно исказаном потребом да комеморише жртве Другог светског рата. Услед тога, сећање на Први светски рат је било скрајнуто, али не и потпуно потиснуто. У периоду социјализма било

MILITAIRES SERBES DECEDES a TUNIS

1915—1919

Division Choumadia S/officier Nikolay Djordjevitich Caporal Radomir Pavlovitch Soldats Alexandre Markovitch Alexandre Ravinitich Dragutin Chouravatz Jovan Tsvetkovitch Jovane Radovanovitch Nikola Jovanichévitch Nikolade Milkovitch Mikola Duvchévitch Pera Popovitch Radomir Milachinovich Radomir Yovitchitch Radovan Milovanovitch Stanislave Pannovitch Vladimir Mirtchitch Voukadine Nikolitch	Division de Danube S/officier Nicolas Mikailovitch Caporal Nicolas Aditch Soldats Andre Selahovitch Borisave Filipovitch Borivoye Zatchévitch Dragutin Vessichévitch Jovane Ilitch Jivko Kahlitch Milan Voinovitch Nikolave Maritch Nikolay Rukovitch Nikolay Rafailovitch Radok Tutchilovitch Radomir Svitchilovitch Stanimir Piritchilitch Vikentia Stichevitch Vikentir Spassovitch Vladislave Yevitch	Division de Drina S/officier Sava Savitch Caporal Ilija Siméonovitch Soldats Borivoye Maritch Dragomir Vornozovitch Dragutine Jivkovitch Djordje Bochkovitch Djordje Yovanovitch Filip Miatovitch Jovan Yankovitch Leuka Stanimirovitch Milan Pannovitch Mikola Petrovitch Radomir Nenadovitch Svetislav Voolichévitch Tchada Stanjovitch Vignome Milovanovitch Mikolavitch Stanislavitch	Division de Morava S/officier Arta Chakitch Capitaine Djordje Kabitch Nicolas Brankovitch Soldats Adam Avramovitch Alexa Starchévitch Draga Vassilévitch Djordje Kitchitch Lazar Tzchitch Maden Peronovitch Mikolase Yovanovitch Mikola Miletchevitch Mikola Milovanovitch Nicolas Milkovitch Nevitza Loukovitch Ouvche Andjelovitch Ouvche Petrovitch Sava Petrovitch Tchita Lipanovitch	Division de Tnah S/officier Riga Nikolavitch Soldats Andjelko Gjorgjevitch Arta Mikalitch Dragutine Tchakitch Jarka Bralitch Jivota Pavlovitch Lazar Miltchitch Milan Kahlitch Pera Ilitch Radomir Jivkovitch Steyan Radovitch Steyan Djordjevitch Svetazar Djordjevitch Tchimir Tchirkovitch Tsvetko Miltovitch Vassile Tsvetovitch Voukade Radovitch Yanka Djakumba Svetimir Jivachitch	Division de Vardar S/officier Vladimir Stankevitch Capitaine Arta Simitch Tchita Petrovitch Soldats Alexa Petrovitch Bogine Mirkovitch Dragutin Tchakitch Ilija Yovanovitch Jovane Jikitch Lindomir Andjelovitch Lindomir Duvchévitch Mikola Kahlitch Nikolade Mijemovitch Pannislave Gualardine Mikola Yovanovitch Radovan Voolichévitch Rista Raditch Stanislav Stankevitch Tchimir Jivachitch	Division de Cratze S/officier Ivan Vranitch Trifunir Magitch Voukadine Karmovitch Jovan Petrovitch Jovan Yovanovitch S/officier Trifunir Trbitch Soldats Bogine Karitch Danko Jivachitch Danko Miltchitch Ivan Sgapanovitch Ilija Raditch Milan Stchabala Pera Stojan Pera Stojan de Cratze S/officier Mikola Popovitch Soldats Alexander Stojanovitch Nikolade Radovitch

Flétel

је завршавања и обнова разних спомен-обележја, као и подизања нових, али и нестанака многих ратничких гробаља. Комеморације код спомен-обележја нису биле сталне, али су се одржавале.

MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

After the Second World War, in which there were destructions of the memorials of the First World War, Yugoslavia was a country of new political order, with a clear need to commemorate the victims of the Second World War. As a result, the memory of the First World War was sidelined, but not completely suppressed. In the period of socialism, there were completion and renovation of various memorials, as well as the erection of new ones, but also the disappearance of many military cemeteries. Commemorations at the memorials were not constant, but they were held.

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN YUGOSLAVIE SOCIALISTE

Après la Seconde Guerre mondiale, au cours de laquelle il y a eu également la destruction des monuments commémoratifs de la Première Guerre mondiale, la Yougoslavie était un pays doté d'un nouveau système politique, avec un besoin clairement exprimé de commémorer les victimes de la Seconde Guerre mondiale. En conséquence, la mémoire de la Première Guerre mondiale a été réduite, mais pas complètement supprimée. Durant la période du socialisme, divers monuments commémoratifs ont été achevés et rénovés, ainsi que la construction de

nouveaux, mais aussi la disparition de nombreux cimetières des guerriers. Les commémorations aux mémoriaux n'étaient pas régulières, mais elles ont eu lieu.

186. Спомен-плоча Гаврилу Принципу на ћелији у тврђави Терезин, у којој је био затворен након атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда 1914. године – плочу је поставила Амбасада ФНР Југославије у Прагу 29. новембра 1954.

The memorial plaque to Gavrilo Princip on the cell in the fortress of Terezin, in which he was imprisoned after the assassination of the Austro-Hungarian Crown Prince Franz Ferdinand in 1914 – was placed by the Embassy of the FPR Yugoslavia in Prague on 29 November 1954.

Plaque commémorative à Gavrilo Princip sur la cellule de la forteresse de Terezin, où il fut emprisonné après l'assassinat de l'héritier austro-hongrois du trône François Ferdinand en 1914 - la plaque a été installée par l'ambassade de la RPF de Yougoslavie à Prague le 29 novembre 1954.

Фотографија, АЈ, 112f-466-14261-31

Photograph, АЈ, 112f-466-14261-31

Photo, АЈ, 112f-466-14261-31

187. Информација Пери Поповићу, генералном конзулу ФНР Југославије у Солуну, о могућности да Јосип Броз Тито, председник ФНР Југославије, приликом повратка са пута по земљама Азије и Африке посети Грчку, и том приликом му се достављају две тра-

ке за венце који би се положили на Војничком гробљу на Зејтинлику, Београд, 21. јануар 1959. – Приликом проласка кроз Солун, Тито је обишао Српско војничко гробље у Зејтинлику и Гробље палих грчких војника у Првом светском рату, и положио венац на оба.

Information to Pera Popović, Consul General of the FPR Yugoslavia in Thessaloniki, on the possibility of Josip Broz Tito, President of the FPR Yugoslavia, returning from a trip to the countries of Asia and Africa to visit Greece, and on that occasion he is provided with two ribbons for wreaths that would be laid at the Military cemetery at Zeitenlik, Belgrade, 21 January 1959. – While passing through Thessaloniki, Tito visited the Serbian Military cemetery in Zeitenlik and the Cemetery of Fallen Greek Soldiers in the First World War, and laid a wreath on both.

Information adressée à Pera Popović, consul général de la RPF de Yougoslavie à Salonique, sur la possibilité que Josip Broz Tito, président de la RPF de Yougoslavie, au retour de son voyage dans les pays d'Asie et d'Afrique, se rende en Grèce, et qu'à cette occasion, il recevra deux rubans pour des gerbes qui seraient déposées au Cimetière militaire de Zeitenlik, Belgrade, le 21 janvier 1959. - Lors de son passage à Salonique, Tito a visité le Cimetière militaire serbes é Zeitenlik et le Cimetière des soldats grecs tombés pendant la Première Guerre mondiale et y a déposé une gerbe de fleurs.

AJ, 837, I-2/11-9

188. Спомен-костурница погинулим у Колубарској бици у Лазаревцу у оквиру Спомен-цркве – Спомен-костурница је обновљена 1964. године, пројектант обновљене Костурнице је архитекта С. Павловић, а скулптуре је израдио вајар Михајло Томић, Лазаревац, март 1968.

The Memorial Ossuary to the dead in the Battle of Kolubara in Lazarevac within the Memorial Church – The Memorial Ossuary was renovated in 1964, the designer of the renovated Ossuary is the architect S. Pavlović, and the sculptures were made by sculptor Mihajlo Tomić, Lazarevac, March 1968.

Ossuaire commémoratif des morts de la bataille de Kolubara à Lazarevac dans le cadre de l'Église commémorative - l'Ossuaire a été restauré en 1964, le concepteur de l'Ossuaire rénové était l'architecte S. Pavlović, et les sculptures ont été réalisées par le sculpteur Mihajlo Tomić, Lazarevac, mars 1968.

Фотографија, AJ, 112f-721-19181-9

Photograph, AJ, 112f-721-19181-9

Photo, AJ, 112f-721-19181-9

189. Југословенска парламентарна делегација, предвођена Милентијем Поповићем, приликом полагања венца на Војничко гробље у Мензел Бургиби у Тунису, мај 1969.

Yugoslav parliamentary delegation, led by Milentije Popović, during the laying of the wreath at the Military cemetery in Menzel Bourguiba in Tunisia, May 1969.

Délégation parlementaire yougoslave, dirigée par Milentij Popović, lors de la pose d'une ger-

be au cimetière militaire de Menzel Bourguiba, Tunisie, mai 1969.

Фотографија, АЈ, 112f-794-20348-24

Photograph, АЈ, 112f-794-20348-24

Photo, АЈ, 112f-794-20348-24

190. Ричард Никсон (Richard Nixon), председник Сједињених Америчких Држава, приликом полагања венца на Споменик Незнаком јунаку на Авали, током званичне посете СФР Југославији, септембар/октобар 1970.

Richard Nixon, President of the United States of America, during the laying of a wreath at the Monument to the Unknown Hero on Avala, during an official visit to SFR Yugoslavia, September/October 1970.

Richard Nixon, président des États-Unis d'Amérique, déposant une gerbe au Monument au Héros inconnu à Avala, lors de sa visite officielle en RFS de Yougoslavie, septembre/octobre 1970.

Фотографија, АЈ, 112f-068-22040-56

Photograph, АЈ, 112f-068-22040-56

Photo, АЈ, 112f-068-22040-56

191. Драгољуб Марковић, председник Скупштине СР Србије, у обиласку Спомен-костурнице на Мачково камену током званичне посете Подрињу, 27. август 1973.

Dragoljub Markovic, Speaker of the Assembly of the Federal Republic of Serbia, on a tour of the Memorial Ossuary on Mačkov Kamen during an official visit to Podrinje, 27 August 1973.

Dragoljub Marković, président de l'Assemblée de la RS de Serbie, visitant l'Ossuaire commémoratif de Mačkov kamen lors d'une visite officielle à Podrinje, le 27 août 1973.

Фотографија, АЈ, 112f-796-25412-10

Photograph, АЈ, 112f-796-25412-10

Photo, АЈ, 112f-796-25412-10

192. Полагање венца на Српском војничком гробљу Кап Матиф (Cap Matifou) у Алжиру, јун 1981.

Laying of the wreath at the Serbian Military cemetery Cap Matifou in Algeria, June 1981

Pose d'une gerbe au Cimetière militaire serbe de Cap Matifou en Algérie, juin 1981.

Фотографија, АЈ, 112f-001-L-8015-13

Photograph, АЈ, 112f-001-L-8015-13

Photo, АЈ, 112f-001-L-8015-13

193. Обележавање седамдесет пет година Церске битке, Текериш, август 1989.

Commemoration of the Seventy-Five Years of the Battle of Cer, Tekeriš, August 1989

Commémoration des soixante-quinze ans de la bataille de Cer, Tekeriš, août 1989.

Фотографија, АЈ, 112f-440-L-12141-59

Photograph, АЈ, 112f-440-L-12141-59

Photo, АЈ, 112f-440-L-12141-59

38

39

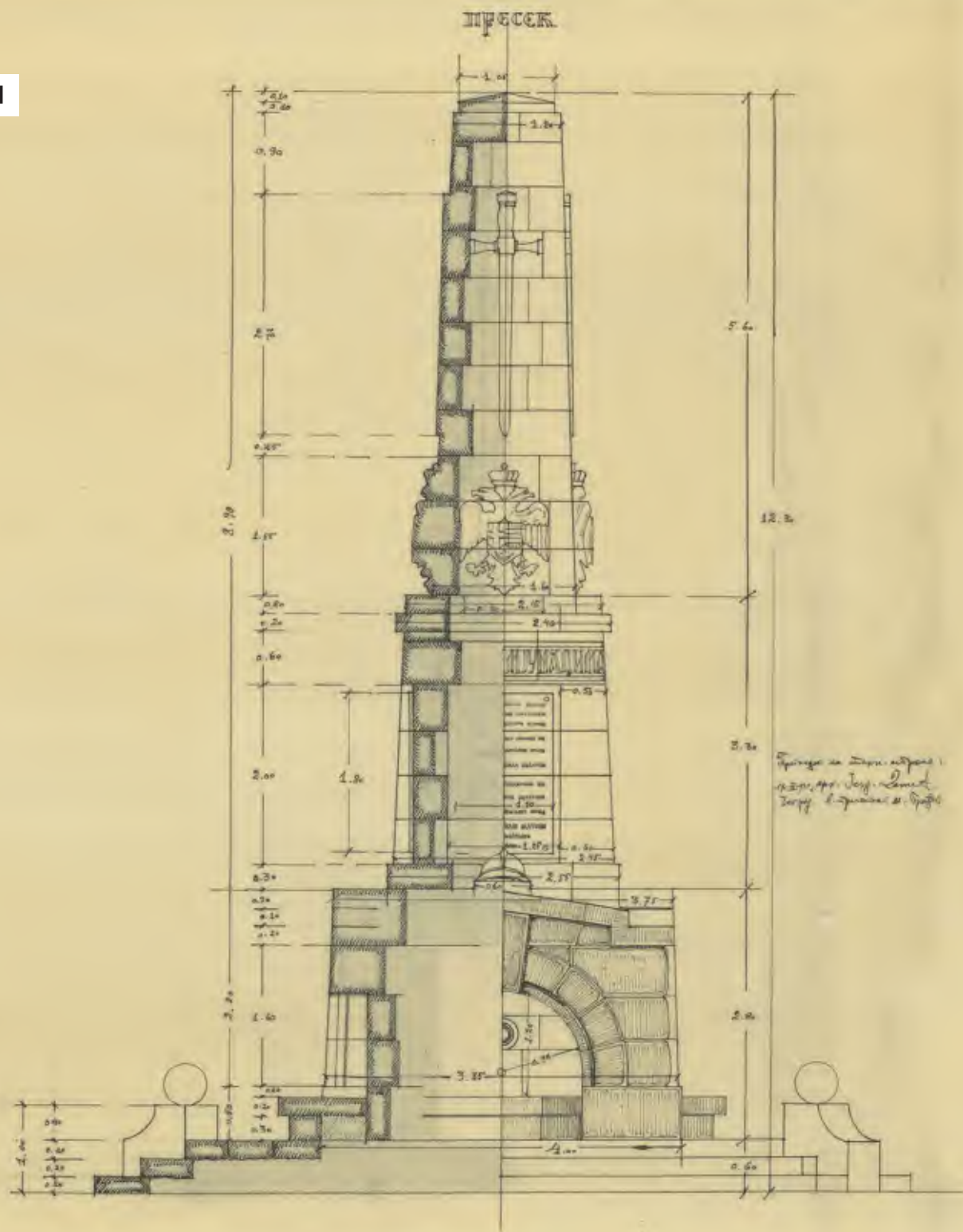

112

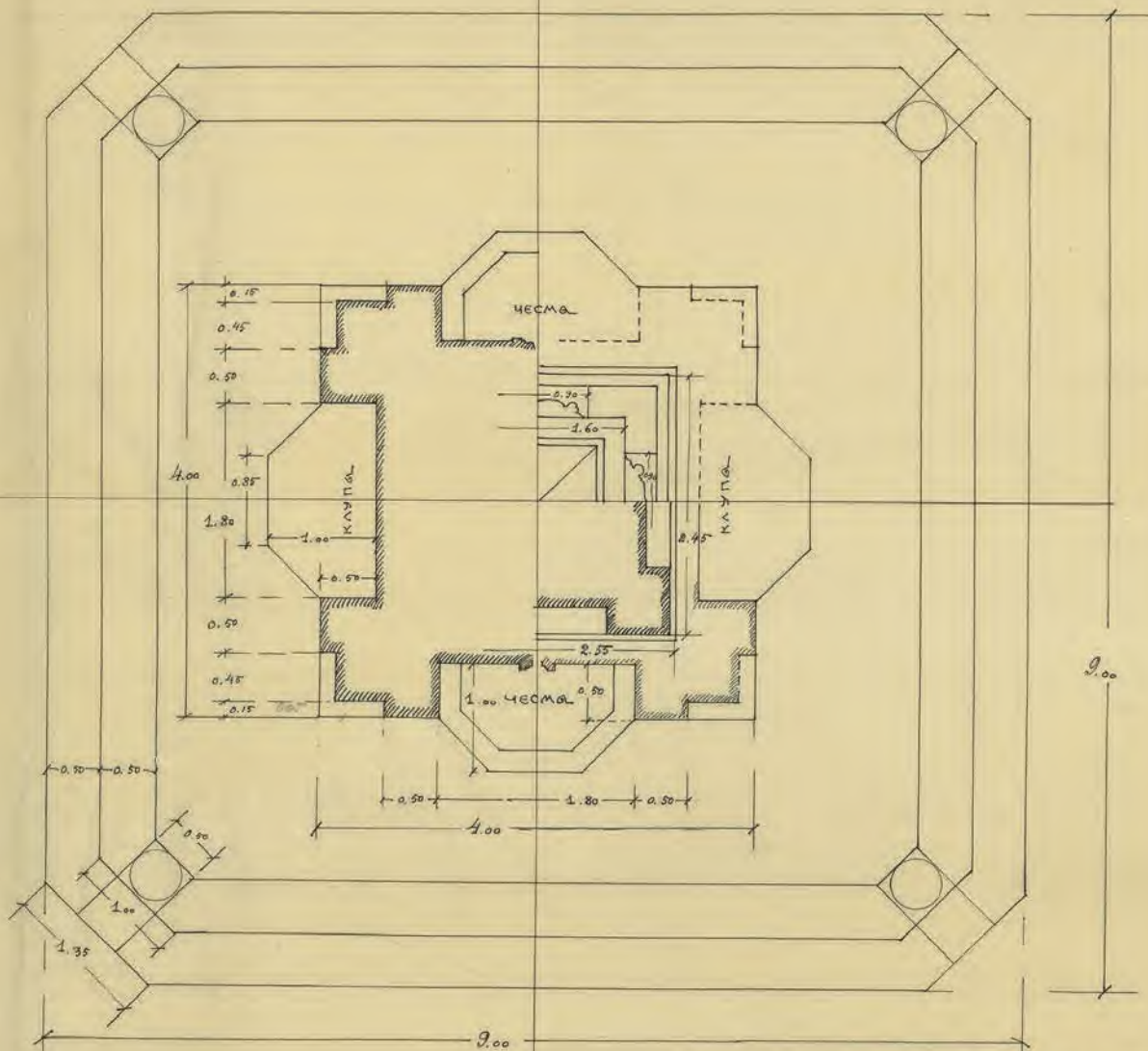

118

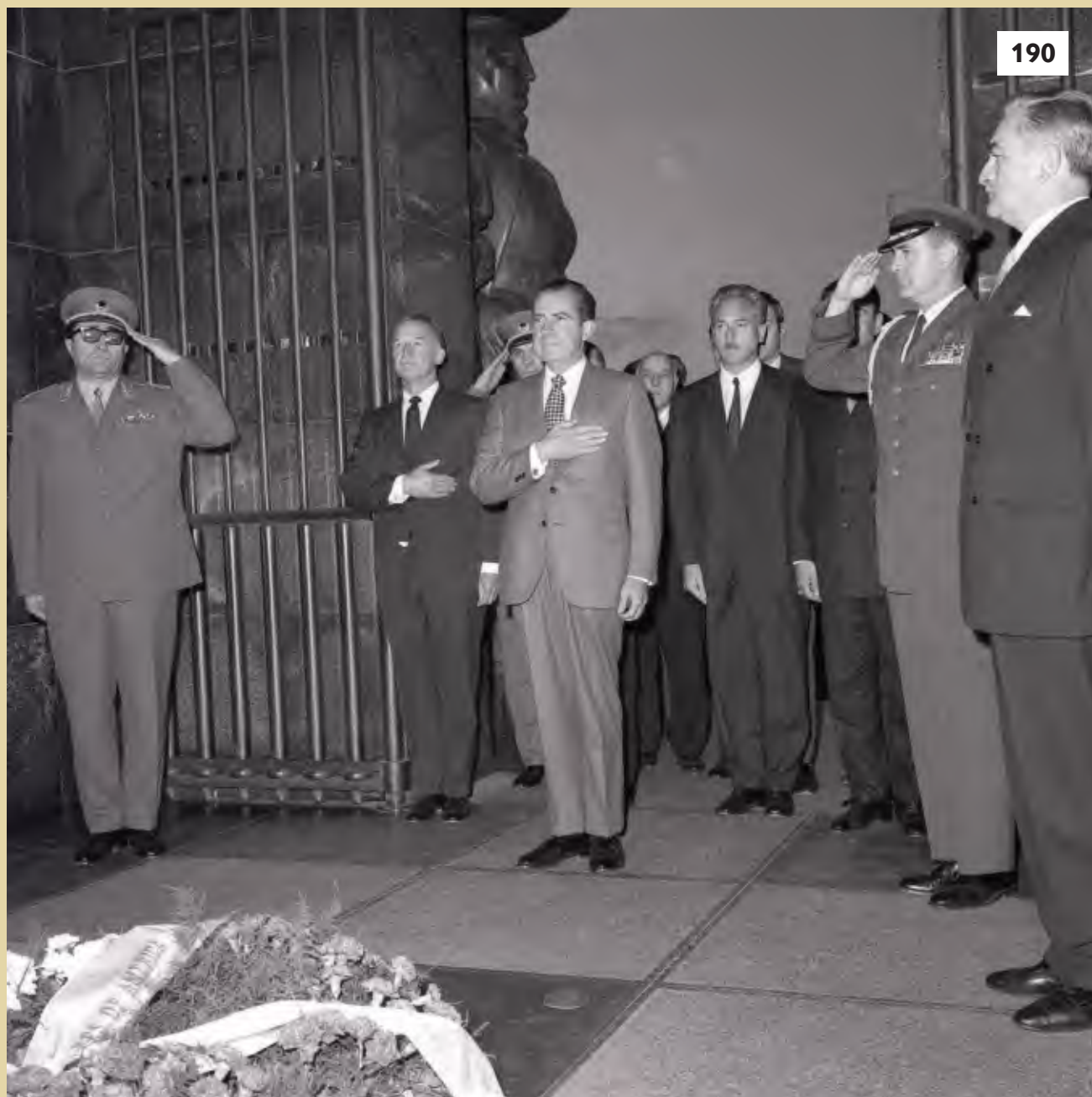

ОСНОВА

Проектная Худож. Красав. архитекты
1931-1-17.
- Стород.

Одабрана литература

Selected literature

Littérature sélectionnée

- Д. Ацовић, Николај Краснов – албум сећања, Београд 2017.
- Д. Антић, *Откривање спомен-костурнице у Сурдулици 1924. године*, Култура полиса 18–45 (2021), 233–244.
- М. Бабић, С. Неговановић, Н. Лукић, *Меморијали Првог светског рата на простору Републике Српске и од интереса за Републику Српску са простора Федерације Босне и Херцеговине*, Београд 2018.
- Р. Beranová, V. Bružeňák, *Ozvěny velké války. Zajatecký tábor Jindřichovice 1915–1918 = Der Nachhall des großen Kriegs. Das Gefangenenerlager Jindřichovice 1915–1918 = Echoes of the Great War. Prison camp Jindřichovice 1915–1918*, Sokolov 2012.
- Г. Благојевић, *Места ходочашћа, српска војничка гробља у Грчкој*, Спомен-места – историја – сећања, Зборник ЕИ САНУ 26, Београд 2009, 185–189.
- Б. Богдановић, *Велики рат. Записано у камену*, Београд 2018.
- А. Божовић *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014.
- Т. Borić, *Avala: From a Symbolic Topos of Serbia to the Monument of Yugoslavia*, Acta Univesitalis. Series: Visual Arts and Music, 3-2 (2017), 73–88. <https://doi.org/10.22190/FUVAM1702073B>
- Ђ. Боровњак, *Архитектура обележја војничких гробаља Краљевине СХС/Југославије у Чехословачкој*, у: „Od Moravy k Moravě III. Z historie česko-srbských vztahů” („Од Мораве до Мораве III. Из историје чешко-српских односа”), ур. Štěpánek V., Hladký L. Brno, Нови Сад 2017, 263–290.
- Ђ. Боровњак, Ј. Межински Миловановић, *Архитекта Василиј Михаилович Андросов (1872–1944)*, Београд 2023.
- И. Борозан *Култ палих војника и уметност сећања: Храм славе на војничком гробљу у Скопљу*, у: Православни свет и Први светски рат: зборник радова међународног научног скупа, ур. Владислав Пузовић, Београд 2014, 444–467.
- Н. Brettl *Das Kriegsgefangenen- und Internierungslager Boldogassony/Frauenkirchen*, Halbtun 2014.
- Д. Ванушевић, *Подизање споменика Победе на Теразијама*, Наслеђе 9 (2008), 193–210.
- Л. Варга, *Царски и Краљевски заробљенички логор и гробље у Нађмеђеру (1914–1918)*, Трнава, Нови Сад, Београд 2015.
- Т. Ведриг, Ф. Ведриг, Џ. М. Стинен, *Српски војници умрли у Холандији 1917–1919*, Горњи Милановац, Пожаревац, 2019.
- В. Vlasidis, *Rediscovering the First World War Serbian monuments in Greece / from ignorance to consideration of the Cultural heritage*, у: Зборник радова са Међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату, Нови Сад, 29–30. октобар 2014, ур. Д. Ћираковић, М. Јаћимовић, Нови Сад 2014, 307–327.
- Р. Вучетић *Побеђени „Победник”: полемике уочи постављања Мештровићевог споменика*, Годишњак за друштвену историју VI-2 (1999), 110–123.
- Љ. В. Димитријевић, Н. Л. Лајбеншпергер, *Место култа Теткице Бибије и меморијални простор Рома у Улици господара Вучића у Београду*, Саопштења РЗ-ЗЗСК LIII (2021), 113–133.
- М. Димитријевски, Б. Стојаноски, *Странски воени споменици. Спомен обележја и воени грађби во Република Македонија од првата половина на 20. век (Foreign Military Monuments. Memorials and Military Structures*

- in the Republic of Macedonia from the First Half of the 20th Century), Скопје 2011.
- Lj. Dobrovšak, *Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj – Ratni spomenici*, u: *Zbornik radova Znanstveni skup Konac velikog rata*, Hrvatski državni arhiv, 29–30. studenoga 2018, ur. H. Gržina, M. Stipančević, Zagreb 2020, 399–425.
- Lj. Dobrovšak, *The Memorial Heritage of World War I in Croatia from 1914 Until Today*, *Društvena istraživanja* 32-2 (2023), 213–231. <https://doi.org/10.5559/di.32.2.02>
- M. Dobuševa, V. Krymova, (eds.) *Olšany, Nekropole ruské emigrace*, Praha 2013.
- R. Dojčinović, *Spomen-kosturnica u Surdulici 1924–2010. O genezi zločina nad Srbima u Surdulici u I svetskom ratu, izgradnja, rušenje i obnova spomen kosturnice*, Vranje 2011.
- И. Буковић, Н. Лукић, *Нежидер, Аустроугарски логор за Србе 1914–1918*, Београд 2017.
- М. Живановић, *И крст и петокрака. Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку*. Београд 2020.
- С. Живковић, *Gradjenje spomenika „Neznanom junaku” na Avali*, *Vesnik* 13–14 (1968), 247–275.
- Т. Жугић (Т. Жугиќ), *Стање српских војничких гробаља на Кајмакчалану и Мариову од 1918. до 2016. године (Состојбата на српските војнички гробишта на Кајмакчалан и Мариово од 1918. до 2016. година)*, у: *Врските меѓу Р. Македонија и Р. Србија низ вековите и денес*. Зборник на трудови од Меѓународна научна конференција одржана на 19 и 20 мај 2017 г. во Битола, Битола 2018, 173–181.
- А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd 2007.
- А. Ignjatović, *From Constructed Memory to Imagined National Tradition. Tomb of the Unknown Yugoslav Hero (1934–1938)*, *Slavonic and East European Review*, 88-4 (2010), 624–651.
- А. Илијевски, *Хуманитарна криза и техничка елита: српски архитекти у Првом светском рату*, у: „Културна баштина и криза: херитолошки и архитектонски аспект”, ур. А. Кадијевић, Београд 2021, 115–132.
- П. Илић, *Подизање споменика палим Шумадинцима у Крагујевцу 1932. године*, у: *Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године*. Зборник радова са научног скупа одржаног 30. новембра 2012. године у Крагујевцу, ур. Б. Радовановић, П. Илић, Крагујевац 2014, 181–216.
- В. Језерник, *Jugoslavija, zemlja snova*. Beograd 2018.
- В. Језерник, *Mesto brez spomina, Javni spomeniki v Ljubljani*, Ljubljana 2014.
- З. М. Јовановић, *Зебрњак, у трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд, Горњи Милановац 2004.
- А. Кадијевић, *Допринос руских неимара – емиграната српској архитектури између два светска рата*, у „Руси без Русије. Српски Руси”, ур. З. Бранковић, Београд 1994, 243–254.
- А. Кадијевић, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918–1941): контексти тумачења*, Београд 2023.
- А. Кадијевић, *Момир Корунковић*, Београд 1996.
- А. Кадијевић, *О раду руских архитеката у јужној Србији између два светска рата*, *Лесковачки зборник ХЛI* (2001), 245–252.
- А. Кадијевић, *Прилог проучавању дела архитекта Николе Краснова у Југославији (1922–1939)*, *Саопштења РЗЗССК XXVI* (1995), 181–192.
- О. Кандић, М. Лукић, *Крф и Видо: споменици српске историје (Corfu and Vidos islands: Serbian historic monuments)*, Beograd 2018.
- Н. Карамиијалковић, *Старо војничко гробље у крагујевачким Шумарицама*, Kragujevac 2020.

- Н. Л. Лајбеншпергер, И. Т. Ранковић Миладиновић, *Гробља, гробови и костурнице српских војника и цивила из Првог светског рата у Аустрији*, Саопштења РЗЗСК L (2018) 367–390.
- Н. Л. Лајбеншпергер, *Гробља и костурнице српских војника из Првог светског рата у штајерском и тиролском делу Аустрије*, Саопштења РЗЗСК LI (2019), 155–179.
- Н. Лајбеншпергер, *Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу*, Саопштења РЗЗСК XL (2008), 311–331.
- N. Lajbenšperger, *Serbian vs Yugoslav. Destiny of the graves of Serbian and Austro-Hungarian (of Yugoslav origin) Soldiers from the First World War – a few observations*, *Društvena istraživanja* 32-2 (2023), 277–295. <https://doi.org/10.5559/di.32.2.05>
- Н. Лајбеншпергер, *Спомен-костурница на Церу – део историјата*, Саопштења РЗЗСК XLVI (2014), 13–29.
- Н. Лајбеншпергер, *Споменик и костурница на Гучеву – део историјата*, у: „Први Светски рат, Србија, Балкан и велике силе” ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 507–514).
- Н. Лајбеншпергер, *Спомен-обележја на српским војничким гробљима у Тунису*, у: Културно и историјско наслеђе Србије у свету (компакт диск са Осме међународне конференције Културно и историјско наслеђе Србије у свету, 21. септембар 2017. године), ур. В. Голубовић, Београд 2018, 290–316.
- Н. Лајбеншпергер, В. Џамић, А. Радованац Живанов, *Српски меморијали Првог светског рата у Чешкој и Словачкој*, Саопштења РЗЗСК XLVII (2015), 253–292.
- Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, *Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца – неколико запажања и примера*, Српске студије 5 (2014), 207–222.
- Н. Лајбеншпергер *Ратнички гробови из Балканских ратова и првог светског рата у некадашњем Пчињском срезу*, у: Врањски гласник. Поводом 110 година од Балканских ратова и ослобођења Старе Србије. Тематски зборник од националног значаја ур. Д. Атинић, Врање 2023, 237–261.
- Н. Лукић, В. Менцл (W.Mentzel), *Попис умрлих Срба у логору Шопроњек/Некенмаркт 1915–1918. године*, *Годишњак за истраживање геноцида* 8 (2016), 15–69.
- Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата & пописи умрлих у логору Болдогасон/Фрауенкирхен 1914–1918*, Београд 2017.
- О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Београд 2014.
- А. Марковић, *У спомен на Велики рат: спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014.
- Меморијали ослободилачких ратова Србије I–II*, Београд 2006.
- Ђ. Мамула, *Спомен-костурница у Мачванском Прњавору*, Саопштења РЗЗСК XLVII (2015), 217–229.
- Ђ. Мамула, *Споменик изгинулим ратницима у ратовима од 1912. до 1919. године у Великом Шиљеговцу*, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 40 (2016), 192–194.
3. Маневић (ур.), *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд 1999.
3. Маневић (ред.), *Лексикон неимафа*, Београд, Подгорица 2008.
- М. Матијевић *Краљевачки споменици солунцима у славу*, Краљево 2009.
- Маузолеј српских заробљеника и интернираца из Првог светског рата. Линдриховице, Срез Соколов, Чешка Република*, Праг 1996.

- К. Мирчевска, *Споменици од минатото – порака за идните генерации: странски воени гробишта во Битола и Битолско*, у: Конзулска Битола и исторските, современите и идните културни и уметнички врски меѓу Р. Македонија и Р. Србија (Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, одржан на 31-ви мај и 1-ви јуни 2013 година во Битола), Битола 2014, 225–229;
- Т. Молнар, *Војничка гробља из Првог светског рата (1914–1918) у Војводини*, у: Зборник радова са Меѓународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату, Нови Сад, 29–30. октобар 2015, ур. Д. Катић, М. Јаћимовић, Нови Сад 2015, 246–255.
- В. Недељковић, *Споменик Српским ратницима 1912–1918. у Краљеву*, у „Простори Памћења, том 1 Архитектура”, ур. А. Кадијевић, М. Попадић, Београд 2013, 187–199.
- В. Недељковић, *Споменик српским ратницима 1912–1918. у Полумиру*, *Наша прошлост* 12 (2010), 123–129.
- С. Neumayer, E.A. Schmidl, *The Bosnian-Herzegovinian units in the k.u.k. Army*, in „The Emperor’s Bosniaks. The Bosnian-Herzegovinian Troops in the k.u.k. Army. History and Uniforms – 1878 to 1918”, Eds. С. Neumayer, E.A. Schmidl, Vienna 2008, 42–93.
- Л. Николић, *Србија, мајко и маћехо*, Чејетина 2010.
- М. Ж. Николић, Ђ. Стошић, *Српски војни меморијали у Бугарској : војничка гробља у Софији и Добричу*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 31 (2018), 70–87.
- М. Ж. Николић, Ђ. Стошић, *Српски војни меморијали у Југоисточној Румунији (Северна Добруџа)*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 32 (2012) 123–131.
- М. Ниношевић, *Војна (ратничка) гробља и спомен обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918 – 1941. године у Лесковачком срезу*, у: Зборник радова Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918, ур. В. Трајковић, Д. Антић, И. Бецић, Лесковац 2016, 271–393.
- Џ. П. Њуман, (2018). *Југославија у сенци рата. Ратни ветерани и стварање нове државе, 1903–1945*, Службени гласник, Београд 2018.
- В. Н. Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918–1955*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2013. године.
- В. Н. Обреновић, *Споменици заслужнима за отаџбину*, у „Простори Памћења, том 1 Архитектура”, ур. А. Кадијевић, М. Попадић, Београд 2013, 171–186.
- П. Опачић, *Солунски фронт, Зејтинлик*, Београд 2004.
- Л. Павловић, *Споменик ратницима 1912–1918*, Чачак 2014.
- М. Павловић, *Скулптуре Ивана Мештровића на Београдској тврђави – трансформација значења кроз простор и време*, у: „Јавни споменици и спомен обележја. Колективно памћење и/или заборав”, ур. Н. Живковић, Београд 2014, 85–100.
- В. Putnik, *The Church of Assumption of Blessed Virgin Mary in Belgrade: a Memorial to the Fallen French Soldiers on the Thessalonian Front*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 42 (2014), 249–257.
- У. Рајчевић, *Затирано и затрто, оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије*, Нови Сад 2001.
- У. Рајчевић, *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима*. Књига друга, Нови Сад 2007.
- Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero: caduti di tutte le guerre*, Roma 1999.
- А. Skoupý, *Žrtve Velikog rata u olomouckom mauzoleju Jugoslovena. Zbornik Janković, 1* (2016), 73–89. <https://hrcak.srce.hr/152087>.

- М. Соколовић Зејтинлик : српско војничко гробље у Солуну (Zejtinlik Cimetière militaire serbe à Salonique), Београд 1986.
- Ш. Соломун, Подизање споменика у Београду крајем 20. века, Београд 2023.
- Споменици и гробља из ратова Србије 1912–1918* (Les monuments et les cimetières des guerres de la Serbie de 1912–1918), ур. Р. Благојевић, Београд 1976,
- Споменик захвалности Француској (Monument de Reconnaissance à la France. Restauration)*. Обнова, ур. Саша Михајлов, Београд 2018.
- Српско војничко гробље у Алжиру. Поводом 100. година од примирја у Првом светском рату*, ур. М. Јелић, Београд 2018.
- Српско војничко гробље у Руми*, ур. П. Вукмировић, Рума 2014.
- С. Стефановић, *Епопеја у камену. Јавни споменици и спомен-обележја ратовима Краљевине Србије 1912–1918 у златиборском крају*, Ужице 2009.
- Т. Стефановић, *Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревацу*. Лазаревац 2009.
- Ђ. Стошић, *Српско војничко (ратничко) гробље у Софији*, Лесковачки зборник 57 (2017), 437–450.
- Љ. Танасијевић, *Чувари историје. Од кајмакчалана до Битоља*, Београд 2021.
- V. Hazler, *Dediščina Spomenikov Prve svetovne vojne. Vojaška pokopališča, kapelice, spomeniki in spominska znamenja*, Ljubljana 2023
- F. Hameršak, *Vojna groblja Prvoga svjetskog rata – od spomena do nebrige (uvodni prikaz)*, u: Zbornik radova Znanstveni skup Konac velikog rata, Hrvatski državni arhiv, 29–30. Studenoga 2018 eds. H. Gržina, M. Stipančević, Yagreb 2020, 375–398.
- F. Hameršak, *The Military Cemeteries of the Great War in Croatia 1914–1941*, Društvena istraživanja 32-2 (2023), 233–253 <https://doi.org/10.5559/di.32.2.03>
- Commemorating the First World War in the Former Yugoslavia*, ur. B. Jeyernik, V. Herman Kaurić, LJ. Dobrovšak, Ljubljana 2023.
- Н. Џамић, *Меморијали Првог светског рата на територији Северне Бачке и Баната. Поводом обележавања годишњице Првог светског рата*, Суботица 2014.
- D. Šarenac, *Remembering victory: the case of Serbia/ Yugoslavia*, Südosteuropa-Jahrbuch, 42 (2018), 225–245.
- D. Šarenac, *The Serbian War Dead and Matters of Ideology: Path Dependence, Commemorative Infrastructure and the Case of the Vido Ossuary*, in „Taming the Yugoslav space. Continuities and discontinuities in coping with the infrastructural challenges of the 20th century“, eds. D. Kežić, V. Petrović, E. Pezo, Belgrade, Regensburg 2023, 231–252.
- Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд 2014.
- Österreichisches Schwarzes Kreuz, Kriegsgräberfürsorge. Kriegsgräber sind Gedenkstätten, Kulturdenkmäler und Mahnmale für den Frieden. Dokumentation*, Vienna 2012.

САДРЖАЈ

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ФОНДОВИМА И ЗБИРКАМА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ .....9 (Др Ненад Лајбеншпергер)	
МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ	85
ЗАКОНСКИ ОКВИРИ	86
РАТНИЧКА ГРОБЉА ТОКОМ РАТА	88
РАТНИЧКА ГРОБЉА Двадесете године 20. века	93
РАТНИЧКА ГРОБЉА Тридесете године 20. века	95
РАТНИЧКА ГРОБЉА На територији Краљевине СХС/Југославије	97
РАТНИЧКА ГРОБЉА У иностранству	102
РАТНИЧКА ГРОБЉА На Крфу, Виду и Лазарету	105
РАТНИЧКА ГРОБЉА Иностранна војна гробља у Југославији	108
РАТНИЧКА ГРОБЉА Закупнина земљишта	111
РАТНИЧКА ГРОБЉА Ексхумације	113
КОСТУРНИЦЕ	116
КОСТУРНИЦЕ Живопис Спомен-костурнице у Буковику, Аранђеловац	122
КОСТУРНИЦЕ У Северној Македонији	125
КОСТУРНИЦЕ У иностранству	129
СПОМЕНИЦИ	132
СПОМЕНИК НЕЗНАНОМ ЈУНАКУ И СПОМЕНИЦИ ЗАСЛУЖНИМА ЗА ОТАЏБИНУ	135
СПОМЕН-ПЛОЧЕ	139
СПОМЕН-ЦРКВЕ, КАПЕЛЕ, ЧЕСМЕ И ДОМОВИ	142
СПОМЕНИЦИ КРАЉЕВИМА ПЕТРУ I И АЛЕКСАНДРУ I КАРАЂОРЂЕВИЋУ	146
ФИНАНСИРАЊЕ МЕМОРИЈАЛА	149
ОТКРИВАЊА МЕМОРИЈАЛА	152
ПОМЕНИ И КОМЕМОРАЦИЈЕ	157
ЧУВАРИ И ОДРЖАВАЊЕ	160
МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ	162
Одабрана литература	168

CONTENTS

MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE FUNDS AND COLLECTIONS OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA

MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN SERBIA AND YUGOSLAVIA ..... 33 (Nenad Lajbenšperger, PhD)	33
MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN SERBIA AND YUGOSLAVIA	85
LEGAL FRAMEWORKS	86
MILITARY CEMETERIES DURING THE WAR	88
MILITARY CEMETERIES 1920s	93
MILITARY CEMETERIES 1930s	95
MILITARY CEMETERIES In the territory of the Kingdom of SCS/Yugoslavia	97
MILITARY CEMETERIES Abroad	102
MILITARY CEMETERIES In Corfu, Vido and Lazaretto	105
MILITARY CEMETERIES Foreign military cemeteries in Yugoslavia	108
MILITARY CEMETERIES Land lease	111
MILITARY CEMETERIES Exhumations	113
OSSUARIES	116
OSSUARIES Fresco of the Memorial Ossuary in Bukovik, Arandelovac	122
OSSUARIES In North Macedonia	125
OSSUARIES Abroad	129
MONUMENTS	132
MONUMENT TO THE UNKNOWN HERO AND MONUMENTS TO THE PERSONS OF MERIT OF THE FATHERLAND	135
MEMORIAL PLAQUES	139
MEMORIAL-CHURCHES, CHAPELS, FOUNTAINS AND HOMES	142
MONUMENTS TO KING PETAR I AND ALEKSANDAR I KARADORĐEVIĆ	146
MEMORIAL FINANCING	149
MEMORIAL UNVEILINGS	152
MEMORIAL SERVICES AND COMMEMORATIONS	157
CARETAKERS AND MAINTENANCE	160
MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN SOCIALIST YUGOSLAVIA	164
Selected literature	168

SOMMAIRE

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE DANS LES FONDS ET COLLECTIONS DES ARCHIVES DE YUGOSLAVIE

MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN SERBIE ET EN YUGOSLAVIE ..... (Dr Nenad Lajbenšperger)	57
MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN SERBIE ET EN YUGOSLAVIE	86
CADRES JURIDIQUES	86
CIMETIÈRES MILITAIRES PENDANT LA GUERRE	88
CIMETIÈRES DES GUERRIERS Années vingt du 20 ^{ème} siècle	93
CIMETIÈRES DES GUERRIERS Années trente du 20 ^{ème} siècle	95
CIMETIÈRES DES GUERRIERS Sur le territoire du Royaume SCS/Yugoslavie	98
CIMETIÈRES DES GUERRIERS À l'étranger	102
CIMETIÈRES DES GUERRIERS Sur les îles de Corfou, Vido et Lazaréto	105
CIMETIÈRES DES GUERRIERS Cimetières militaires étrangers en Yougoslavie	108
CIMETIÈRES DES GUERRIERS Loyer du terrain	111
CIMETIÈRES DES GUERRIERS Exhumations	113
OSSUAIRES	116
OSSUAIRES Peinture de l'Ossuaire commémoratif de Bukovik, Arandelovac	122
OSSUAIRES En Macédoine du Nord	125
OSSUAIRES À l'étranger	129
MONUMENTS	132
MONUMENT AU HÉROS INCONNU ET MONUMENTS AUX PERSONNES MÉRITANTES DE LA PATRIE	135
PLAQUES COMMÉMORATIVES	139
ÉGLISES, CHAPELLES, FONTAINES À ET MAISONS COMMÉMORATIVES	142
MONUMENTS AUX ROIS PIERRE I ^{ER} ET ALEXANDRE I ^{ER} KARADORĐEVIC	147
FINANCEMENT DES MÉMORIAUX	150
INAUGURATIONS DES MÉMORIAUX	152
SERVICES COMMÉMORATIFS ET COMMÉMORATIONS	157
GARDIENS ET ENTRETIEN	161
MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE EN YUGOSLAVIE SOCIALISTE	164
Littérature sélectionnée	168

МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ФОНДОВИМА И ЗБИРКАМА АРХИВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Каталог изложбе

Издавачи

Републички завод за заштиту споменика културе
Радослава Грујића 11
www.heritage.gov.rs

Архив Југославије
Васе Пелагића, 33
www.arhivu.rs

За издаваче

Горан Васић, в.д директора Републичког завода за заштиту споменика културе
Милан Терзић, Директор Архива Југославије

Дизајн изложбе

Душанка Хаџић Сремачки

Дизајн каталога

Звонко Купрешанин

Корице

Душанка Хаџић Сремачки

Лектура и коректура

Др Нада Мирков Богдановић

Тираж

500

Штампа

Birograf Comp.

**MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE FUNDS AND COLLECTIONS
OF THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA**

Exhibition Catalogue

Publishers

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia
Radoslava Grujića 11
www.heritage.gov.rs

Archives of Yugoslavia
Vase Pelagića 33
www.arhivyu.rs

For the Publishers

Goran Vasić, Acting director of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia
Dr Milan Terzić, Director of the Archives of Yugoslavia

Exhibition design

Dušanka Hadži Sremački

Catalogue design

Zvonko Kuprešanin

Covers

Dušanka Hadži Sremački

Lecture and proofreading

Dr. Nada Mirkov Bogdanović

Circulation

500

Printing

Birograf Comp.

**MÉMORIAUX DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE DANS LES FONDS ET COLLECTIONS
DES ARCHIVES DE YUGOSLAVIE**

Catalogue d'exposition

Éditeurs

Institut pour la protection des monuments historiques de la République de Serbie
Radoslava Grujića 11
www.heritage.gov.rs

Archives de Yougoslavie
Vase Pelagića 33
www.arhivyu.rs

Pour les éditeurs

Goran Vasić, directeur par intérim des Institut pour la protection des monuments historiques de la République de Serbie
Dr Milan Terzić, directeur des Archives de Yougoslavie

Conception d'exposition

Dušanka Hadži Sremački

Design de catalogue

Zvonko Kuprešanin

Couverture

Dušanka Hadži Sremački

Lecture et correction

Dr Nada Mirkov Bogdanović

Tirage

500

Imprimerie

Birograf Comp.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)(083.824)
316.75(497.11)"19/20"(083.824)
725.94:355.48(497.11)"1914/1918"(083.824)
7.025(497.11)"19/20"(083.824)
94(497.11)"1914/1918"(083.824)

ЛАЈБЕНШПЕРГЕР, Ненад, 1979-

Меморијали Првог светског рата у фондовима и збиркама Архива Југославије : каталог изложбе / аутори изложбе и каталога Ненад Лајбеншпергер, Драган Теодосић, Јелена Ђуришић = Memorials of the First World War in the Funds and Collections of the Archives of Yugoslavia : exhibition catalogue / authors of the Exhibition and Catalogue Nenad Lajbenšperger, Dragan Teodosić, Jelena Đurišić = Mémoires de la Première Guerre Mondiale dans les fonds et collections des Archives de Yougoslavie : catalogue d'exposition / auteurs de l'exposition et de catalogue Nenad Lajbenšperger, Dragan Teodosić, Jelena Đurišić. - Београд : Републички завод за заштиту споменика културе : Архив Југославије = Belgrade : Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments : Archives of Yugoslavia = Belgrade : Institut pour la protection des monuments historiques de la République de Serbie : Archives de Yougoslavie, 2024 (Београд = Belgrade : Birograf). - 184 стр. : илустр. ; 29 cm

Текст упоредо на срп., енгл. и фра. језику. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 500. - Библиографија: стр. 180-184.

ISBN 978-86-6299-061-7

1. Теодосић, Драган, 1986- [аутор] 2. Ђуришић, Јелена, 1975- [аутор]
а) Архив Југославије (Београд) -- Фондови -- Изложбени каталози
б) Први светски рат 1914-1918 -- Култура сећања -- Србија -- 20в-21в -- Изложбени каталози в) Меморијална архитектура -- Србија -- 20в-21в -- Изложбени каталози г) Споменици културе -- Заштита -- Србија -- 20в-21в -- Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 155971081

Vakuf d.

Roda

Vrbas

Kulanja

Vojvodina

537

Bikic

Mezic

